

KALLIGRAM

ABLONCZY BALÁZS

Nyombiztosítás

Letűnt magyarok

Kisebbség- és művelődéstörténeti tanulmányok

KALLIGRAM
Pozsony, 2011

Zsófinak, hát persze, hogy neki

Tartalomjegyzék

Előszó / 9

MAGYAR-SZLOVÁK

Virtuális vármegye: Sáros, 1820–1940
Nemzetiségközi kapcsolatok az emlékiratok tükrében / 15

Multikulturalitás és egymás mellett élés
Selmezbányán a XIX–XX. században / 36

Örzők

A többes identitás stratégiai / 51

Renegátok

*A magyar revíziós politika szlovák ágensei
a két világháború között / 69*

ELÜZŐTTEK

„A Klopacska hív”

*Emlékezésformák Selmezbányára
a két világháború között / 91*

„Lesz még kikelet a Szepesség felett”

*Kormányzati befolyás és a menekült hálózatok társadalma
a két világháború közötti Magyarországon / 122*

Sérelem, jogfolytonosság, frusztráció

*Alsó-Fehér vármegye menekült törvényhatósága Budapesten,
1919–1921 / 159*

MÁS ÉGTÁJAK

A csehszlovák minta

*A masaryki demokrácia és szimpatizánsai
a két világháború közötti Magyarországon / 177*

Védkunyhó

*Idegenforgalmi fejlesztés és nemzetépítés Észak-Erdélyben
1940 és 1944 között / 199*

A kikötő alkonya

Fiumei magyarok a két világháború között / 238

A kötet tanulmányainak első megjelenési helye / 267

Helységnévjegyzék / 269

Képmelléklet / 277

Előszó

A kötetben olvasható tanulmányok egy kivételével 2005 és 2010 között íródtak. Több mint egy évtizeddel ezelőtt kezdett el érdekelni az etnicitás, identitás, hagyomány és emlékezés kölcsönhatása, és olyan témák a magyar történelem két világháború közötti időszakából, amelyekre – úgy gondoltam – nem jutott elég történetírói figyelem. Mindig izgattak azok az egyéniségek, folyamatok, csoportok, amelyekről úgy véltem: magukban hordozzák egy alternatív történelem esélyét. Hogy az unásig ismert magyarázatok helyett sikerül valami újat, frisset és merőben más irányba mutatót találni. Aztán persze sokszor ráébredtem új kedvenceim átlagosságára, tetteik, mondandójuk közhelyességére vagy pusztán arra, hogy gondolataik beilleszthetők egy már megismert láncba. Mégsem tartottam haszontalannak a velük való foglalkozást. Amíg hőseimet: a szlovák nyelv és nemzet bajnokát, a hajdan népszerű, de az emigrációban végletekig megkeseredett és elfelejtett író, a habókos herceget, a csendes szavú múzeumőrt, a szigorú kereskedelmi iskolai tanárt és a többieket üztem, rengeteget tanultam a két világháború közötti magyar társadalomról, mentalitástörténetéről; identitás, nemzet és emlékezet elmondhatatlan szövevényességéről. Egy idő után otthonosan éreztem magam világukban, voltaképp személyes kíváncsiságot elégítettem ki azzal, hogy megismertem történetüket.

A kötet nem mindegyik tanulmánya volt előre tervezett részeként kutatásomnak: sokszor csak egy véletlenül kezembe akadt levéltári csomó, egy konferenciafelkérés vagy egy hirtelen ötlet vezetett némely témámhoz, azonban két szempontot mindvégig igyekeztem figyelembe venni. Egyfelől hallatlanul fontosnak tartom – és nem

kellően feltártanak – a menekültek társadalmának struktúráját, integrációját, prioritásait a Horthy-kor Magyarországon. Az ő történetük, akkor is, most is elfeledett fejezete közös történetünknek. Másfelől igyekeztem a lehető legnagyobb fenntartással kezelni a tiszta, élesen elhatárolt nemzeti közösségi identitásokat. Létüket nem tagadva figyelmemet a határhelyzetben lévő egyénekre és csoportokra fordítottam, és mindig kerestem azokat a szálakat, amelyek egy nemzeti közösség tagjait a másik közösség tagjaihoz kötik, legyen az a másik nyelvének ismerete, egy politikai elképzelés vagy egy szokatlan kávéházi dialógus. Igyekeztem persze távolságot tartani a témáktól, az alakoktól, de szimpátiámat vagy ellenszenvemet nem mindig sikerült megtagadnom tőlük.

S nem volna becsületes elhallgatnom másik motivációm: meggyőződésem, hogy személyesség nélkül a történetírás mágiája sem működik. A kötetben szereplő vidékeken jártam, számos helyen többször is. Némelyikük mára az otthonosság felülmúlhatatlan varázsával ajándékozott meg. Sokszor az első látogatás volt rám olyan hatással, hogy a város, a táj története foglalkoztatni kezdett. Vagy csak egy borsafürdői kocsmái beszélgetés egy helyi legendáról. Vagy ahogy a vonat hajnalban elkezd ereszkedni a Quarnero felett le Fiuméba; ahogy bolyonganak a téli fények Selmecen a Szentháromság téren; ahogy az ég olyan kékre vált a Poprád völgyében, Lubló és Bártfa között, mint az útszéli szilvafák gyümölcse: ezek olyan élmények voltak, amelyeket nem nagyon tudtam és nem is akartam kitorölni az emlékezetemből írás közben. Az a magatartás vezetett, amelyet Cs. Szabó László írt le egy pompás mondattal: „Már nem is a magyarokat keresem, hanem Magyarországot.” Egy valamikori, talán létezett Magyarországot kerestem.

Ez az én revízióm.

A kötet egyúttal köszönet azon barátaimnak is, akik elkísértek ezekre az utakra, és türték a rigolyáimat.

Az első megjelent verziókhöz képest itt-ott végrehajtottam apróbb módosításokat és aktualizáltam a jegyzetanyagot, esetleg a tanulmányoknak az eredetileg megjelentnél hosszabb verzióját illesztettem be – mint például az Erdély turizmusáról szóló esetében. Az írások első verzióit több esetben szakmai konferenciákon mutattam be Marosvásárhelytől Túrkevéig át Bostonig: számtalan tanácsot, megjegy-

zést és útmutatást kaptam a kollégáktól, akiknek ezúton is köszönöm segítségüket – lehetetlenség valamennyiüket felsorolni, a legfontosabbakat a jegyzetekben igyekszem majd megemlíteni.

És a legfontosabb, persze, hiszen ez a könyv értelme: üdv az Olvasónak!

A szerző

Bloomington (Indiana) – Budapest, 2010. március-október

MAGYAR-SZLOVÁK

Virtuális vármegye: Sáros, 1820–1940¹

Nemzetiségközi kapcsolatok az emlékiratok tükrében

Sáros: irodalmi vármegye. A tájat elsősorban Mikszáth Kálmán *A gavallérok* című kisregényén keresztül ismerte meg a magyar olvasóközönség. Avatatlan szemlélő úgy vélné, hogy Mikszáth mint a „Felföld írója” jól ismerte és egyformán szerette a régió egészét. Ez azonban – mint arra életművének ismerői felhívták a figyelmet – nem egészen így van. Mikszáth egy részben magyar jellegű megyéből, Nógrádból származott. A Szepességről vagy Sárosról írott műveiben hangja jóval ironikusabb, hidegebb, de még a táj színei is barátságatlanabbak.² Sárosról írott, a kritika által 1898-ban kedvezően fogadott kisregényét a sárosiak nem köszönték meg neki.³ Mikszáth munkásságában, csakúgy, mint az eleinte az általa kitaposott nyomon haladó Krúdyében, folyamatosan jelen volt a sárosi dzsentiréteg mint vidám, zajos, a látszatra sokat adó, ám a látszat fenntartásához anyagi alapokkal nem rendelkező és a megyei, fővárosi hivatalokat elárasztó csoport.⁴ A megrajzolt alakok azonban valószínűleg egy széles körben elterjedt vélekedés tükrözései voltak csupán: Teleki Géza, a Magyar

¹ A tanulmány megjelenése óta az idézett szövegek nem elhanyagolható része megjelent a Sturm László szerkesztette *Sárosi magyar tükrök* című kötetben. (Miskolc, 2004, Felsőmagyarország Kiadó). S a kötet szerkesztője kétrészes esszében foglalta össze tapasztalatait: *A sárosi magyar társaság utolsó virágkora. Életünk*, 2006. 3. sz. 56–61. És, 2006. 4. sz. 56–69.

² Kiss Gy. Csaba: *Felső-Magyarország mint irodalmi mítosz*. In: uő: *Nyugaton innen, keleten túl*. Miskolc, 2000, Felsőmagyarország Kiadó, 223. p.

³ A fogadtatásról ld. *Mikszáth Kálmán Összes Művei*. VIII. k. Budapest, Akadémiai, 1958, 324–343. p.

⁴ Ld. például Krúdy Gyula: *A tunya Zathureczky. A bujdosó földesuraságról*. Asszo-

Történelmi Társulat elnöke például így írt Szilágyi Sándor történetírónak 1897 augusztusában: „Ma éjjel Bpestre utaztam. (...) A Bubit (Schönherr Gyula történészt – A. B.) nem találtam itt. Sárosban van!!! Milyen svihák lesz belőle! Ott tanulhat.”⁵ Bár nem tartozik szorosan dolgozatunk témájához, de megjegyezzük, hogy a Sárosból való kiáramlás és a jellemző hivatalviselés nem feltétlenül a térvessztés jele, hanem jelezhet jól kidolgozott mobilizációs stratégiát.⁶

A Sárossal kapcsolatos alaphangot azonban kétségtől Mikszáth tette örök érvényűvé. A megye anekdotakincsét könyvformába öntő Szmrecsányi Géza meg is jegyezte az íróról: „Tejben-vajban fűröstötték a nagy mesemondót. Négylovas hintóval, kúriáról kúriára vitték, s ő valami nagyon szép dologgal igyekezett a szíves vendéglátást viszonzni. A jó sárosi napok hálás visszaemlékezéséül megírta a „Gavalléro” című humoreszkjét, mely azonban a sárosi publikumnak mégse tetszett annyira, mint ahogy azt remélte. Nem is hívták több ide.”⁷ Szmrecsányi egész műve azonban érezhetően függelék vagy módosítás a mikszáthi elbeszéléshez. Az alábbiakban azt próbáljuk meg szemügyre venni, hogy minek köszönhető Sáros markáns jelenléte a magyar és különösen a felvidéki irodalomban. Igyekszünk mérlegelni azt is, hogy a tekintélyes számú emlékirat, korabeli dokumentum lapjain hogyan jelenik meg a vármegyében élő nemzetiségek együttélése (nyelvhasználat, dialektus, identitás), és vajon mennyire igaz az az idilli kép, amely itt tükröződik. E fenti források új típusú felhasználására már éppúgy történtek kísérletek, mint egy-egy többnemzetiségű terület „mitikus terének” bejárására; ezek nyomán igyekszünk magunk is járni.⁸ Az emlékiratok áttekintése után már az elején leszögezhető, hogy a címben jelzett időhatárokon belül

nyok inspekcója. In: uő: *Pókhálós palackok*. (Szerk.: Barta András). Budapest, Szépirodalmi, 1977, 87–98., 351–354., 493–499. p.

⁵ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Levelestár. Teleki Géza Szilágyi Sándornak 1897. augusztus 18-án.

⁶ Erre utal Lakatos Éva Mária: *Négy generáció a polgárosodás útján – a báró Berzeviczy-Szmrecsányi család 1830 és 1885 között*. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom*. I. kötet. Salgótarján, 1987, 331–343. p.

⁷ Szmrecsányi Géza: *A skvarka*. Kassa, 1940, Wiko Kő- és Könyvnyomdai Műintézet, 159.

⁸ Sasli Csaba: *Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy dunántúli nemesifjú*

három korszakot különböztethetünk meg: 1820 és a század hetvenes évei között egy többé-kevésbé békés és a nemzetiségi villongásokat szinte meg sem említő beszédmód uralja az emlékiratokat. Ebben az időszakban a szlovák nemzet vagy nemzetiség szinte meg sem jelenik, hacsak nem úgy, mint a „föld népe” amely történetesen nem magyarul beszél. A birtokosok köréből azonban számos utalásunk van két-, esetleg többnyelvűsége is. Nagyjából 1880 és 1920 között a közeleti megnyilatkozásokat eluralja a nemzetiségekkel vagy a „nemzetiségi izgatással” szemben kialakított kemény hangűtés. Az emlékiratok egy része ezzel párhuzamosan megkülönbözteti az „izgatók” kisszámú csoportját a föld „egyszerű és derék” népétől. Erre az időszakra megszorodtak a nemzetiségi viszonyokra való utalások, és általában a birtokos és a falu népe között uralkodó harmóniát, érzelmi kötődést, egymásrautaltságot emelték ki. 1920 után a keménység, érthető okokból, eltűnt, és az 1880 előtti időszak viszonyai felértékelődtek a memoárokban. Nem lehet véletlen például, hogy ebben az időszakban kezdeményezték Dessewffy József *Bártfai leveleinek* – egy konzervatív és a nemzeti reformkorszak előtti időben született műnek – az újbóli kiadását. Az ekkoriban született emlékezések már mindannyian a nemzetiségi harmóniára helyezték a hangsúlyt. Ennek nyomán talán nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy Sáros vármegyében nem két rivális nemzeti gondolat állt egymással szemben, hanem 1880 és 1920 között a magyar nemzeti politika igyekezett a maga számára biztosítani a területet.

1. A vármegye és városai

Sáros eredete a XI–XII. századba nyúlik vissza, amikor a folyóvílgyekben a főként Abaúj vármegyéből kirajzó magyarság – elsősorban az Aba, a Tomaj és a Tekus nemzetség – betelepítette a vidéket. Az eleinte Abaúj megyéhez tartozó, sőt egy darabig Újvár vármegyének nevezett terület lakosságát a tatárjárás erősen megritkította.

kiművelése a reformkorban. Korall, 2001. 3–4. sz., különösen 31–47. p. Miskolczy Ambrus: *Nemzetiség és gazdaság: Brassó város „mitosza”.* In: L. Balogh Béni (szerk.): *Kötődések Erdélyhez.* Tatabánya, 1999, Alfa-Press, különösen 59–61.

Ezután tűntek fel nagyobb számban a sárosi városokban a németek. Szabó István úgy vélte, hogy a középkor kezdetén itt tolódott legészakabbra a magyar etnikum településterülete, részben a sárosi sóbányák, részben „e völgyi vidéknek a magyarság gazdasági életformájára kedvező talaj- és éghajlati viszonyai” miatt.⁹ A magyarországi török hódoltság idején a magyar-szlovák etnikai határ is északabbra húzódott, a városokban nagy tömegekben jelent meg a magyar elem, és a vármegye déli részén sűrűn előfordultak magyar falvak. A vármegye monográfusa, Tóth Sándor szerint a XVI–XVIII. század volt a magyarság virágkora a megyében. A nyelvi határ Tóth szerint ekkor nagyjából a Berzevice–Héthárs–Som–Ternye–Bártfa–Girált vonalon húzódott.¹⁰ XVI–XVIII. századi dézsmajegyzékekre és ennek nyomán névelemzésre alapozva Dávid Zoltán foglalkozott a térség kora újkori nemzetiségi viszonyaival. Ő úgy látta, hogy a XVI. században a Sárosi-medence északi részén még létezett egy összefüggő magyar nyelvsziget, amelyet az ekkor döntően német, illetve szlovák lakosságú Eperjes, Enyicke és Gyülvész választott el a Kasától északra húzódó magyar nyelvhatártól.¹¹ Ez a lakosság azonban a XVII. században a régióban dúló háborúk, a török kiűzése miatt, és részben a szatmári béke utáni korszakban, erősen megfogyatkozott. Gömör János szerint különösen az ellenreformáció ártott sokat.¹² 1715-re a magyar nyelvsziget gyakorlatilag eltűnt, 1773-ban a megye egyetlen községe, Hernádtihany (egyúttal az egyetlen bortermő hely is) volt magyar többségű. Fényes Elek szerint 1830-ban a megye 182 ezer lakójából mindössze háromszázan voltak magyar anyanyelvűek.¹³

A nemzeti reform korszaka tehát egy, paraszti lakosságában erősen szlovák jellegű, illetve vissza- vagy elszlovákosodott, a városok-

⁹ Szabó István: *A magyarság életrajza*. Budapest, 1990², Akadémiai, 18.

¹⁰ Tóth Sándor: *Sáros vármegye monográfiája*. 1. kötet. Budapest, 1909, 118.

¹¹ Dávid Zoltán: *Sáros vármegye magyar településeinek pusztulása*. (KSH Népeségutódományi Kutatóintézet – Történeti demográfiai füzetek 14.), Budapest, 1995, 153.

¹² Evangélikus Országos Levéltár (a továbbiakban EOL), Irathagyatékok, Gömör-hagyatékok, 8 doboznyi rendezetlen irat (8 doboz rendezve), ismeretlen eredetű folyóiratcikk: Gömör János: *Sárosi örökség*. 72. és Tóth: i. m., 120–121.

¹³ Dávid: i. m., 145.

ban még jelentős német polgársággal bíró vármegyét talált, amely csak a városi lakosság egyes rétegeiben és a vidéki birtokosságban őrizte magyarságát. Azt sem teljesen kifogástalanul: a megye egyik legnagyobb közéleti és tudományos karriert befutott fia, Berzeviczy Albert úgy emlékezett gyermekkorára, hogy velük élt az „öreg Ferenc” rokon, aki mind az öt feleségét túlélte, csaknem elérte a századik életévét, és „mindvégig magyar ruhát viselt, csak latinul vagy tótul beszélt folyékonyan”.¹⁴ A nemzeti azonosságtudat különös rezdüléseire utalt Dessewffy József is Kazinczyhoz írott levelében 1816-ban: „A’ Nagy Apám testvére Dessewffy István. Hét nyelvekből, a’ melyeken beszélni tudott, tsak a’ tótot tartotta meg fejében egy guta ütés után.”¹⁵

Ilyen körülmények között nem csoda, ha a megye 1848/49-ben a különböző politikai magatartások teljes tárházát nyújtotta. A megyében volt birtokos gróf Szirmay Sándor, a Rákóczi-vagyon tulajdonosa, aki szabadschapot szervezett a függetlenségi harc ellen, és ugyancsak itt, budaméri birtokán gazdálkodott a radikálisokhoz közel álló Újházy László, későbbi forradalmi kormánybiztos, majd az egyesült államokbeli New-Buda megalapítója.¹⁶ A megye reformkori magatartása azonban egyértelműen konzervatív volt. Sáros már 1790-től húzódozott a magyar nyelv használatától, elsősorban a tisztviselő magyar birtokosok gyatra nyelvtudása miatt. A feljegyzések szerint a nyelvtisztaság nem volt erős oldala a hivatalviselőknek: „Mely ismér a Járásbeli Szolga Biro Nemzetes T. K-hoz már el intézettel” – csak egy a nyelv kerékbetörésére felhozott példák közül a hivatalos iratokból.¹⁷ A magyar nyelvhasználatra erősen hatott a német, a szlovák, a latin és a lengyel; ezek kevercséből született az a sárosi „nyelv”, amely sokszor tette derűtség tárgyává a sárosi társaság tagjait. A megyegyűlésen az idősebb nemzedékhez tartozók következetesen latinul szónokoltak, és igyekeztek letorkolni az ifjabbakat, akik Újházy vezetése alatt a magyarral kísérleteztek. A dualizmus korá-

¹⁴ Berzeviczy Albert: *Régi emlékek*. Budapest, 1907, Révai, 99–100.

¹⁵ Váczy János (közread.): *Kazinczy Ferenc levelezése*. 11. kötet. Budapest, 1904, MTA, 256.

¹⁶ Berzeviczy: i. m., 32–61. p. és Bánó Attila: *Régi magyar családok – mai sorsok*. Budapest, 1996, Gemini, 185.

¹⁷ Tóth Sándor: i. m., 113–114.

ban a sárosi nyelvjárás azonban inkább egyfajta titkos kódként működött: a megyén belül a kedélyeskedést, bizalmasságot jelezte, azon kívül pedig a közös származást és összetartozást. Pulszky Ferenc és Henszlmann Imre levelezésében is fellelni sárosi dialektusban írt sorokat.¹⁸ Sárossy Gyula, a költő pedig szintén tréfából keverte a magyar és a szlovák nyelvet – igaz, az utóbbit főként akkor használta, ha sikamlós dolgokat kívánt közölni.¹⁹ A helyzetet lényegesen bonyolította, hogy a helybeli szlovák lakosság pedig a „šarišsky” néven ismert keleti szlovák dialektust beszélte, amely számos magyar és német jövevényszót használt, és amely egy időben bázisul szolgált egy külön „keleti tót” nyelv kialakításához.²⁰

A megye azonban a nyelvkérdéstől függetlenül is rendszeresen a konzervatív oldalon kötött ki a reformországgyűlések idején – nagy részben a Péchyek és a Dessewffyek befolyása alatt.²¹ Megemlítendő, hogy a liberális ellenzék megyei exponensei között szinte hiánytalanul ott voltak a protestánsok. A szabadságharc alatt azonban számosan derekasán kivették részüket a küzdelemből és szenvedtek börtönbüntetést. A megye mártírja volt Dessewffy Arisztid honvédtábornok, aki annak ellenére, hogy Mikszáth azt terjesztette: sárosi sárosival nem házasodik, Szinyei Merse Emmát vette feleségül 1849 nyarán.

2. A magyar öntudat intézményei és a társadalmi viszonyok

A magyar értelmiség nevelésében és a nyelvi küzdelemben ebben az időben jelentős szerepet játszott az evangélikus Kollégium, amely egyedülálló szellemi kisugárzást biztosított a megyének és Eperjes

¹⁸ Gömöry János: *Tapoly-lucskai és kükemezei Bánó Miklós ifjúsága – Mozaikok Sáros múltjából*. Eperjes-Prešov, 1934, Minerva, 19–20.

¹⁹ *Vahot Imre emlékiratai*. H. n., 1890², 167.

²⁰ A sáros szlovák nyelvjárásról sok példát hoz Szinrecsányi: *A skvarka*, passim és uő.: *Dobry hufi*. Kassa/Košice, 1928, passim.

²¹ Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. 1. kötet. Budapest, 1958, Szépirodalmi, 117–120.

városának.²² A Vormärz időszakában a városban tartózkodott vagy tanult hosszabb-rövidebb ideig a magyar szellemi és politikai elit színe-java: Kossuth Lajos, Pulszky Ferenc, Eötvös József, a Vahot testvérek (Imre és Sándor), Kerényi Frigyes, Irányi Dániel, Trefort Ágoston, Sárossy Gyula és mások. Az évszázadok óta fennálló Kollégium, jogakadémia nemcsak a környékbelieket és evangélikusokat vonzotta, hanem az ország egész területéről sokakat. 1827-ben megalakult a Kollégiumi Magyar Társaság, amely annak ellenére működött jelentős sikerrel, hogy az intézményben 1836-ban betiltották a nemzetiségi alapú szervezkedést – nem is annyira a kibontakozóban lévő pánszláv vagy szlovák nemzeti szervezkedések miatt, hanem azért, mert a szép számmal a városban tanuló szerb fiatalok rendszeresen összetűztek a városi – jelentős részben német – ifjúsággal.²³ Egybehangzó állítások szerint azonban az intézmény tanári kara, a filozófus Vandrák Andrással és másokkal soraiban, elszánt, de nem türelmetlen híve volt a magyar államnyelvnek.²⁴

1867 után jelentős, ha nem is elsöprő lendületet vett a magyarosodás. 1878-ban a jogakadémia fiatal tanára, Berzeviczy Albert kezdeményezésére megalakult Eperjesen a Széchenyi Kör, amely elsősorban a megyei közművelődésben és a városi értelmiség összegyűjtésében játszott komoly szerepet. Három évvel később, 1881. augusztus 22-én megalakult, szintén Eperjesen, a küldetését már nevében is jelző „Sármegyében a magyarságot és a népnevelést terjesztő egyesület”, amely alapító okirata szerint a „brutalitást és az immoralitást kivéve, minden törvényes eszközzel törekszik a magyarság visszahódítására”.²⁵ A Széchenyi Kör az impériumváltásig hasz-

²² A történetéről: Zeman László: *Gymnasiologia. Az eperjesi Kollégium és átlagományozódásai*. Somorja-Dunaszerdahely, 2003, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó.

²³ Novák István: *Az eperjes-miskolci jogászfijúság diákelete*. Miskolc, 1941, Ludvig István nyomdája, 65–66., 71.

²⁴ A Kollégiumról ld. Gömöry János: *Eperjes és az eperjesi evangélikus kollégium története*. Budapest, 1994, Országos Evangélikus Könyvtár és Múzeum. A Magyar Társaságról ld. Kéky Lajos: *Az eperjesi kör*. In: *Berzeviczy-emlékkönyv*. Budapest, 1934, Franklin, 278–283.

²⁵ Kemény G. Gábor (szerk. és összeáll.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. 1. kötet. 1867–1892. Budapest, 1952, Tankönyvkiadó, 704. lábja.

nosan és aktívan tevékenykedett, a századfordulón több mint 1600 tagja volt. Országos jelentőséget kölcsönzött a sárosi értelmiségnek – a Kollégium neveltjei mellett – például az is, hogy volt olyan időszak a dualizmus idején, amikor egyszerre négy sárosi származású főpap szolgált a magyar katolikus egyházat.

A magyar etnikum helyzetét az is könnyítette, hogy Sáros volt a szlovák többségű régió második helyezettje a kivándorlás tekintetében. 1880 és 1910 között 50 390 szlovák nemzetiségű lakos hagyta el a vármegyét, ennél többen csak Zemplénből távoztak.²⁶

A magyar közművelődés hangsúlyos jelenlétének (egyesületek, Kollégium), a városi német lakosság asszimilációjának, a magyar kormánysegédlettel gondosan kiválogatott eperjesi görög katolikus püspököknek és a kivándorlási mutatóknak köszönhetően a magyarság aránya az 1900-as 6,1%-ról 1910-re 10,4%-ra növekedett úgy, hogy közben a szlovákság aránya 8%-kal csökkent. Ezzel a vármegye a szlovák többségű Észak-Magyarország azon vármegyéihez tartozott (Szecessel, Turóccal és Zólyommal), amelyek 10-12% körüli jelentős magyar kisebbséget tudtak felmutatni, szemben az északnyugati felföld azon megyéivel (Árva, Liptó, Trencsén), ahol a magyarság 5% alatti aránya miatt szórványnak is csak jóindulattal nevezhető. A sárosi magyarság pozícióit azonban egyedülállóan erősítette két tényező: egyfelől a vármegye etnikai kevertsége, hiszen a vármegyében 1910-ben az 5,4%-nyi németiség mellett 22%-nyi rutén is élt, a hét járásból az egyikben, a Felsővízköz székhellyel működő Makovicaiban ők alkották a többséget. Az 58,3%-ot képviselő szlovákság a fent említett vármegyékben szinte egyedülállóan alacsony hányadot jelentett, aránya egyedül Szepes vármegyében volt hasonló. Másfelől Sárosban is, mint másutt a magyarság java a megye három városában élt, és itt erős kisebbséget (Bártfa, Kiszzeben) vagy relatív többséget (Eperjes) alkotott 33–48%-os aránnyal.²⁷ Ugyanakkor a szórványlét biztos jele volt, hogy a szlovákul beszélő magyarok aránya (72,1%) lényegesen magasabb volt, mint a magyarul beszélő szlovákoké (14,2%). Az előbbi érték a szlovák többségű régiót alkotó

²⁶ Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, 1995, Kalligram, 246–247.

²⁷ *Révai Nagy Lexikona*. 16. kötet (Racine–Sodoma). Budapest, 1924, Révai, 579.

területen a második legmagasabb (Árva: 75%). Az adatokat figyelembe véve tehát bizonyos időbeli (1918-ig) és térbeli (a városokban és ott sem mindenütt) korlátokkal lehet csak általánosítani a XX. század első évtizedeiben azt az állítást, amelyet egyes emlékiratírók fogalmaztak meg az általános két- vagy háromnyelvűségről.²⁸

A vármegye azonban nemcsak nyelvében és nemzetiségi viszonyaiban volt bizonyos mértékig archaikus. Ipar szinte egyáltalán nem volt, a vörösvágási opálbányák jelentettek valami, a mezőgazdaságtól eltérő tevékenységi formát. Volt a megyében néhány nagyobb malom, textilüzem, szeszipari vállalkozás és az eperjesi kályhagyár; nagyjából ennyiben foglalható össze Sáros ipari jellege.²⁹ Sáros a vasúttal sem járt jól: „A vaspálya alig rontja meg a régi sárosi romantikát” – írta kitűnő esszéjében Passuth László, és hasonlóan elégikus hangnemben nyilatkozott a vasút hiányáról Borsody István is.³⁰ E krúdys nosztalgizálás azonban tragikus jajkiáltássá erősödött báró Ghillány Imre főispán, későbbi földművelésügyi miniszter bemutatkozó beszédében 1904-ben: „Elvesztettük a kerületi táblát, a váltótörvényszéket, és a szerencsétlen irányban épített kassa–oderbergi vasúti vonal folytán megszűntünk az északnyugati vármegyék bevásárló piaca lenni.”³¹ A vármegye 157 kilométernyi vasúti vonala valóban szerencsétlenül befolyásolta a vidék fejlődését. A kassa–oderbergi fővonal Abosnál elkanyarodott északnyugat, Igló felé, és az 1870-ben kiépített kassa–eperjesi szárnyvonal 1873-ra is csak Orlóig, a galíciai határig vitt, majd onnan később Krakkóba.³² A megye a szárnyvonalakkal sem járt jobban: az egyetlen kiépített vonal 1893-

²⁸ Pl. Borsody István: *Eperjes – időszerű városkép*. In: Uő: *Európai évek*. Budapest, 1991, Századvég, 15–22.

²⁹ Dziák Sándor: *Eperjes topográfiai növekedése és társadalmának átalakulása 1850-től*. Budapest, 1915, Attila Nyomda, 45.

³⁰ Passuth László: *Az örök Sáros*. In: Filep Tamás Gusztáv – Szőke Edit (szerk. és összeáll.): *A tölgyerdőre épült város*. Dunaszerdahely, 1996, Lilium Aurum, 69. és Borsody: i. m., 19.

³¹ EOL, Irathagyatékok, Szlávik Mátyás-hagyaték, 7. d., Nyomtatványok. Sáros vármegyének lazi és berniczei Ghillány Imre báró úr ő méltóságának főispáni székbe való beiktatása alkalmából tartott díszközgyűlésében elmondott ünnepi szónoklatok. Eperjes, 1904, Kósch Árpád nyomdája, 4.

³² Erdősi Ferenc: *A Felvidék vasúti fővonalhálózatának kialakulása*. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyháza, 1998, 498–499.

ban készült el, és Eperjesről Bártfára vitt.³³ A helyzetet külön nehezítette, hogy Zemplénben – amelyet az észak–déli irányú folyóvölgyek (Ondava, Tapoly) amúgy is elzártak Sároستól, a kassa–eperjesi vonallal párhuzamosan az Első Magyar Gácsországi Vasúttársaság megépítette a Sátoraljaújhely–Legenyemihályi–Homonna–Lupkov vonalat, amely nem állt meg az országhatárnál, hanem elvitt egészen Przemyslig, részint feleslegessé téve a sárosi pályát.³⁴

A perifériára szorult lét – a közhiedelemmel ellentétben – nem az 1867 utáni időszak bűne, még csak nem is XIX. századi fejlemény; sőt nem biztos, hogy köze van Lengyelország megszűntéhez és az onnan jövő forgalom elapadásához. A felvidéki városok, kevés kivételtől eltekintve, már a XVI. századtól leszálló ágba kerültek, ez azonban a török kiűzéséig még nem volt szembeszökő. A XVIII–XIX. században azonban a magyar városfejlődés súlypontja is más vidékekre, elsősorban az Alföldre és annak peremére, valamint a Dunántúlra helyeződött. Annak ellenére tehát, hogy 1910-ben 44 jogilag elismert város létezett a Felvidéken, és ez országosan is kimagasló urbanizációs hányadot jelentett, az agrárius és az ipari városfejlődés egyaránt elkerülte a vidéket, így Sároست is. E kisméretű városokban ugyan „tisztán” jelentkeztek a városi funkciók (igazgatási, művelődési központok), de a gazdaság integrációját és fejlődését állami beavatkozás nélkül csak nagyon ritkán sikerült tervezni. (Ez olyan banalitásokban nyilvánul meg, mint a külvárosok – azaz a gazdasági-ipari potenciál – hiánya.³⁵ A felvidéki városnak, mint azt Borsody István megjegyezte, nem külvárosai vannak, hanem „környéke”.) Az 1870-es évek közigazgatási reformjai és az iparosítás alkalmanként segíthetett egy kisvároson vagy kiemelhette az ismeretlenségből: Ruttká például a vasútnak, míg más települések (Alsókubin) a közigazgatás megtelepedésének köszönhette viszonylagos fejlődését.³⁶ Ghillány báró kifakadásából látható: az állami beavatkozás mindkét

³³ Majdán János: *A helyi érdekű vasutak kiépülése a Felvidéken*. In: Frisnyák: i. m., 510., 513.

³⁴ Erdősi: i. m., 499.

³⁵ Dziák: i. m., 25–27.

³⁶ A problémáról ld. Beluszky Pál: *A Felvidék városhálózata a 20. század elején*. In: Frisnyák: i. m., 442–454.

forma esetében (vasút, igazgatás) Eperjes kárára történt, hogy Bártfáról és Kisszebenről ne is szóljunk.

A világháború és az impériumváltás tehát egy gazdaságilag-területileg elszigetelt, stagnáló lakosságszámú megyét talált, amelyben a sajátos történeti-nyelvi körülmények miatt sikeresen létezett a társadalmilag kettős (polgárság-birtokosság), de mentalitásában homogén, sőt már-már „megyei” azonosságtudatú, jól szervezett magyar szórványtársadalom. Az önálló társadalomszervezés sikere és a lassacskán beinduló fejlődés azonban kölcsönzött bizonyos optimizmust Sáros lakóinak a század első két évtizedében.³⁷

3. Sárosi népség

Ha az emlékiratokat és a megyével kapcsolatos dokumentumokat vizsgáljuk, első olvasásra valamennyi a térségben uralkodó rendkívüli nemzetiségi-nyelvi harmóniát emeli ki. Ennek egyik összetevője a többnyelvűség, a másik a harmonikus együttélés, illetve a konfliktusok hiánya. E ténynek a hivatalosság is jelentőséget tulajdonított: *„Vármegyénkben, daczára idegenajkú lakosságának, a nemzetellenes üzelmek talajra sohasem találtak”* – mondta Szinyei Merse István, a festő testvére 1897-ben.³⁸ Ezt látszik igazolni egyik leszármazottjának visszaemlékezése is: a szlovák lakosság, jóllehet a katonaságnál vagy a városban cselédkedve, vásárolva elsajátította a magyar nyelvet, faluhelyen hamar elfelejtette, *„a magyar származású intelligencia viszont teljesen elsajátította a tót nyelvet, a néppel kizárólag ezen érintkezett”*, ugyanakkor a szlovák intelligencia is nagyon jól megtanult magyarul a középiskola révén.³⁹ *„Faji ellentét a tót lakosság és*

³⁷ Gömör János: *Eperjes*. In: *Szlovenszkói városkepek*. Miskolc, 1999², Felsőmagyarország, 119–120.

³⁸ EOL, Irathagyatékok, Szlávik Mátyás-hagyaték, 7. d., Nyomtatványok. Sáros vármegyének lazi és berniczzei Szinyei Merse István úr ő méltóságának főispáni székbe való beiktatása alkalmából tartott díszközgyűlésében elmondott ünnepi szónoklatok. Eperjes, 1897, Kósch Árpád nyomdája, 7. p.

³⁹ Szinyei Merse Pál (1902–1958) emlékezése nagyapjára. In: Szinyei Merse Anna (vál., szerk., összeáll.): *A Majális festője közelről*. Budapest, 1989, Akadémiai, 310.

a kizárólag magyar, nemesi, esetleg zsidó földbirtokosok között sem volt.” Bánó Miklós mint evangélikus esperesi felügyelő például kifejezetten ügyelt arra, hogy a hivatalos jegyzőkönyvek mindig szlovákul készüljenek, holott ő maga nem beszélte tökéletesen ezt a nyelvet.⁴⁰ Ezt a patriarkális képet erősíti Szmrecsányi Géza is, aki kiemelte írásában, hogy vasárnap templomozás előtt a falu gazdái összegyűltek a helybéli birtokos portájának udvarán, hogy megbeszéljék a gazdasági gondokat a ház urával és kikérjék tanácsát. Az ügyek pertraktálása természetesen sárosi szlovák dialektusban folyt.⁴¹

Se szeri, se száma a hasonló vallomásoknak. Hitelességüket nincs okunk kétségbe vonni. Mindenesetre árnyalja a képet az, ha tudjuk, hogy Pulszky Ferenc már olyan nevelést kapott, amelyben „házunknál Eperjesen kizárólag németül beszéltek, szüretkor Mádón gyakorta magyarul, (...) a tót nyelvet aljasnak tartotta atyám, mely csak parasztok és szolgák szájába való, ugyanazért nem akarta, hogy alaposan megtanuljam”. Ugyanakkor Pulszky alapos német nevelést kapott, mert úri házban az volt a társalgás nyelve.⁴² A városon kívül a nyelvi érintkezés egyenrangú terepe volt a falu társadalma és ennek fórumai, így például a templom. Azonban Berzevicén rendszeresen az volt szokásban, hogy a szlovák nyelvű szentbeszédet az úri osztályba tartozók nem hallgatták meg, hanem csak annak elhangzása után léptek be a templomba.⁴³ Az idők változását jelezte az is, hogy 1860-ban egy Széchenyi-ünnepségen nem akarták a helybéli papot szlovákul megszólaltatni, hanem a mérsékelt hazafias, magyar nyelvű emlékbeszéd elmondására magyar papot kértek fel, aki anyanyelvén szólt a megjelent szlovák parasztemberekhez. Az ünnepség végén azonban nagy egyetértésben mindnyájan elénekelték a Szózatot.⁴⁴ A kortárs azonban úgy látta, hogy az ötvenes években megakadt városi magyarosodás az 1860 és 1864 közötti időben kapott új lendületet, mert a neoabszolutizmus éveiben „Eperjesen még olyan német

⁴⁰ Gömöry: Bánó Miklós..., 18.

⁴¹ Szmrecsányi: *Dobry*..., 12.

⁴² Pulszky: i. m., 47. p. és uő: *Hogyan lettem magyar íróvá?* In: I. ábán Antal (s. a. r.): *Pulszky Ferencz kisebb dolgozatai*. Budapest, 1914, MTA, 275–276.

⁴³ Berzeviczy: i. m., 101.

⁴⁴ Uo., 129.

világ volt, aminőt most elképzelni is alig tudunk".⁴⁵ Erre a rövid fél évtizedre esik a magyarosodás külső jegyeinek városi térhódítása: viseletben, feliratokban, társadalmi egyesületekben (pl. nőegylet), levélpapírban, Hidassy Elek színtársulatának magyar előadásaiiban vagy éppen abban, hogy az utcán magyarul kínálták a virslit és a tormát. De a hatvanas évek derekán a politikai demonstrációként megjelenő magyar öltözködés már veszített erejéből: a magyar viselet visszaszorult, és a vármegye vezető családjai már nem nézték rossz szemmel a hivatalvállalást.⁴⁶

A visszaemlékezés hangja csak az újbóli dél-felvidéki magyar impérium alatt vált egyes esetekben kétséges ízlésűvé: Bánó Iván 1942-ben Kassán megjelent vadásztörténeteiben a szlovákok Janyó, a krucsai cigány képében jelentek meg, aki a párizsi világkiállításon helyettesítette a nyers húst evő „vad pápuákat”, vagy Malyarik András, a primitív, babonás, ijedős (és később Amerikába kivándorló) erdőkerülő személyesítette meg őket.⁴⁷ Bánó emlékirata az egyetlen olyan, amelyben a szerző, talán a korszellemnek, talán személyes érzelemnek engedve, enyhe rosszindulattal kezelte a vármegye 7%-ot kitevő, de vélelmezhetően többségében magyar anyanyelvű zsidóságot. Bánó jót mulatott a megszorongatott zsidó kupecen, kárörvendett a zsidó képviselőjelölt kudarcán. Az illető egy olyan földbirtokos jelölt ellenében indult, aki szózatként mindössze annyit intézett választóihoz: *„Császári és királyi alattvalóim, én nem fogok itt nektek sokat ízeIni, csak annyit mondok nektek, hogy ahogyan eddig ízéltem, úgy fogok ezután is ízeIni.”* „Erre persze óriási éIjenzésben törtünk ki” – tette hozzá az eset lejegyzője.⁴⁸

A sárosi zsidóság a vármegye magyar ajkú lakosságának jelentős részét tette ki 1867, sőt bizonyos mértékig még 1920 után is – bár ekkor már a népszámlálások rubrikáiban nem magyarként szerepeltek. Atlasz Miklós fürdőorvos emlékirataiban egy, életvitelében teljességgel a vármegyei dzsentrihez alkalmazkodott csoport tűnik elő; a századforduló táján érettségizett diákok alig várják, hogy a matura

⁴⁵ Uo., 169.

⁴⁶ Uo., 224.

⁴⁷ Bánó Iván: *Hej, boldog vadászidők!* Kassa, é. n. [1942], 98–101.

⁴⁸ Uo.: 74–77., 97–98.

napján sétapálcát kapjanak a kezükbe, a kávéházban pezsgőzhessenek, a legszebb nótákat húzza fülükbe a cigány, és a poharakat földhöz lehessen csapdosni. Némi óvatosság csak abban figyelhető meg, hogy a zsidó származású fiúk nem hajítják be a tükörbe a poharat, nem akarván még azt is kifizetni.⁴⁹ A bártfafürdői Erzsébet-emlékmű felavatásakor 1903-ban pedig Rozenberg Mór eperjesi ügyvéd volt az, aki kifütyülte a Gotterhaltét játszó katonazenekart.⁵⁰ Ezek az apró történetek csak annyiban érdekesek, amennyiben a Bártfafürdőt a két háború között gonddal ápoló fürdőorvost⁵¹ későbbi érdeklődése egészen más utakra vitte: Budapesten tagja lett a Galilei-körnek és más, a polgári radikálisokhoz közel álló szervezeteknek, majd hamar megismerkedett a cionizmussal is. Ennek ellenére egyáltalán nem tagadta meg a sárosi birtokosoktól azt, hogy az általuk vitt élet mögött „volt grandezza, nagyvonalúság, sokszor műveltség és lelki mélység is”.⁵² Emlékeiben főként a szlovákok jelennek meg az antiszemitizmus képviselőiként, akikről először hall zsidóellenes megjegyzést,⁵³ akiknek a gyerekei „szappanszagúnak” csúfolják őt az iskolában,⁵⁴ 1944-ben üldözik őt és családját, és akik, mint volt páciensei, a hálájukat is megtagadják tőle. A magyar társadalom képe ellenben sokkal árnyaltabb. A magyar kultúra nagyon határozottan jelen van a memoáriró emlékeiben: Adytól Márai Sándorig húzódik az a kulturális horizont, amely kijelöli az identitás határait.

4. Az árnyék évtizedei

A visszaemlékezések nemzetiségi szempontból egynemű világát azonban nem árt árnyalni néhány tény felemlítésével. A vármegyében voltak nemzetiségi mozgalmak, mégha nem is olyan intenzí-

⁴⁹ Dr. Atlasz Miklós: *Az élet forrásai*. Tel-Aviv, 1968, 35.

⁵⁰ Uo., 31–32.

⁵¹ Emlékét 1997 óta háromnyelvű (angol, héber, szlovák) emléktábla örökíti meg a bártfafürdői Astoria szálló bejáratánál.

⁵² Atlasz: i. m., 34.

⁵³ Uo., 13.

⁵⁴ Uo., 13–14.

vek, mint az öntudatosabb nyugati Felvidéken. 1865 és 1868 között a rutén többségű makovikai járás képviselője, Dobzánszky Adolf bányatanácsos aktívan részt vett a nemzetiségi képviselők mozgalmában. Nyugdíjazása után Lembergbe költözött, ahonnan a magyar kormány sikertelenül próbálta bíróság elé citálni 1849-es és a Bach-korszakban folytatott tevékenységéért. Az egykori választókerületében kirobbant „beherói ügy” volt az első azokban a skizma-perekben, amelyek 1913–14-ben, immár nemzetközi figyelmet kiváltva, a máramaroszigeti bírósági tárgyaláson kapták a legnagyobb nyilvánosságot.

Az Egyesült Államokba kivándorolt rutének közül számosan, saját egyesületeket, lapokat alapítva, hiteletüket gyakorlatilag függetleníttve az eperjesi és munkácsi görög katolikus püspökségtől, a szláv egység gondolat és a görögkeleti egyházba való visszatérés hívei lettek. Magyarországra visszatelepülve ezen eszméket terjesztették tovább. 1901 szeptemberében a makovikai járásba tartozó Beherón is olyan egyéneket lepleztek le, akik ilyen sajtótermékekkel házaltak. Őket hosszas vizsgálódás után végülis nem állították bíróság elé.⁵⁵ Az egykorú leírások és hatósági jelentések alapján úgy fest, hogy az Egyesült Államokból visszatért rutének politikailag sokkal mozgékonyabbak voltak, bár az elmentek közül csak 25–30% telepedett haza, közöttük hódított „*az igazi s muszka rubeleken dédelgetett pánszlávizmus*”. A szlovákoknak csaknem fele hazajött, és a magyar hivatalosság úgy látta, hogy ők inkább csak fennhéjázók, „*tudákosak, dacosak és impertinensek*”, de nem izgatnak.⁵⁶ Egy, a korszakból Bártfáról származó tudósítás érdekesen köti össze a magyar nemzeti politika és a sajtó ügyét, eszerint 1890 táján kezdődött egy kis „magyarkodás” a városban a *Bártfa és Vidéke* című lap megindulásával.⁵⁷

⁵⁵ Kemény G. Gábor (szerk. és összeáll.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1900–1903.* 3. kötet. Budapest, 1963, Tankönyvkiadó, 162–174.

⁵⁶ Uo., 242–243., 581–582., valamint *Vázlatképek a kisszebeni választókerület közel öt éves múltjából.* Kiadta a Hodossy-párti papság. Eperjes, 1905, Kósch nyomda, 10. p. A kivándorlásról pedig ld.: Polányi Imre: *A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón, 1895–1905.* Budapest, 1987, Akadémiai, 192–197.

⁵⁷ Arányi Jenő: *Szent Egyed templomának arnyekában.* Prágai Magyar Hírlap, 1926. január 3., 11.

Azonban 1914 és 1915 fordulóján, amikor az orosz csapatok betörték Sáros vármegye három járásába, sőt néhány hónapra megszállt a front a vármegye északi részén, a rutén lakosság – amelyet nagyrészt ki is költöztettek lakhelyéről – „gyönyörű példáját adta a hazaszeretetnek, a haza iránt való hűségnek”.⁵⁸ Cserébe a rutén lakosság megkezdte a latin ábécé tanulását, amelyet Novák István eperjesi püspök intenciójára kezdtek el terjesztetni a rutén lakosság körében.⁵⁹ A püspöknek arra is gondja volt, hogy lapot indítson a helyi dialektusban, és megyei értelmiségiek segítségével elindítsa a „keleti tót” nyelvjárás szisztematikus eltávolítását a nyugatitól: daloskönyvek, füzetes regények, egyéb kiadványok szerkesztésével és kiadásával. Ugyancsak ebbe a cselekvési sorba illeszkedett be az a tény is, hogy 1918-ra már csak magyar nyelvű népiskolák voltak a megyében.⁶⁰ Az oroszok, 1848-cal ellentétben, amikor még lovas és a magyar szabadság ügyében csaknem pártatlan szereplőként jelentek meg az emlékiratokban (sőt a XIX. század eleji orosz cári látogatásnak jelentős helyi anekdotakincse volt), 1914-ben már nagyrészt primitív, kulturálatlan népséggént bukkannak fel a memoárokban. Leitták a spirituszt a halottakról (toposz vagy tapasztalat?, vetődik fel a kései olvasóban) és Bártfán sarkantyúikkal összehasogatták Bánó Iván lakásának bútorait, elvitték a fehérneműt és a vadaszfegyvereket, de az ezüstökhöz nem nyúltak.⁶¹

Az evangélikus Kollégium (főgimnázium, tanítóképző, jogakadémia) külön egységet alkotott Eperjesen, ahol ugyan működött még római katolikus főgimnázium, görög katolikus szeminárium és tanítóképző is, ezek híre azonban nem vetekehetett az evangélikus intézményekével. A Kollégium már a reformkorban is a magyar nemzeti mozgalom egyik fontos hadállásaként jelent meg.⁶² Láttuk azonban,

⁵⁸ Dvortsák Győző: *Sáros földje, 1914–1915*. Eperjes, 1916, Kósch Árpád nyomdája, 38. p. Vö: FOL, Gömör-hagyaték, 1. doboz, Felolvasás 1916. május 1-jén az eperjesi Széchenyi Körben az orosz betörésről.

⁵⁹ Kemény G. Gábor: *Iratok...* 7. kötet. Budapest, 1999, MTA TTI, 58., 67. sz.

⁶⁰ Dessewffy István: *Nemzeti kultúrafeladatok az északkeleti hegyvidéken*. Eperjes, 1918, 5., 7–10.

⁶¹ Berzeviczy: i. m., 49–53., Szmracsányi: *Dobry...*, 11., Bánó: i. m., 157–158., Szmracsányi: *Dobry...*, 171.

⁶² Vö. Vahot: i. m., 125–184.

hogy 1848 előtt más nemzetiségek is szabadon szervezkedhettek falai között. Ez a helyzet 1867 után változni látszott: az 1870–71-es tanévben még működött a Kollégiumban a „Kolo szláv nyelvművelő egyesület”.⁶³ 1867-ben pedig még négynyelvű (magyar, szlovák, német és latin) kötettel emlékeztek egy elhunyt tanárra.⁶⁴ 1881–1882-ben viszont már „pánszláv agitáció” nyomaira bukkantak a szlovák ajkú hallgatók között, amelynek magját két teológus, hét tanítóképzős hallgató, egy gimnazista és egy joghallgató, Marschall Gusztáv, a sejt vezére alkotta. A joghallgatókat tömörítő Jogásztestület nyomására ez utóbbit ki is zárták a Kollégiumból.⁶⁵ Az ellencsapást nem csak hivatalos szinten szervezték meg: a nyolcvanas évek végén Eperjesre érkező teológushallgatót, Gömör Jánost tősgyökeres magyar társai arra szólították fel, hogy lépjen be abba a titkos társaságba, amelynek célja a pánszláv mozgolódások szemmel tartása és leleplezése. Gömör, bár utólag elítélte a szervezkedés céljait, gyengének bizonyult, és belépett ebbe a magyar szövetségbe.⁶⁶ 1897-ben ismét szlovák származású teológus- és joghallgatókat csaptak ki az intézetből, mert titokban ápolták anyanyelvüket, és elégedetlenségüket nyilvánították a nemzetiségi állapotokkal kapcsolatban.⁶⁷ A kicsapás nem volt elég: a preparandisták kigúnyolták és leköpködték az eltávolított szlovák teológusokat.⁶⁸ Pedig a szlovák hallgatóknak nem volt könnyű soruk: anyanyelvüket egyáltalán nem használhatták, nemcsak az intézetben, hanem még szállásukon sem. Szlávik Mátyás – aki maga is dobsinai német bányászcsaládból származott – a szegény sorsú diákoknak szállást adó Ifjúsági Otthon felügyelőtanára „*tót szót nem tűrt theológusai között*”.⁶⁹ A jogakadémián tanított a századfordulót követő években (egészen Kolozsvárra való távozásáig) Réz Mihály, Tisza

⁶³ Novák: i. m., 164.

⁶⁴ *Krajczel András emlékünnepe*. Eperjes, 1867, Staudy Antal nyomdája. (EOL, Szlávik-hagyaték, 7. doboz, Nyomtatványok).

⁶⁵ Novák: i. m., 161–162. p.

⁶⁶ Gömör János: *Emlékeim egy letűnt világról*. Budapest, 1964, Szépirodalmi, 70.

⁶⁷ Novák: i. m., 163.

⁶⁸ Gömör: *Emlékeim...*, 85.

⁶⁹ Gömör: *Emlékeim...*, 70. és Dr. Bruckner Győző: *Dr. Szlávik Mátyás emlékezete*. (A Tiszai Ág. Ev. Egyházkerület Miskolci Jogakadémiájának Arcképcsarnoka 6.), Miskolc, 1937, ifj. Ludvig István nyomdája, 7.

István Nemzeti Munkapártjának egyik ideológusa és a nemzetiségi törckvésekkel szemben tanúsított állami erély előharcosa.⁷⁰

A Kollégium liberális szellemére jellemző, hogy falai között számosan tanítottak olyanok, akik a fentiekkel ellentétes nézeteket képviseltek. Maléter István (Maléter Pál édesapja), Flórián Károly, Gömör János vagy Obetkó Dezső a századforduló fiatal értelmiségének ahhoz a részéhez tartozott, amely a polgári radikalizmus és a szabadkőművesség irányában kereste a liberális eszmék megújulásának lehetőségét.⁷¹ 1911-ben, a választójogi törvényjavaslatról alkotott szakvéleményében Maléter úgy látta, hogy „ami pedig (...) a magyarság szupremáciáját illeti (...), annak biztosítására oly országban, ahol a lakosságnak majdnem a fele nem magyar nyelvű, nem szolgálhat az elnyomás – mert ez lehetetlen is –, hanem egyedül a megnyerés.”⁷² Maléter *A magyar történelmi osztályok és a nemzeti eszme* című dolgozatában pedig megvonta a kizárólagos nemzetalkotás jogát és hitét a birtokos nemességtől. Egyéb írásaiban is a legszélesebb körű nemzetiségi szabadság szószólója volt. Ebbéli álláspontját a Kollégium tanári karának többsége egyébként nem osztotta. Hozzá kell tennünk, hogy a fent említett értelmiségiek voltak azok, akik az impériumváltás után is a Felvidéken maradtak, és jelentős szerepet vállaltak a kisebbségi kultúra szervezésében. Átérezhetjük azonban Maléter csalódását eszményeiben, amikor 1933-ban írott tanulmányának (*A magyar kisebbség problémája a Csehszlovák Köztársaságban*) gondolatmenetét Réz tételével indította – a szöveget meg is csonkította a cenzúra.⁷³ Fiáról pedig kesernyésen állapította meg,

⁷⁰ Réz tanítványa volt Eperjesen Kozma Miklós, későbbi MTI-vezér, belügyminiszter, kárpátaljai kormányzói biztos is.

⁷¹ Gömör: *Emlékeim...*, 102–104. Vö. EOL, Gömör-hagyaték, 2. doboz, Az eperjesi Thököly Szabadkőműves Páholy munkakönyvei 1900–1906.

⁷² Idézi: Zsedényi Béla: *Maléter István dr. emlékezete.* (Arcképcsarnok 1.) Miskolc, 1934, ifj. Ludvig István nyomdája, 10.

⁷³ Maléter István: *A magyar kisebbség problémája a Csehszlovák Köztársaságban.* In: Fazekas József (szerk. és összeáll.): *Vagyunk és leszünk – A szlovenszko-i magyarság társadalmi rajza 1918–1945.* Pozsony, 1993, Kalligram, 62–99.

hogy „az én fiam is fanatikus magyar. Ez, barátom, már a levegőben van. Iparkodom ellensúlyozni, de nem sok eredménnyel.”⁷⁴

5. Új világban

Az impériumváltás egészen sajátos, „sárosi” keretek között zajlott le. A vármegyében a tisztviselők közül számosan a helyükön maradhattak, csakúgy, mint Eperjes tisztkarában. 1924 és 1928 között pedig Flórián Károly személyében magyar polgármestere is volt a városnak.⁷⁵ (És ennek érdekes tükörképe volt az a tény, hogy a magyarországi féllegális, a Felvidék felszabadításáért küzdő szervezetekben volt sárosiak is komoly szerepet játszottak, mint például Bulissa Károly ügyvéd vagy a vármegye főlevéltárosaként ténykedő Dvortsák Győző, a „szlovják nyelv” ideológusa.) Ez a visszafogottság azonban nem jelentette azt, hogy különösebb öröm fogadta volna a berendezkedő csehszlovák hatalmat. Még az egyébként nyitott és toleráns Gömör János is mint „gyázmagyarokról” írt azokról, akik szerinte odahagyták a magyar ügyet.⁷⁶ Egy ismeretlen jelentésíró pedig egyszerűen csak a „becsehelés” szót használta azokra, akik az új hatalom mellé álltak.⁷⁷ Az 1919. júniusában bevonuló magyar Vörös Hadsereget egyöntetű lelkesedés, virágoso „és a szeretet minden jele” fogadta.⁷⁸ Nagyon hamar bekövetkezett azonban a kiábrándulás, amikor kiderült, hogy a hadsereg egy részét nem nemzeti, hanem ideológiai célok vezetik. A házátszakkapott magyar polgárclalád ezért ment

⁷⁴ Maléter István levele Jászai Oszkárhoz 1933. június 7-én Eperjesről. In: Litván György – Szarka László (szerk. és összeáll.): *Duna-völgyi barátságok és viták*. Budapest, 1991, Gondolat, 215.

⁷⁵ Ld. Dr. Bruckner Győző: *Dr. Flórián Károly emlékezete (1878–1941)*. Miskolc, 1941, Ludvig István Könyvnyomdája, 4.

⁷⁶ EOL, Gömör-hagyaték, 1. d., Vöröss Sándor fogsága, 1919. június 8-i bejegyzés.

⁷⁷ Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarok kisebbségben és szóróányban*. Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány, 30. p., 2. sz.

⁷⁸ EOL, Gömör-hagyaték, 1. d., Vöröss Sándor fogsága, 1919. június 9-i bejegyzés. Ónody Olivér: *A Miniszterelnökség és annak régi nemzetiségi politikája*. Valóság, 1997. 4. sz., 81.

a Szent Miklós-templomba a cseh legionáriusok visszatérése után, hogy hálát adjon a visszakapott javakért.⁷⁹

A két világháború közötti csehszlovákiai magyar publicisztikában a népszámlálások hitelességét megkérdőjelező gyakori panasz volt, hogy Eperjesen mindössze 937 magyart mutattak ki az 1930-as statisztikák.⁸⁰ Kétségtelen ugyanakkor, hogy például a magyar (vagy a velük szövetségben álló) pártok messze a magyarság számaránya felett teljesítettek a húszas-harmincas évek választásain 8,1 és 17,01% közötti eredményekkel. E kettősségnek több oka van: a nem lezárult identitásválasztás, rejtett zsidó szavazatok, a magyar közép-osztályi életforma vonzása stb.⁸¹ Ez az eredmény magyaríratot adhat arra is, hogy miért volt egyedülállóan aktív a két világháború közötti sárosi magyar kultúrélet. Eperjesen működött magyar evangélikus elemi iskola, és az evangélikus kollégium főgimnáziumában engedélyezték, hogy az utolsó magyar osztály érettségizhessen a húszas évek második felében. Működtek színjátszók, magyar nyelvű lapok jelentek meg, számos jeles értelmiségi élt a városban (a már említettekén kívül Ásgúthy Erzsébet, Sebesi Ernő, Fábry Viktor és mások), létezett cserkészcsapat, és élénk volt a társadalmi élet.⁸² Ebben az összeszűkülő, de még mindig jelentős kulturális tőkével rendelkező magyar életvilágban megváltoztak a nemzetiségi érintkezés formái is. Bár a viszonylag kiterjedt magyar birtokosság társadalmi eseményeit – pl. a bálók társasági szerepét átvevő teniszpartikat, „csit-rizsúrokat” – továbbra is a nemzetiségi egyneműség jellemezte, az arisztokrácia erősen demokratizálódott.⁸³ Érdemes összevetni Berzeviczy Albert és a vele egy társadalmi csoportba tartozó, kevesebb mint hét évtizeddel később született Bornemisza István emlékezéseit. Az aratóünnepeken, a „kaszatáncon”, esküvőn vagy a falubeli ünnepélyeken való részvétel mind gyakoribbá vált. Sőt megeshetett az

⁷⁹ Ónody: i. m., 81.

⁸⁰ Borsody: i. m. Duka Zólyomi Norbert: *Szórványmagyarok*. In: Fazekas: i. m., 237–247. Gömör: Eperjes., 121–122.

⁸¹ Angyal Béla: *A csehszlovákiai magyarság választói magatartása a két világháború között*. Fórum, 2001. 1., 28., 30–43.

⁸² A cserkésekről ld. Zeman László: *Adalékok egy cserkészcsapat történetéhez*. Fórum, 2000. 3. sz., 91–104.

⁸³ Ónody: i. m., 80.

a korábban elképzelhetetlennek számító eset, hogy a birtokos részt vegyen a környék cigány regrutáinak bevonulása alkalmából szervezett dínomdánomon.⁸⁴

Az 1920 után született írásokban szinte egységes az a hangütés, amellyel a sárosi „letűnt világot” siratják el. Valóban: az a sajátos, a könnyűségből a gondos kultúraápolásba nemesedett világ, amelyet a szerzők leírtak, eltűnt. Az általa szolgáltatott nemzetiségi modell azonban például tovább élt például Borsody István esszéiben, akinek a szlovák–magyar kiegyezésről, Közép-Európáról, federalizmusról vallott nézeteit nagyban befolyásolták az Eperjesen tapasztaltak, a város többnyelvű, türelmes légköre.⁸⁵ A toleráns, többnyelvű város „urbánus diskurzusa” így kapott kárpát-medencei jelentőséget, és e beszédmód 1920 után jól harmonizált a vidéki gyökerű emlékiratirodalom hagyományos, atyáskodó nemzetiségképével, amely azonban egyáltalán nem volt rosszindulatú, legfőnnebb lekezelő és kissé lenéző. A hangsúlyt azonban az együttélésre, a közös munkára és érdekekre helyezte mindkét megközelítés. Sároست azonban sem egyik, sem másik beszédmód nem tudta megmenteni.

⁸⁴ Bornemisza István: *Egy letűnt világ tanúja emlékezik*. Bratislava/Pozsony, 1997, magánkiadás, 118–123. F. témában még érdekes adalékokat tartalmaz: Szekrényessy Attila: *Egy felvidéki kastély hétköznapijai*. Fülek, 2007, Plectrum.

⁸⁵ Vö. Borsody István: *Amerikai évek*. Budapest, 2000, Osiris, 448., 381–408. p.

Multikulturalitás és egymás mellett élés Selmecebányán a XIX–XX. században

Mielőtt a fentebb jelzett téma tárgyalásába fognék, szükségesnek látszik két körülmény tisztázása. Fontosnak látszik jelezni, hogy sem e sorok szerzője, sem felmenői nem voltak selmecebányai lakosok, és nem laktak sohasem a környéken. Hogy elkezdett érdekelni a település, annak az volt az oka, hogy amikor először láttam meg 1995–96 környékén, lenyűgözött az akkor még elég elhanyagolt város: a szűk, görbe utcák, a láthatóan már évtizedek óta elhagyott házak, a romjaiban is gyönyörű korzó, az Akadémia kertje, a temetők. Azóta, ha csak lehet, minden évben visszatérek Selmece – sajnos kevesebbszer, mint szeretném. Azt a fajta urbanitást csodáltam és csodálom benne, amely az egykori Felföldön mindig elképesztett. Ennek ellenére nincs bennem nosztalgia (illetve dehogyisnem), de ezt a múltat leírni és megérteni akarom, nem sírni felette. Az emlékezet megőrzésének ez az egyik legbiztosabb útja.

A város múltja pedig kínálja magát a többes történelmi megközelítéseknek. Eredetisége több tényező következménye; de ezekről később.

Ez a két tényező, a jelen vonzása és a múlt gyönyörködtető oldala fogott meg, s kezdtem el gondolkodni a város emlékezetéről, amelynek egy másik tanulmányt szenteltem. Azok a kérdések, amelyeket feltettem, egyenesen vezettek ahhoz, hogy vizsgálódásaimat kiterjesszem a város interetnikus kapcsolataira. Vajon miről van szó Selmecebánya esetében? Multikulturalitásról vagy csak egymás mellett életről? Melyek a közös élet formái, az érintkezés felületei, terei, hálózatai?

A várost, Schemnitzet/Selmezbányát/Banská Štiavicát a XIII. században alapították, de van oklevelünk, amely a város környékét mint a „terra banorum”-ot említi már a XII. században. A város alapítását, mint annyi más Magyarországon, IV. Béla királyhoz lehet kötni, aki német, szász telepeseket hívott a területre, hogy segítsenek újra benépesíteni a vidéket a mongol pusztítás után. A város megteremtette a maga Stadtrechtbuckhját, amely a régió számos bányavárosának szolgál példának. A város elképesztő gazdagsága az ezüstművekből származott (a környező Környéken az aranyból, Besztercebányán pedig a rézből). Selmezb fejlődése csaknem töretlen a XVI. századig, dacára a járványoknak, az 1443-as földrengésnek, lázadásoknak és háborúknak. A XIV. században Európa ezüsttermelésének a fele a Magyar Királyságból származott, s ennek jelentős része Selmezbányáról érkezett.

Hogy megérthessük a nemzeti közösségek egymás közti viszonyait a városban, azzal is szembe kell néznünk, hogy Selmezb hanyatló város – évszázadok óta küzd a saját végzetével. Az ezüstművek termelésére először az Újvilág felfedezése mért csapást, majd a Schachtokban emelkedő bányavíz, amelynek leküzdéséhez egyre rafináltabb műszaki berendezésekre volt szükség. A hanyatlás ellen sokféleképp küzdöttek a lakók: a kitermelés modernizálásával, a kereskedelem fellendítésének kísérletével, a bányák kamarai kézbe adásával. A túlhajtott kitermelés és az 1710-es pestisjárvány komolyan kihatott a város gazdaságára s ezen keresztül a város növekedésére. A Rákóczi-szabadságharc alatti 6000 fős veszteséget még kiheverte a város; a XVIII. század végén bányatelepeivel együtt 40 ezer lakója van, s ezzel a Magyar Királyság harmadik legnépesebb városa. Lakossága innentől kezdve lassan, de folyamatosan csökken.

A XVI–XVII. században jelennek meg az első, hangsúlyozottan nemzeti és/vagy vallási ellentétek. Mivel a város a török hódítás határvidékén feküdt, a délebről jött menekültek, elsősorban nemesek igyekeztek letelepedni a városban, ami nem mindig ment problémamentesen. A város lakosságának döntő többsége ebben az időben szlovák és német: a bányaszemélyzet (*Knappen*) döntően az előbbiekből állt, míg a városi polgárság (*Waldbürger*) jobbára németekből.

Később a helyzetet tovább színezte, hogy a város evangélikus polgársága gyakran szembekerült a kamarával s mögötte a katolikus Bécs ellenreformációs mozgalmaival.

A XVIII. századi ezüstkornak eredménye volt a bányászati akadémia megalapítása 1735-ben, amelyet 1770-től hivatalosan is *Bergakademie*-nek neveznek. Az erdészeti képzést 1808-ban indították el, ezt 1846-ban hivatalosan is követte a főiskola elnevezése (*Berg- und Forstakademie*). A selmeci volt az első ilyen típusú intézmény Európában, a másodikat, a párizsi École des Mines-t csak 1783-ban alapították. 1857-ig 5373 akadémista nevét ismerjük: valamivel több, mint a felük, 2958 érkezett a Magyar Korona országaiból, 2205 pedig a birodalom Lajtán túli területeiről.⁸⁶

A város lassú hanyatlásának az is bizonyítéka, hogy a XIX. század első felében elindul a lakossága fogyása, s a század második felében gyorsan fejlődő városok versenyében Selmechánya a másod-, majd a harmadvonalba csúszik vissza. Fényes Elek 1851-es műve már csak 17 ezer lakost említ, akiknek elsöprő többsége szlovák és német. Mindösszesen 33 reformátust talált a városban, akikről feltételezhetjük, hogy magyarok. Az Akadémia oktatási nyelve a német, a két nagy gimnáziumé a latin a negyvenes évekig.

Beszédes tény: a szlovák és a magyar nemzeti mozgalom két jelentős alakja, Andrej (Braxatoris) Sládkovič és Petőfi (Petrovics) Sándor csaknem egy időben voltak az evangélikus líceum diákjai (előbbi az 1839–1840-es tanévben, utóbbi 1838–39-ben). Petőfinek egyébként – a nemzeti mozgalom költőjétől némiképp meglepően – történelemből kapott szekundája miatt kellett távoznia, de távozásában családjának anyagi tönkremenetele is közrejátszott. A magyar Petőfi-irodalom bizonyos esetekben nemzetiségi konfliktust látott a líceum szlovák közéletben is részt vevő fiatal tanára, Daniel Lichard (1812–1882) és a gyökereit negligáló költő közé. Azonban valószínűleg nem erről van szó – Petőfi szerette a történelmet, de utált magolni.⁸⁷ Ráadásul közhely a magyar irodalomtörténetben,

⁸⁶ Patyi Gábor: *A selmechányi akadémia magyar intézménnyé válása és a hallgatók nemzeti ellentétei 1848/49-ben*. Soproni Szemle, 1998. 4. sz. 353–354.

⁸⁷ Vö. Csáky Károly: *Híres selmechányi tanárok*. Dunaszerdahely, 2003, Lilium Aurum. 105–108.

hogy nem különösebben kedvelte a hegyeket, selmeci diáktársaival sem tartotta a kapcsolatot, kivéve talán Szeberényi Lajost.

Sládkovič ellenben a szlovák nemzeti lélek középpontjának látta és láttatta Selmecet és vidékét: a *Detvan* (Gyetzvai legény, 1847), a szlovák identitásképzés egyik alapszövege a Felföld közepét, a mai Közép-Szlovákiát tartja a szlovák lélek befoglaló formájának, a Táttra mellett a Garam vidékét. Két évvel korábban keletkezett másik alapműve, a *Marína* már meg is húzza ennek a szlovák hazának a határait: az árvai Babia Hoľa – Esztergom – Komárom – Táttra négyszöge jelöli ki a régió határait. A *Marína* egy boldogtalan szerelem történetébe ágyazza be a főhős belső fejlődésének történetét. A Selmecebánya közelebbi és távolabbi környékére tett utalások egészen félreérthetetlenek benne, kezdve a Szitnya említésétől a Garam felidézéséig („Garam, erős Garamunk”⁸⁸). S az ezen a környéken kívüli világ jobbra negatív képekkel telítetten jelenik meg, amennyiben a „teuton irigység, gonosz tévelygés”⁸⁹ uralja őket, vagy „benn’ a halál csöndje van”⁹⁰ (Bakony), esetleg sivatagi tájhoz hasonlítanak (Kecskemét környéke). A selmecebányai polgárlányhoz fűződő vonzalom a költeményben teljesen összekeveredik a szülőföld iránti rajongással: „*Marínában szeretem hazámat, / És hazámban drága Marínámat, / Se kettőt egyben ölelem.*”⁹¹ A Vág, a Garam, a Táttra és a Szitnya lesz a nagy szerelem. S ebben az érzelemben a szlovák lélek és a táj immár distinkció nélkül olvad eggyé az utolsó strófákban: „*Üdvözlégy, Szitnya, Táttra, üdvözlégy, / szilaj Vág, erős Garamunk! / Fogadj be minket újra, földi lét.*”⁹²

Ha ezt az érzelmes világot egy másik, a magyar irodalom Felföld-képének kialakításában döntő szerepet játszó (ugyanakkor másik nemzedékhez tartozó) Mikszáth alkotásaival vetjük össze, értelem-szerűen más képet kapunk: Mikszáth maga is az evangélikus líceum

⁸⁸ Sládkovics András: *Marína*. Fordította: Podhradszky Lajos. Besztercebánya, 1888. 132.

⁸⁹ Uo. 88.

⁹⁰ Uo. 154.

⁹¹ Uo. 101.

⁹² Uo. 206.

diákja volt az 1863/64-es és az 1865/66-os tanévben.⁹³ Azzal szemben, amit Mikszáthról a közvélekedés gondolni vél, a Selmecről fcs-tett kép korántsem nosztalgikus és elnéző. A szlovák nemzetépítők rendszerint nem is rajonganak ábrázolásaiért. A selmeci szlovákok Mikszáth elbeszéléseiben alacsonyok, sápadtak, gyenge egészségűek, mert egészségtelen munkát végeznek a bányában. Több helyütt is idézi a selmeci regruták alacsony számáról szóló anekdotákat, aminek alapvető oka szerinte a helyi szlovák legények satnyasága. Selmecbánya ugyan „csak félig szláv fészek” (*Az eladó birtok*, 1893) – másutt éppenséggel „tisztá német város” (*Török Jánosnak való történetek*, 1885), de szlovák ajkú lakosságának tökéletes kifejezője a Náckó, ami tudvalevőleg minden helybeli neve egyúttal. (*Tavaszi rügyek*, 1887). A csenevész helybeli kamasz, de már pipázó Náckót anyja még mindig a hátán hordozza, kosárban (*Az arany kisasszony*, 1881). Néhány évvel később, Selmechez egyik legjobban köthető művében, a diákéveit megjelenítő *Tavaszi rügyek*-ben, már úgy látja, hogy:

„Szegény Náckók valóban szánalmas alakok! A rossz kigőzölgés és a bányaélet miatt betegesek, véznák és halaványok. Már úgy is születtek. A Náckó három évig szopik, hatéves korában pipázik, és hétéves korában megindul járni, tizenhat éves korában megházasodik, és új Náckót nemz, huszonnyolc éves korában meghal végelgyengülésben, és a kalapácsát, kötényét és lámpáját ráhagyja Náckóira. Az arany nyomorékká teszi az embereket.”

Az igazsághoz tartozik ugyanakkor, hogy Mikszáth hangjában a szeretetteljes a gyengéddel keveredik, bár néhol a paternalista hangütés is megjelenik a szlovákok kapcsán, amikor Kutlik úrról, a szállásadó szabómesterről ír („hatvanegyben a legelső magyar ruhát varratta nála apám”) a *Garibaldi butéliái*-ban (1874).

Ugyanakkor Mikszáth selmeci figurái sokszor nemzeti identitás nélküli alakok: nem igazán tudjuk, milyen nyelven beszélnek. A magyar és a szlovák felcserélhetőnek tűnik a minden bizonnyal kétnyel-

⁹³ Erről ld. Csáky Károly: *Mikszáth Kálmán selmecbányai diákéveiről*. In: Nagy Iván Történeti Kör Évkönyve, 1996. Balassagyarmat, 1997. pp. 103–130., valamint Praznovszky Mihály: *Mikszáth Kálmán tanárai*. Nógrád megyei múzeumok évkönyve. 23. kötet. 1999, 170–179. És Rejtő István: *Mikszáth Kálmán és Selmecbánya*. Nógrád megyei múzeumok évkönyve. 8. kötet. 1982, 333–354.

vű Mikszáth számára, ugyanakkor az utcán hallott német szóra felfigyelt a *Tavaszi rügyek* lapjain: nem tudni, hogy ez már a hatvanas években is így volt-e, vagy ez csak a város magyarosodására adott reflexió két évtizeddel később, amikor a szöveget írta. Az identitás eldöntésében, mint sokszor Mikszáthnál, a nevek sem segítenek. Mikszáth selmeci alakjai jobbra megszállott figurák, távoli hősök reménytelen rajongói, vagy évtizedeken át hiába várják kedvesüket, akiktől szüleik kapzsisága választja el őket. Az *arany kisasszony* elejére írt, Selmec kapcsán sokszor idézett mondat: „*Uraim, ha a pokolban egyszer az a gondolatjuk támadna az ördögöknek, hogy várost építsenek, az bizonyosan olyan lenne, mint Selmecbánya*”, így kap egészen más, tragikus értelmet.⁹⁴

A fordulat

Pedig Mikszáth alakjainak identitásbeli ambiguitása a mindennapok terén vélhetően egyre kevésbé érvényesült. A XIX. század harmincas éveitől a nemzeti közösségek elkülönülésének mind több jele bukkant fel, elsősorban kulturális téren. 1825–26-ban alakult meg a Nemes Magyar Társaság az evangélikus líceumban. 1832-ben pedig létrejött a magyar olvasótársulat – ugyanakkor az 1838 és 1843 között Selmecen diákoskodó, majd 1848-ig bányahivatalnokként működő Splény Béla emlékirataiban a társaság működésével kapcsolatban csak annyit jegyez meg, hogy a működés valójában csak a tagdíj befizetésére és könyvkölcsönzésre korlátozódott. A tagok a közgyűléseken kívül nem jöttek össze.⁹⁵ A cseh, morva és szlovák diákok az 1840-es években szintén működtettek olvasókört, felolvasásokat, színházi előadásokat rendeztek. Az Akadémia hallgatóságának 35-40%-át tették ki a Habsburg Birodalom szláv ajkú alattvalói: nagyjából hasonló nagyságú csoporttal rendelkeztek a magyarok, s a maradék 20-25%-ot németek alkották. Az előbbieket csoportját ugyanakkor folyamato-

⁹⁴ Selmecbánya irodalmi emlékezetéről ld. még Kiss Gy. Csaba: *Ahol a kéményhez kötik a kecskét (Selmecbánya irodalmi mitológiájából)*. Életünk, 2010. 3. sz. 80–88.

⁹⁵ Splényi Béla emlékiratai. I. kötet. (Sajtó alá rendezte: Fábri Anna). Budapest, 1984, Magvető, 380.

san körbelengte a 'pánszlávizmus' gyanúja. Splény Béla emlékiratai az etnikai csoportok közötti interakciót is szépen mutatják: bár első évében a Pest megyéből a városba szakadt bárófiú nem nagyon járt társaságba, az utána kialakuló ismeretségei kirajzolják a társadalmi/etnikai érintkezés korabeli normáit. Splényi társasága jobbára magyarokból áll (közéjük tartozik például Szláv József későbbi miniszterelnök), s bár buzgó olvasója az *Augsburger Allgemeine Zeitung*nak s más, az európai liberális eszméket közlő lapoknak, illetve Kossuth *Pesti Hírlapjának*, legfeljebb német ajkú társaival érintkezik, róluk emlékezik meg a naplójában. A közös ebéd- és vacsoratársaság tagjairól, például báró Hingenauról azonban szükségesnek tartja megjegyezni, hogy „magyar sympathiákkal” volt.⁹⁶ S a fiatal kompánia összeverődésének fő motívuma is felbukkan, amikor annak egyik tagja mint a „polgári elem képviselője” tűnik elő: a többiek mind arisztokrata származásúak voltak. A szláv akadémikusok közül mindösszesen egy lengyel említetik. A szlovák bányamunkások pedig csak lábatlankodó, önállótlan, gyermeki lényekként jelennek meg, akiknek nem szabad odafigyelni az ajtó előtti köhécselésére, és egymással szembeni, szlovákul előadott panaszaikra sem kell tekintettel lenni, mert sérelmeiket eltűlozzák. S a frissen kinevezett bányahivatalnok különben sem beszélt szlovákul.⁹⁷ Splény báró emlékeit olvasva egyértelműnek tűnik: az interetnikus szociabilitásnak megvannak az erre szánt terei. Német kollégákkal találkozni lehet étkezéskor, kávéházban s esetleg a városi elit teáin, de nem kulturális rendezvényen, és semmiképpen nem közös lakhelyen. A szláv (cseh, morva vagy szlovák) hallgatókkal az akadémiai órákon kívül nincs mód találkozóra. 1848 az egymás mellett (de nem együtt-) élésnek ezt a hallgatólagos nyugalmaát alaposan felbolygatta.

A forradalom a városban: szimbolikus harc is volt. A magyar trikolór helye a német és a „szláv” lobogó mellett a Zum Goldenen Grubenlicht nevű kávéház homlokzatán, a magyar zászló megtagadása, a cseh akadémikusok által Beniczky kormánybiztosnak szánt macskazene, a szlovák bányászok és a szláv akadémisták szövetsége, s a magyar diákság kérelme arra vonatkozóan, hogy felfegyverkez-

⁹⁶ Uo. 383.

⁹⁷ Uo. 473., 475.

hessenek: az egymásnak feszült nemzeti indulatok az intézmény hasadásával jártak. 133 hallgató kérelmezi, hogy elhagyhassák az Akadémiát.⁹⁸ A kilépők számára alapítják meg a hasonló příbrami oktatási intézmény, majd egy vordenbergi kitérő után a leobeni Montanuniversitát elődjét. A forradalom alatt a magyar kultuszkormányzat magyar tannyelvűvé alakította az Akadémiát. 1848-ban az órák néhány kivétellel továbbra is németül zajlottak, mert az oktatók nem voltak felkészítve a váltásra. Tankönyvek sem álltak rendelkezésre, s a magyar bányászati szaknyelv is jelentős hiányokkal küzdött. Egyetlen, frissen kinevezett tanár tartotta óráit magyarul – igaz, ez volt a kinevezése mellett szóló egyetlen érv. A megmaradt magyar diákság is elégedetlenkedett olykor magyarul nem tudó tanáraival – emiatt az erdészettan tanárának, Schwarz Frigyesnek kellett vesszőfutást elszenvednie.⁹⁹ 1848 decemberében a diákság egy része csatlakozott Görgei vagy Guyon átvonuló csapataihoz, s ezzel a tanítás fél évre megakadt az intézményben. Áprilisban, a bányavidék felszabadulása után sem indult újra, diákok hiányában. A szabadságharc bukása után ismét német lett az oktatás nyelve, de az 1848 előtti 300-as diáklétszámot már nem sikerült elérni. Igaz, a 150-200 diák között ismét megnövekedett a nem magyar ajkúak száma, de Selmec monopolhelyzetének hamarosan vége lett a birodalmon belül.

A forradalom azonban nemcsak az Akadémiát érintette: a város környéki bányatelepek zömében szlovák lakossága 1848 tavaszán és nyarán hol szociális, hol nemzeti jellegű követelésekkel lépett fel, nem utolsósorban a szlovák nemzeti mozgalom hatása alatt. A budapesti kormány által helyszínre küldött Beniczky Lajos kormánybiztos meglehetősen ügyességgel szerezte le a tömegmozgalmakat. A korábban az Akadémiára járó, ám ott végzettséget végül nem szerző, szlovák anyanyelvű volt zólyomi alispán erélyesen fellépett a pánszláv, „kommunisztikus tendenciájú”, sőt a bányák leállítását tervező mozgalmakkal szemben – s lépéseiről 1848 márciusa és októbere

⁹⁸ Pátyi: i. m. 358–360.

⁹⁹ Uo. 362.

között hibás magyarsággal megírt jelentéseiben tájékoztatta Szemere belügyminisztert.¹⁰⁰

Egy emlékezés szerint a szabadságharc után alig volt 8-10 magyar család az egész városban.¹⁰¹ Az 1867 utáni évtizedek az önkéntes vagy éppen erőltetett magyarosodás évei voltak. Az Akadémia ismét magyar tannyelvű intézet lett, s a századfordulótól – legalábbis az intézet önképében, valamint a róla szóló publicisztikákban – hangsúlyosabbá vált a „magyar bástya” metafora. A statisztikák a magyarság látványos erősödését mutatják. 1880-ban csak a lakosok alig 10%-a vallotta magát magyarnak (1542 fő), harminc évvel később már a város lakóinak 41,7%-a, s számuk csaknem megnégyszereződött (6340 fő). S ha tudatában vagyunk Bélabánya, illetve a környező bányatelepek hangsúlyozott szlovák jellegének, valószínűsíthető, hogy az óváros maga nagyrészt magyar lakosságú volt ebben az időben.¹⁰²

A város különben kuriózumnak számított a törvényhatósági jogú városok között. Selmezbánya volt e települések között a legkisebb lakosságú, s azon ritka helyek közé tartozott, amelyek nem tudtak profitálni kiemelt közigazgatási helyzetükből: lakosainak száma nemhogy nőtt, hanem egyenesen csökkent 1869 és 1910 között.¹⁰³ A magyar lakosság növekedése alapvetően négy tényezőbből tevődött össze: 1. A szlovák elem kivándorlásából. Bár Hont és Selmezbánya kivándorlási mutatói nem voltak olyan katasztrofálisak, mint a Felföld keleti megyéiben, ahol 1899 és 1913 között a természetes szaporodás akár 150%-át is kitchették (Szepes és Abaúj-Torna vm.), azért magasabb volt, mint a környező vármegyékben (Nógrád, Bars, Komárom), és feleakkora, mint a szomszédos Zólyomban.¹⁰⁴ 2. A város német lakosságának gyors asszimilációjából (1572 német az

¹⁰⁰ Steier Lajos (s. a. r.): *Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédeztudós visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a főt mozgalomról*. Budapest, 1924, Magyar Történelmi Társulat. 35–44., 404–408., 447–464. És néhány jelentés: 549–554.

¹⁰¹ Czobor László: *Honti históriák*. Budapest, 1927. 78–80.

¹⁰² Uo. Czobor 54%-ra teszi arányukat.

¹⁰³ Erről ld. Beluszky Pál: *Magyarországtörténelmi földrajza*. 1. kötet. Pécs, 2005, Dialóg Campus, passim.

¹⁰⁴ Puskás, Julianna: *Ties That Bind, Ties That Divide: 100 Years of Hungarian Experience in the United States*. New York-London, 2000, Holmes&Meier. 322.

1880-as népszámláláson, harminc év múlva már csak a harmaduk). 3. A szlovák lakosság asszimilációjából és 4. a zsidó közösség magyarosodásából. A reformországgyűléseken elfogadott, a zsidóság letelepülésének jó néhány tilalmát feloldó törvények nem vonatkoztak a felső-magyarországi bányavárosokra, ahová izraelita felekezetű továbbra sem telepedhetett le. Emiatt későbbi szerepük is elmaradt attól, amit a régióban játszottak. 1910-ben a város lakóinak mindössze 3,5%-a (527 fő) vallotta magát izraelitának, miközben arányuk Pozsonyban 10% volt, Kassán pedig egyenesen 15%. A neológ hitközség 1879-ben alakult meg, 30 család részvételével. 1887-ben felekezeti elemi iskola nyílt, 1893-ra pedig felépült a zsinagóga. Egy 1895-ös jelentés szerint a helyi zsidó hitközség azon (ritka) kivételek közé számított Magyarországon, ahol a liturgia és az ügyintézés nyelve kizárólagosan a magyar. Az egész országban talán fél tucat város volt hasonló helyzetben, de ezek jobbára az ország belső, abszolút magyar többségű vidékein helyezkedtek el (Szeged, Hódmezővásárhely stb.).¹⁰⁵

Nyilván csak egyszeri, pontszerű megfigyelésekre ad alkalmat, de talán beszédes lehet az a tény, hogy a századfordulón a város közép-osztályi (férfi)társadalmát összefogó Casino könyvtárában nemcsak szlovák, de német nyelvű könyvek sem voltak találhatóak, sőt a lefordított munkák közül is hiányoznak a német szerzők művei.¹⁰⁶

Selmechánya neves búcsújáróhely is volt: az 1744 és 1951 között épült Kálvária és a hozzá tartozó magyar, szlovák és német templomok azt a fajta, felekezetiségben feloldódó együttélést reprezentálják, ami azóta eltűnt a térségből. A Szent Kereszt felmagasztalásának ünnepén (szeptember 14.) nagyszámú zarándok érkezett és érkezik a városba.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Bárkány, Eugen – Dojč, Ľudovít: *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava, 1991, VESNA. 263–264.

¹⁰⁶ *A Selmechányi Kaszinó könyvtárának címjegyzéke*. Selmechánya, 1906 Joerges Ágost Könyvnyomdája.

¹⁰⁷ Vö. Szilágyi István: *A selmechányi kálvária és ábrázolásai*. Budapest, 2006., valamint: Wohland, Ludwig (Hrsg.): *Schicksal Hauerland*. Stuttgart, 1989, Hilfsbund Karpathendeutscher Katholiken. 24.

Két iskola

Ha egy pillantást vetünk a város első világháború előtti nemzetiségi viszonyaira, a város két neves felekezeti gimnáziumának értesítőiből újabb adalékokat nyerhetünk a magyarosodás/magyarosítás lendületéről. A századforduló és az első világháború közti időszak egyes, az iskolákat érintő folyamatairól is képet kaphatunk a ránk maradt dokumentumokból. Hangsúlyozni kívánom, hogy ebben az esetben nem foglalkozom az értesítők összeállításának körülményeivel, módszerével, s ezúttal eltekintek a kapott adatok más természetű forrásokkal (naplók, emlékiratok) való egybevetésétől is.¹⁰⁸

Az evangélikus tanintézet nagyobb volt: a fent jelzett időszakban 247 és 407 között volt a tanulók száma. És – legalábbis az értesítők szintjén – itt tűnik kialakultabb programnak a magyarosodás/magyarosítás. Míg a századfordulón 93 diákot, a tanulók 25%-át írták be szlovák nemzetiségűnek, 1914-ben már csak 20-an vannak (kb. 8%). Sőt a háborút közvetlenül megelőző években mindössze 2-3 szlovák diákot találunk, és 1915-ben is csak ötöt. Az így kapott képet ugyanakkor sajátosan színezi az a tény, hogy az evangélikus gimnázium biztosított izraelita vallástanárt az egyre emelkedő számú zsidó gimnazista számára. Míg arányuk 1900-ban csak 42 fő (11%), 1914-ben már 70 fő (29%). Ugyanakkor valamiféle, az intézmény falain belül létező többnyelvűségre enged következtetni, hogy a csak magyarul tudók száma folyamatosan csökken. 1900-ban az ide járók csaknem egynegyede nem ismert más nyelvet a magyaron kívül, 1914-ben arányuk már csak alig több mint 14%. Ennek magyarázata az is lehet, hogy a háború előtti idősakra, a német lakosság gyors asszimilációja miatt elapadóban volt a város és a délebbi, színmagyar területek között korábban létező diákcseré. „Kosztos diákokat” nem küldött többé Szolnok, Debrecen vagy más nagyváros, mert a német nyelv megtanulására immár nem volt mód. Ennek jele, hogy a he-

¹⁰⁸ *A selmeczbányai ág. hitvallású evangélikus gimnázium értesítője.* Közli: Jezsovics Károly igazgató, később Király Ernő igazgató. Selmeczbánya, 1899–1914, Joerges Ágost Könyvnyomdája, ill.: *A selmeczbányai kir. kath. nagygymnasium értesítője.* Közli: Panek Ödön igazgató és Rauchbacher József igazgató. Selmeczbánya, 1899–1914, Joerges Ágost Könyvnyomdája.

lyi (selmeci és Hont megyei) diákok aránya az 1900-as kb. 50%-ról 1914-re 67%-ra emelkedett. A nem túl távol lévő, de népesebb Besztercebányán már a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján megfigyelhető az a folyamat, hogy a német szóra a városba küldött Pest megyei dzsentrifia legfőljebb néhány szlovák szót tanulnak meg, németül már – a szülők bosszúságára – egyáltalán nem.¹⁰⁹ Ugyanakkor a selmeci lutheránus értesítők tanúsága szerint kivétel nélkül minden diák értett és beszélt magyarul. Az értesítők alapján tehát az mondható, hogy miközben a nagy múltú tanintézetben valamilyen felekezeti türelem érvényesült (az evangélikus diákok csak egyes években alkottak abszolút többséget, és az izraelita vallásoktató esete is figyelmet érdemel), az iskola mindent megtett, hogy jól magyarosító intézménynek tűnjön – más kérdés, hogy ez mennyiben fedte a valóságot. S a tanulók ismerték a másik anyanyelvének legalább az alapelemeit – a magyart pedig mindenki.

Más a helyzet a katolikus tanintézetben. A gimnázium kisebb (129 és 258 között mozog a hallgatók száma), és a magukat szlováknak valló diákok aránya mindvégig 25-30% körül mozgott. A zsidó diákok lényegesen kevesebben vannak, mint a másik tanintézetben (1914-ben mindössze 6 fő, azaz 2,5%). A csak magyarul tudók aránya pedig jobbra 8% körül mozgott. A tanulók nyelvtudását bemutató adatsorokban pedig nemcsak kétnyelvűség, de esetenként háromnyelvűség is előfordul: számuk nagyjából egytucatnyi az egész időszakban. A katolikus gimnázium (érthetően) zártabb volt felekezetiileg. A diákok döntő többsége mindig római katolikus volt, s nem alkalmaztak izraelita vallástanárt sem.

A többnyelvűségnek az iskolák falain kívül is volt valamelyes hagyománya. Selmec azon városok közé tartozott, amelynek lakossága a régióból a legnagyobb mértékben ismerte a másik nemzetiség nyelvét. 1910-ben a magukat magyarnak vallók 41,6%-a beszélt szlovákul, és a szlovákok negyede beszélt magyarul.¹¹⁰ Ne firtassuk most

¹⁰⁹ Viczián István: *Életem és korom. Pest vármegye főispányának emlékiratai*. Szentendre, 2007, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. (S. a. r., a jegyzeteket és az utószót írta: Ablonczy Balázs). 18–21.

¹¹⁰ Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzeti politika*. Pozsony, 1995, Kalligram. 250.

azt, hogy a több mint negyvenszázaléknyi szlovákul is tudó magyar-nak mekkora része lehetett az asszimiláció útján elindult szlovák, a mégoly asszimetrikus interakció tényét jegyezzük föl. S az állásfoglalást árnyalhatja az a tény, hogy a magyarosításnak (némi joggal) tartott időszak közepén csaknem 300 ezer szlovákul beszélő magyart találunk az országban, s a szlovák többségű észak-magyarországi régióban a magyarok negyede beszélt szlovákul, míg a szlovákok hatoda tudott magyarul – a selmecbányai értékek viszont ennél mindkét közösség esetében magasabbak. E tény mindenestre elgondolkozathat bennünket a nagy nemzetesítő historiográfiai diskurzusok mibenlétéről, amelyek csak odüsszeiát, esetenként mártíriumot látnak bele a nemzetiségi viszonyokba.

Multikulturalitás?

A magyarosítás természetesen nagyon felületesnek bizonyult, ezt az 1918 utáni események fényesen bizonyították. A magyarok aránya 5%-ra (660 fő) csökkent a csehszlovák népszámlálás adatai szerint. Elhagyta a várost az Akadémia, s a hivatalokkal együtt több száz tisztviselő, értelmiségi és alkalmazott. A zsidóság politikai asszimilációját részben sikerrel fordította vissza a csehszlovák népszámlálások új rubrikája, amely lehetőséget adott a zsidó nemzetiség választására. S azok a szlovákok sem sokáig vallották magyarnak magukat, akik épp csak elindultak az asszimiláció útján. Az új csehszlovák közigazgatásban Selmecbánya is visszacsúszott a települési hierarchiában, és 1923-ban elvesztette városi jogait. A város élén immár nem polgármester, hanem bíró (sztarosztja) állt – mégpedig 1925-ig az a Bergfest Árpád (1883–1964), aki tanárként és helytörténészként a helyi magyar elitnek (is) tagja, s akit a *prevrat* után Terezínbe internálnak. Bergfest még 1945 után is a városban maradt, óraadó tanárként és levéltárosként dolgozott, s a hegybányai temetőben nyugszik.¹¹¹ A város lakossága tovább csökkent a két világháború között, és a magyarok, zsidók, németek aránya szintén tovább fogyott. A zsidó lakosság 389 főnyi 1930-ban, s a magyarok alig vannak többen

¹¹¹ Csáky: *Hires...* 29–30.

ötszáznál. A németek még ennyien sincsenek – elszigetelve a közép-szlovákiai németiség (*Hauerland*) településterületeitől sorsuk a lassú eltűnés lett volna – még a világháború nélkül is. Ugyanakkor még ilyen összeszorított körülmények között is működött valamelyes egyesületi-társadalmi élet: a magyar turisták Szitnya Osztálya például egyesült a Karpathenverein helyi csoportjával, és annak keretében folytatta tevékenységét. Az 1926-ban megjelent helyi turistakalauzt lapozva pedig az a benyomásunk támadhat, hogy az óváros üzletei még ekkor is jobbra német, magyar és zsidó (nevű) kereskedők tulajdonában voltak.¹¹² Ez az egymás mellett élés a második világháború alatt tűnt el véglegesen: a zsidókat 1942-ben először Vihnye és Nyitránovák mellett táborokban dolgoztatták, majd deportálták. A megmaradt németeket a háború végén áttelepítették Németországba (a Szlovák Nemzeti Felkelés idején a partizánok három selmeci németet végeznek ki), először a gyerekeket, majd az öregeket.¹¹³ Az 1970 és 2001 közötti népszámlálások, 1, 0, 4, illetve 12 német nemzetiségűt lelnek a városban. Magyarból sincs sokkal több: 26, 41, 39 és 43.

Az identitás összetettségét, esetenkénti változatait jól reprezentálja a manapság újra felfedezett festő, Gwerk Ödön (1895–1956) életútja. A Budapesten, Csók István tanítványaként tanult expreszionista festő háborús rokkantként tért vissza Csehszlovákiába. Része a magyar baloldali mozgalmaknak, a Sarló kezdeteinek. Feleségének háború alatti kivégzése kortársai szerint átformálja, meggyőződéses kommunista lesz, s háború utáni sztárosztaként szervezi meg a magyar és a német polgárok maradékainak elűzését. Bár az óvárosban még marad néhány magyar polgári család, a hatvanas évekre ők is eltűnnek: tagjaik jobbra a városra néző hegyháti temetők lakói lesznek.

A multikulturalitás – ha volt ilyen a városban – 1945 után véglegesen elveszett. 1993-ban a település óvárosát az UNESCO a világörökség részévé nyilvánította. A döntést megalapozó, a csehszlovák fél által 1991-ben készített dokumentációban azonban nem a vala-

¹¹² Kováts F. Lajos: *Banská Štiavnica – Selmechánya és környéke*. Banská Štiavnica-Selmechánya, 1926.

¹¹³ Wohland: i. m. 143.

mikori multikulturalitás tűnt említésre méltónak, hanem elsősorban a város ipari múltja és technikatörténeti szerepe.¹¹⁴ Az utóbbi években az óváros látványos megújulása érdemel figyelmet, s számtalan jele van a város, valamint Sopron és Miskolc együttműködésének. Ugyanakkor az ide látogatók jobbára csak emlékekkel szembesülnek: az etnikai együttélés hagyománya már a múlté, mint oly sok helyen Közép-Európában.

¹¹⁴ http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/618.pdf Letöltve 2010. január 30-án.

Örzők

A többes identitás stratégiái

A kulturális és politikai nemzet tipológiai különbözősége a szociológia, a kulturális antropológia és a széles értelemben vett kisebbségkutatás állandó témája. Mára jó néhány gondolkodó megkérdőjelezi azt, hogy a döntően a XIX. században, a francia és német nemzetfejlődési minta nyomán kialakult/kialakított két modell éles ellentmondásban lenne egymással, s ne volnának jócskán közös pontjaik,¹¹⁵ vagy éppenséggel ne lennének alkalmatlanok a modern nemzeti fejlődés egyes jelenségeinek megragadására.¹¹⁶ Mindkét fogalom sajátja a többé-kevésbé szigorú kategorizálás és kötött fogalomhasználat. Így az a fajta „csoporthizmus”,¹¹⁷ amely a nemzeti identitások letéteményeseinek a belülről homogén, kívülről pedig világos és éles kontúrokkal rendelkező közösségeket tekinti, sok esetben nem vesz tudomást az egyéni identitás számtalan megjelenési/megélési formájáról. Nem tud mit kezdeni a nagy nemzeti identitások peremén vagy léthelyzetekre reflektáló, több nemzet halmazának intervallumában található csoportidentitásokkal.¹¹⁸ Miközben az identitás maga (főleg kisebbségi közegben) számtalan tényező együtteseként jelenik meg,

¹¹⁵ Dieckhoff, Alain: *Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és a politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése*. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Budapest, 2004, Rejtjel. 298–311.

¹¹⁶ Brubaker, Rogers: *The Manichean Myth: Rethinking the Distinction Between «Civic» and «Ethnic» Nationalism*. In: Hanspeter Kriesi et alii (eds.): *Nation and National Identity: The European Experience in Perspective*. Zürich, 1999, Ruegger. 55–71.

¹¹⁷ Rogers Brubaker tanulmányának eredetijében a „groupism” kifejezést használja. Ld. uő: *Csoportok nélküli etnicitás*. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest, 2005, Rejtjel. 112.

¹¹⁸ A magyar identitás különböző formáira ld. a Bárdi Nándor cikkében közölt ábrát. Uő: *A szükség mint esély*. II. rész. Kommentár, 2006. 6. sz. 10.

a ma használatos nemzetfogalmak erről nem vesznek tudomást.¹¹⁹ A magyar közéleti diskurzus jobbára a kulturális nemzetfogalmat részesíti előnyben (bár egyes kutatások szerint a magyarországi közvélemény nemzetfogalma az utóbbi időben elmozdulóban van egy – leegyszerűsítve – politikai típusú nemzetfogalom felé), azaz a kulturális közösség, a nyelv, a történelem, a közös jelképek és mítoszok fontosságát hangsúlyozza.¹²⁰

A kultúrnemzeti koncepció ritkán ismer köztes, többes vagy hibrid identitásokat. A nem sztenderd módon megélt, felfogott identitás gyakorta értetlenkedés, rosszállás tárgya. A közéleti diskurzus gyakran „identitászavarként” bélyegez meg értelmezési mezején kívül eső jelenségeket, az asszimilációt elveszésnek tekinti. A (kultúr)nemzet sok esetben exkluzivitásra tör, s nem képes integrálni a partikularizmusokat.¹²¹ Paradigmatikus példája e kizárólagos szemléletnek a múlt század első felében népszerű regény, Rákosi Viktor *Elnémult harangok*-ja. Egy nemzeti (magyar–román) és felekezeti (református–ortodox) értelemben erősen elhatárolt közegben minden hátrálás, félrevonulás a „harc” végső kimenetelét veszélyezteti, s elkövetője legalábbis gyenge, rosszabb esetben áruló. A gyengékre – mint Simándy Pálra, a regény hősére – kárhozat vár.

A többségi nemzethez való asszimiláció vagy éppen a kisebbségtől/többségtől való disszimiláció sohasem egylépcsős folyamat. Gyurgyík László egy tanulmányában elkülöníti az asszimiláció magdimenzióit (kulturális vagy strukturális asszimiláció, inter- vagy intragenerációs vegyesedés stb.), amelyek elsődlegesek az identitásváltás folyamatában, s emellett a külső héjakon helyezkednek el a demográfiai és településszerkezeti tényezők, és a koncentrikus körökkel ábrázolt jelenség legkülső burkán pedig a társadalomszerke-

¹¹⁹ Szarka László ad besorolási kísérleteket könyvében a közép-európai és a magyarországi kisebbségek tipológiájához. In: uő: *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák*. Budapest, 2004, Lucidus. 113–128. és 193–209.

¹²⁰ Örkény Antal: *A magyar nemzettudat változása az elmúlt évtizedben*. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban*. Budapest, 2004, Teleki László Alapítvány. 7–27.

¹²¹ Gellner, Ernest: *A nacionalizmus és a komplex társadalmak kohéziójának két formája*. In: Bretter Zoltán – Dcák Ágnes (szerk.): *Fszmek a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, 1995, Tanulmány. 200–202.

zeti mozzanatok (iskolai végzettség, foglalkozás, anyagi helyzet stb.) találhatók.¹²² Épp a Felföld keleti része/Kelet-Szlovákia területén, közelebből a két háború közötti kassai zsidóságról végzett kutatásaiban mutatta ki az identitásváltás lépcsőzetességét Kovács Éva. Utóbbi folyamat egyes esetekben még csak nem is egyenes vonalú: igen könnyen megreked egyik vagy másik fázisában (politikai disszimiláció még igen – az illetők nem szavaznak magyar karakterű pártokra, eltávolodnak a hivatalos Magyarország politikájától –, de kulturális disszimiláció már nem), mindez az identitás olyan alapelemeinek őrzése mellett, mint például a magyar nyelv.¹²³

Az alábbiakban amellett kívánok érvelni – néhány esettanulmány példáját felhasználva –, hogy érdemes figyelemmel lenni a kettős vagy többes identitások létrejöttére. A túlságosan lehatárolt nemzetfogalmak nem vetnek számot köztes, átmeneti létállapotokkal, egyes esetekben felgyorsítják a disszimilációt, s közlésképtelenek a sémákba nem illeszkedő egyének számára. Gondolatmenetem nem a „sem itt, sem ott”, a roncsolt anyanyelv, a keveréknyelven való kommunikáció vagy a politikai szándékkal konstruált identitások apológiája, hanem a többségtől eltérő kulturális horizonttal rendelkező peremcsoportok identitásának megértésére tett kísérlet.

I. A Herceg

A Prágai Magyar Hírlap 1923. augusztus 21-i számának olvasói a lap 4. oldalán különös hírre lehettek figyelmesek. *Egy volt magyar herceg „visszatér nemzete kebelébe”* című, igen gúnyos hangú cikk arról számolt be, hogy a Nyitra melletti Szolcsányban élő Odescalchi Livius herceg augusztus 3-i keltezéssel kiáltványt intézett osztályosaihoz.¹²⁴

¹²² Az ábrát ld. Gyurgyík László: *Az asszimilációs folyamatokról és nemzetiségváltásról a szlovákiai magyarság körében végzett vizsgálatok alapján*. In: Kántor–Majtényi (szerk.): i. m. 208.

¹²³ Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között*. Dunaszerdahely, 2004, Lilium Aurum (Fórum – Nostra Tempora).

¹²⁴ *Egy volt magyar herceg „visszatér nemzete kebelébe”*. Prágai Magyar Hírlap, 1923. augusztus 21. 4.

Ebben arra kéri a volt felföldi magyar birtokosokat, hogy ne álljanak félre duzzogva, vállalják eredeti identitásukat, s azonosuljanak az új csehszlovák republika céljaival. Csatlakozásuk hasonló jelentőségű lehetne, mint a francia nemesség egy részének csatlakozása a köztársasághoz (*les ralliés*). A célból, hogy a magyar nemesség szlovák „*šlachta*”-ban való gyökerezésének cáfolhatatlan bizonyítékait előtárja, „aranyhidat” építsen az új állam felé, szeptember 2-ra gyűlést hirdetett meg Stubnyára, amelynek résztvevőiként csak az 1848 előtti magyar eredettel rendelkezőket fogadja el. A lap erősen lenéző kommentárja a kiáltvány „mosolyt keltő” oldalait hangsúlyozta.

A prágai magyar követség, amelyet Budapestről tájékoztatásra kértek, augusztus végén jelentette a kiáltvány írójáról, hogy az már hónapokkal ezelőtt felajánlkozott a csehszlovák kormánynak azzal, hogy megszervezi és oldalára állítja a mágnásokat. A kormány képviselője elutasította az ajánlatot, és jelezte, hogy a herceg birtokait semmiképpen nem mentesítik a földreform alól. Báró Villani Frigyes jelentéséhez még azt is hozzátette: általánosan elterjedt vélemény szerint a herceg nem teljesen beszámítható, és „komolyan nem vétetik”.¹²⁵

Odescalchi Livius 1863-ban született Szolcsányban, s a XVIII. században magyar indigenátust szerzett olasz származású szerémi hercegek leszármazottja volt. Édesapját, Arthurt a dualizmus korabeli közélet ismert, kissé különc alakjaként tartották számon. Főrendiházi tagként egyik kezdeményezője lett a bukovinai székelyek hazatelepítésének, s heraldikai és genealógiai munkásságát elismerve az MTA is tagjai közé választotta, a Magyar Történelmi Társulatnak pedig egyik vezetője volt. Egyúttal azonban azt is feljegyezték róla, hogy „lángoló hazafiságán kívül” bizonyos „romantikai hajlam” jellemzi, ami többek közt abban nyilvánult meg, hogy inasait és kastélyi személyzetét középkori, illetve ősmagyar ruhában járatta, s maga is középkori külsőségek között élt. Emellett tagja volt az Istóczy-féle Antiszemita Pártnak.¹²⁶ Három házasságából hét gyermeke született,

¹²⁵ Magyar Országos Levéltár (MOL), K 64, a külügyminisztérium politikai osztályának reservált iratai, 9. cs. 41. t. 1923-41-496res, Villani Frigyes követ Daruváry Géza külügyminiszternek, Prága, 1923. augusztus 30.

¹²⁶ Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és jobboldali radikalizmus története 1867-1918*. Budapest, 2004, Új Mandátum. 114.

a legidősebb Livius, aki apjával ellentétben kevésbé hívta fel magára a figyelmet. Maga is tagja volt a főrendiháznak, utazgatott és vadászott. Utazásai során ébredt fel érdeklődése Albánia iránt, 1913-ban könyvet is írt ottani élményeiről (*Albanien, ein Hilfruf!*), s a társaságban azt is tudni vélték róla, hogy pályázott az albán trónra. Felesége az erdélyi Zeyk családból származott, s három gyermekük született.

A stubnyai gyűlésre végül nem került sor a szlovensztkói helyhatósági választások miatt. A herceg azonban nem hagyta ennyiben. Néhányszor publikált Hlinka Néppártjának *Slovák* című lapjában és a *Národnie Noviny*ban. Cikkeiből két évvel később könyvet írt Jozef Skultétyvel, a szlovák nemzeti mozgalom egyik veteránjával közösen, amelyben részletesen is kifejtette nézeteit.¹²⁷ *Krv neni voda!* (A vér nem válik vízzé!), adta meg a mottóban könyve alaphangját.

A könyvben közölt kiáltvány szerint az az állítás, hogy „a régi magyar nemesség mai helyzete a csehszlovák köztársaságban tűrhetetlen és tarthatatlan”, téves helyzetértelmezés eredménye. Ez a nemesség ugyanis, mint azt „alapos történelmi kutatás bebizonyította”, nem magyar, hanem szlovák eredetű, az ősi szlovák nemesség leszármazottja. A lekötelezettség a magyar királyoknak 1918-cal megszűnt, átállás esetén tehát nem lehet szó hazaárulásról vagy köpönyegforgatásról.¹²⁸ Bár az „alapos történelmi kutatásokról” nem nyilatkozott, azt állította, hogy ez a szlovák šľachta Szvatopluktól, annak fiától, illetve Vitéz Boleszlávtól, esetleg annak fiától, II. Miecyslawtól kapta nemességét. A XI. századig a terület ugyanis lengyel kézen volt, így az ezeréves magyar–szlovák együttélés legfőljebb 800 év.¹²⁹ E nemesség később, meg nem határozott időpontban, csatlakozott a magyar királysághoz. A kíváncsúnak tartott szlovák nemzethez való visszatérésnek külsődleges jele lehetne például az, hogy a Csákyak hagyják el nevükből az ipszilont – javasolta a herceg. Hangsúlyozta a szlovákiai magyar nemesség autochton voltát (ellentétben Csehországgal), s azt állította, hogy az 1868 utáni nemzetiségi üldözések és túlzások egyes renegátok művei, abban a földbirtokos osztálynak semmi része

¹²⁷ Odescalchi, Livio – Skultéty, Jozef: *Zástava veje! Leng a zászló! – Szózat a nemzetüktől elszakadt szlovákokhoz*, Turčiansky Sv. Martin, 1925.

¹²⁸ Uo. 14.

¹²⁹ Uo. 37–38.

nem volt. Alternatív történelemmagyarázatot is adott, amennyiben a magyarok Szvatopluk hívására érkeztek a Kárpát-medencébe, a két nép, a magyar és a szlovák mindig testvéri közösségben élt. Könyve végén komité alakítására hívott fel a szlovák paraszttömegekkel való egybeforrás végett.¹³⁰ Egyúttal közölte tervezett (de soha meg nem jelent) emlékiratainak tartalomjegyzékét is, amelyben – albán kapcsolatai és külföldi útjai mellett – hangsúlyozta a szlovák nemzeti mozgalommal: Pavel Mudroňnyal, Matús Dulával, Svetozár Hurban-Vajanskýval s külföldi pártfogójukkal, Wickham-Stecddel való együttműködését. Ez az elég inkoherensnek tűnő történelemszemlélet (miközben a testvéri együttélést hangsúlyozza, annak hosszát szándékosan kurtítja), a narcisztikus betétek, a szélesedő tömegbázisra való hivatkozás önmagában aligha érdekes. Figyelmet érdemel azonban Odescalchi azon törekvése, hogy 1. hangsúlyozza a magyar–szlovák szoros egymásrataltságot és sorsközösséget, 2. kiemelve e viszony szerződéses jellegét, 3. saját társadalmi csoportjához (szlovák) etnikai eredetet kössön, 4. s határozottan (bár kissé paternalisztikus hangütéssel) fordult az „egyszerű nép” felé, ami egy szerémi hercegtől mindenképpen szokatlan volt. Hangsúlyozta például azt, hogy a Néppárt szlovák szavazóinak hordta a kenyeret Nyitrán, s velük ázott az esőben.

Nézeteinek egy része mellett valószínűleg később is kitartott: 1927-ben a magyar ágensként tevékenykedő szlovák teológus-politikus azt jelentette Budapestre, hogy a herceg felkereste, és megpróbálta meggyőzni őt arról, hogy vegye át Andrej Hlinkától a Néppárt vezetését, mert az idősödő pappal sokan nagyon elégedetlenek, fogjon össze a szintén egyházas karakterű Cseh Néppárttal (és vezérével, Koza-Matejovval), és hazatérése esetén biztos a siker. A jelentő meg volt győződve arról, hogy a herceget Prága küldte, de hogy nem tévedhetünk a személyt illetően, azt jelzi: Odescalchi megismételte érveit, s köztük azt, hogy a magyarok csak 800 évig bírták a Felvidéket.¹³¹

A közönség reagálása a „sorból való kilépésre” sokféle volt: a Prágai Magyar Hírlap lekezelésétől az egyértelmű elítélésig vagy az el-

¹³⁰ Uo. 132.

¹³¹ MOI. K64, Küm, res. pol., 22. cs., 7/b. t. 179res-7/b-1927, Jehlicska Ferenc jelentése, Bécs, 1927. április 15.

hallgatásig. Az Odescalchi család egyik tagja, a társadalomtörténeti szempontból hallatlanul érdekes emlékiratokat ránk hagyó Erba Odescalchi Sándor egyértelműen pejoratívan említi Livius „becsehlését” és újdonsült demokrataságát.¹³² Talán még ennél is beszédesebb a herceg saját lányának, Eugénie-nek az emlékezése: a „nemzet iránti hűtlenség” tabuizálódott. Édesapjáról – aki 1918 őszén nem jön el az esküvőjére – soha nem ejt szót, mindössze haláláról emlékezik meg néhány szóban, s hozzáteszi: „Már elég régen nem láttam papát, és nem tudtam, milyen lelkiállapotban és körülmények között vett búcsút a világtól.”¹³³ Pedig a két világháború közötti időszakban Jugoszláviában élve számtalanszor utazott a felföldre, elsősorban Lomnicra, pihenni, és – az emlékiratok tanúsága szerint – egyszer sem látogatta meg édesapját. Haláláról egyébként a társadalmi eseményeket pontosan nyilvántartó lap, a Prágai Magyar Hírlap sem emlékezett meg. (Miközben például 1925-ben Odescalchi Arthur haláláról – igaz, fizetett – cikket közölt, és az 1938-ban, néhány nappal a herceg után elhunyt Andrássy Géza haláláról részletes beszámolót adott.)

A korabeli szélsőjobbboldali/jobbboldali radikális/völkisch, esetleg népi (az utóbbi kettő nem feltétlenül azonos)¹³⁴ diskurzusban az arisztokrata (netán a középosztályi/polgár) idegen eredete, ergo „gyökértelensége” okán gyakorta szerepelt úgy, mint a nemzeti célok megvalósításának gátja, származása miatt *a priori* ellenséges csoport.¹³⁵ Nem a hajdani Felső-Magyarországon történt, de az arisztokratákkal kapcsolatos fenntartásokat jól tükrözi az az eset, amelynek során Baranya szerb megszállásának 1921. augusztusi megszűnte után sellyei értelmiségiek támadták gróf Draskovich Iván helyi bir-

¹³² Erba Odescalchi Sándor herceg: *Testamentum*. 1. kötet. Budapest, 1991, Dovin. 229.

¹³³ Odescalchi Eugénie: *Egy hercegnő emlékezik*. Budapest, 1987, Gondolat. 262. A könyv kézírata megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár kézírattárában Fol. Hung 3950 jelzet alatt: itt sincs szó bővebben a kézíratról.

¹³⁴ Erre lásd Romsics Gergely: *A magyar történelem völkisch ábrázolásai*. Rubicon, 2004. 11. sz. 69–75.

¹³⁵ A népiek ezzel kapcsolatos alapvetését jól foglalja össze egyik referenciaszemélyük, Szabó Dezső két írása (sok egyéb mellett): *A magyar középosztály megteremtése*, ill. *A magyar paraszt*. In: uő: *Egész látóhatár*. 1. kötet. Budapest, 1991, Püski. 167–200.

tokost. Azt vetették a szemére, hogy az Ormánság jugoszláv fenntarthatóság alatt maradásáért agitált, március 15-ét nem ünnepli („Das ist eine Dummheit” – rángatta be állítólag a kastélyba a falusi ünnepséget bámuló gyermekeit), ugyancsak őket nem engedi magyarul beszélni, s titokban kettős állampolgár. Ráadásul a szerb megszállás alatt olyan kijelentéseket tett, miszerint „ő nem magyar ember. Ő 25 vagy 26 év óta Varasd vármegyei [...] illetőségű, ő tehát SHS állampolgár”. Későbbi feljelentője erre ellenvetette, hogy Draskovich ősei is magyar állampolgárok voltak eddig, sőt, köztük magyar főispánok is vannak. Amire a gróf rátartian közölte, hogy felmenői nemcsak főispánok, hanem kalocsai érsekek is voltak, de akkor ebben nem volt különbség „mert mindenki a magyar szent korona országaihoz tartozott”, s a magyar főrendiházi tagságára tett utalást azzal hátrította el, hogy ő ott csak mint a horvát tartománygyűlés kiküldöttje vett részt. A gróf továbbá kérte a vele vitázó református lelkészt, hogy a „lehető legszélesebb körben tegye közhírré”, miszerint „ő nem magyar ember”. Az eset pikantériáját fokozza, hogy a beszélgetésre nyilvánvalóan magyar nyelven került sor.¹³⁶ A hivatalos Magyarország szervei részéről a magyar „történelmi osztályokkal” szemben felállított elvárásokat jól tükrözi egy ugyancsak húszas évek eleji csehszlovákiai diplomáciai jelentés. A cseh agrárpárttal tapogatózó tárgyalásokat folytató Myrbach Emil gróf verebélyi nagybirtokost a prágai magyar követ figyelmeztette: „magyar ember, és különösen olyanok, akik a magyar történelmi osztályhoz tartoznak, a cseh hivatalos pártokat semmiképpen sem támogathatják, még akkor sem, ha ezáltal a birtokreformtól megmenekülnének”, amire Myrbach némileg retírált, és a megbeszélések horderejét bagatellizálni igyekezett.¹³⁷ (Jóllehet később voltak magyar arisztokraták – például gróf Pálffy János –, akik a cseh agrárpárt kortesei lettek.) Andrassy Gyuláné svájci emig-

¹³⁶ MOL K64, Küm res. pol. 9. cs. 41. t., 1923-41-458res, Jávor János sellyei református lelkész és Morvai Dezső körjegyző nyilatkozata. Sellye, 1923. április 19. Az irat egyik utalása a gróf új, osztrák származású feleségéhez köti az „elnemzetiellenedést”. Draskovich életéhez tartozik, hogy 1944-ben lengyel menekülteket bújtatott, s a nyilasuralom alatt letartóztatták.

¹³⁷ MOL K64, Küm res. pol. 9. cs. 41. t., 1923-41-591res, Villani Frigyes követ Daruváry Géza miniszternek, Prága, 1923. október 25.

rációjában pedig keményen nekiesett egy Wenckheim grófnőnek (aki németgyűlölő lett, és a cseh oroszánt hordta a gomblyukában), mondván: „Végtelenül undorodom, hogy egy születésre magyar ily időkben hazáját ily rútul meg tudja tagadni.”¹³⁸ Kétségtelen, hogy az esetlegesen határvonalon mozgó identitás mellett a földreform ténye valóban adhatott a korban indíttatást arra, hogy egyes arisztokraták az új államhatalom mellé álljanak: ilyen volt például szintén Szlovénzkón gróf Zay Károly.¹³⁹ Ez azonban aligha elégséges magyarázat Odescalchi Livius magatartására. Az új (esetleg hibrid) identitás kialakulásában nem szabad szem előtt téveszteni az esetleges pszichológiai, netán narcisztikus motívumokat sem. Utóbbi bizonyítására ugyan nem áll rendelkezésünkre elég adat, de az idős, a magyar nemzeti kultúrához hangsúlyozottan kötődő autoriter apával (ösma-gyar ruházat, közéleti tisztségek, politikai állásfoglalás stb.) szemben érzett frusztráció (szeretetlenben való sorozatos csalódás) könnyedén társulhatott a regresszív narcizmusához.¹⁴⁰

Mindezekkel együtt lehetséges, hogy Odescalchi személyében csupán habókos arisztokratával van dolgunk, s modellalkotásunk zátonyra fut egyes újabb, felbukkanó források közlésein. Az arisztokraták magatartását illusztráló egyéb adataink azonban arra utalnak, hogy ilyesfajta magatartás elképzelhető volt, s meg is valósult – még ha nem is tömegesen.

II. A Levéltáros

1938. február 24-én este fél hétkor, a Magyar Turista Egylet budapesti, József körút 23. alatt található helyiségében összeült a felföldi menekülteket tömörítő Selmezbányaiak Egyesületének választmánya.

¹³⁸ MOL P 4, Andrássy-hagyaték, 1. doboz, 330. t. Andrássy Gyuláné naplója, 1919. március 15-i bejegyzés.

¹³⁹ Pozsonyi magyar: *Felvidéki levél*. Pesti Napló, 1939. február 7., 1–2. Uő: *Pozsonyi válasz*. Pesti Napló, 1939. február 12., 8. Zayról és tevékenységéről lásd még: Kovács Endre: *Korszakváltás*. Budapest, 1981, Magvető. 168–169.

¹⁴⁰ A narcizmusról összefoglalóan: Dr. Bakó Tihamér: *Titkok nélkül. Lélektani vizsgálódások az öngyilkosságról*. Budapest, 2004, Psycho Art. 55–59.

Ertl János elnök felkérésére Székely Rezső háznagy beszámolt a decemberi Mikulás- és kultúrestély bevételeiről (előbbinél 59, utóbbinál 154 pengő 35 fillér tiszta bevétel), s ismertette a március 15-i rendezvény előkészületeit (rövid műsort javasolt, és Liszkay Anna tagtárs ünnepi beszédét). Kiss László pénztáros pedig beszámolt az 1936-ban kiadott emlékkönyv anyagi ügyeinek állásáról (300 pengő nyomdai tartozás). Az est vége felé a résztvevők már minden bizonnyal a Bandl étteremben elköltendő vacsorára gondoltak, amikor az „egyéb” napirendi pontok között az elnök felolvasta Tirts Rezső választmányi tag levelét, amelyben arra hívta fel a figyelmet, hogy a hatóságok Selmecbányán eltávolították Erdősi Imre piarista szerzetes, branyiszkói hős emléktábláját. A magyar turistaélet ismert alakja arra biztatta az egyesületet, hogy a legerélyesebben tiltakozzék az intézkedés ellen, s legalább arra találjon módot, hogy az emléktábla a városi „régészeti múzeumban elhelyeztessék”. Vörös Tihamér választmányi tag azonban lehűtötte a felforrósodni látszó kedélyeket, s jelzte, hogy minden lépés felesleges. Baker Béla városi levéltáros ugyanis „ilyen alkalmakkor mindig biztonságba helyezi a város[i] és a magyar történeti múlttal kapcsolatos tárgyakat. Különben vele ez ügyben érintkezésbe fog lépni”. A kedélyek ettől megnyugodtak, s a választmányi tagok a dolog rendeződésén örvendve úgy döntöttek, hogy a közelgő nemzeti ünnep szónoklataiban, különösen Liszkay Annáéban, ki fogják domborítani Erdősi szerepét.¹⁴¹ A piarista pap emléktáblája ma is a selmecbányai városi múzeumban található.

Baker neve nemcsak itt bukkan fel: a városi levéltáros és múzeum-őr idegenvezetőként is szolgált a városba érkező magyar turisták számára, s szereplője volt a helyi társasági életnek és a magyar tudományos közéletnek is.¹⁴² Baker 1883-ban született, édesapja, Alajos a város elismert fényképésze volt, aki a dél-morvaországi Břeclavból

¹⁴¹ A Selmecbányaiak Egyesületének jegyzőkönyve 1935. december 5-től. (a szerző tulajdonában) 36. f.

¹⁴² Tarczay Gizella: *Az aranygyík városában*. A Turisták Lapja 1932. évi évfolyamában, 289–294. Idézi: Tirts Rezső (szerk.): *A magyar turista kultúra keletkezése és a Szittnya-Osztály Selmecbányán. Trianon előtt az ezeréves Nagymagyarországban*, Budapest, 1943, k. n. 126–129. Tudományos levelezéséből néhány darab maradt fenn hagyatékában: Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka Banská Štiavnica (a továbbiakban SABB-PBS), osobné fondy, Vojtech Baker, 1. do-

származott, és 1886 körül érkezett a városba Nikolsburgból.¹⁴³ Fia 1902-ben érettségizett. A budapesti egyetem bölcsészkarán kezdte meg tanulmányait, de ezeket 1903-ban, édesapja halála után félbeszakította, visszatért a városba, és átvette a családi fotóműtermet. Később folytatta az egyetemet, s 1907-ben diplomát szerzett. 1909-től a városi múzeumban dolgozott. A világháború alatt a Balkánon szolgált, a szabácsi gimnáziumban tanított, és 1918-ban mint a közös hadsereg tolmáctisztje szerelt le Belgrádban. Hazatért szülővárosába, és 1921. november 1-jétől a város levéltárosa, s emellett múzeumőr, 1925-től pedig a múzeum igazgatója lett. 1941. március 1-jén hunyt el Selmechányán. Akár szokványos történet is lehetne az övé, egy kisvárosi magyar értelmiségié, aki letette a hűségeskü, és szülőhelyén, a háromnyelvű közösség elismerésétől övezve hunyt el, viszonylag fiatalon. Baker történetét érdekessé teszi számunkra az, hogy személyét legalább két, de lehetséges, hogy három közösség is magáénak vallhatja. Unokája, Platon ismeretei szerint magát leginkább Adalbertnek nevezte, s innen inkább a német identitás valószínűsíthető. De miközben részt vett az összeszűkülő magyar társadalmi élet rendezvényein, a múzeum fáradhatatlan gyarapítója is volt. Emléktáblája néhány éve a selmeci óvárban áll, s pontosan e tevékenységének állít emléket. 1983-ban, születésének századik évfordulóján emlékkonferenciával tisztelegtek emléke előtt. Sírja a szélaknai kapunál lévő temető szlovák felében van, abban a parcellában, ahol javarészt a városi szlovák nemzetépítésben kiemelkedő szerepet játszó értelmiségiek, politikusok nyugszanak. Baker és hitvese, Jáhn Blanka (1889–1966) sírfelirata azonban magyar nyelvű. Mellettük nyugszik fiuk is; a nyitrai mérnököt a szlovákul is kissé szokatlanul csengő Platon névre keresztelték.

Baker helyzetét tovább bonyolítja, hogy nemcsak Vojtechet és Bélát ismerjük: Adalbert Baker a kárpáti németiség *Volkstumsforschung*jának hivatalos szemléjében, a harmincas évek második felétől határozottan nemzetiszocialista irányba forduló *Karpathenland-*

boz, Baker Béla levele ismeretlennek, Selmechánya, 1924. március 10. ill. Loványi Gyula levele Baker Bélának, Budapest, 1940. február 8.

¹⁴³ Platon Baker pozsonyi lakos szíves szóbeli közlései a szerzőnek 2009. július 7-én.

ban is publikált, nem ideológiai töltetű, hanem a város közép- és koraújkori múltjával kapcsolatos tanulmányokat.¹⁴⁴ A városi levéltáros fennmaradt kéziratai arra utalnak, hogy míg magyarja írásban kifogástalan volt (valószínűleg nem utolsósorban iskolai miatt), addig szlovák és német nyelvű cikkeit állandóan javíttatta, vagy éppen mások javíttatták.¹⁴⁵ Hogy ő valójában melyik nevét használta (de ez még az identitásáról vajmi keveset mond), abban egy 1940-es levél lehet segítségünkre, amelyben besztecebányai levelezőpartnere „Milý Béla!” megszólítással illeti.¹⁴⁶

A fenti, bizonytalan körvonalú hipotézist egy újabbal tetézve, talán megkockáztatható: Baker életének egyik alapeseménye, s identitásának meghatározója a városi múzeum 1918. december 16-i költöztetése volt. Ernyey József, a budapesti Nemzeti Múzeum kiküldötte a városi gyűjteményből minden könnyen mozdíthatót magával vitt; 186 tárgyat és 49 tételnyi régi iratot, csak öreg ágyúkat és néhány zászlót hagyott helyben az értékeesebb anyagból. Bakert – töredékesen fennmaradt iratainak tanúsága szerint – még hosszú évekkel később is foglalkoztatta a múzeum legértékesebb tárgyainak elszállítása: 1930-ban, sőt még 1938-ban is utalt az eseményre. Amellett, hogy a *prevrat* utáni helyben maradás esetleges egzisztenciális emel-

¹⁴⁴ Baker, Adalbert: *Hieronymii Salii. Waldbürgers auf der Schemnitz Verlassenschaft anno 1555. Karpathenland, Jahrgang 1, 1928, 65–80, 118–125, 166–178. Uő: Schemnitz zur Zeit der Türkenherrschaft. Karpathenland Jahrgang 4, 1931, 106–122. Uő: Die Kammergrafen von Schemnitz anno 1365–1873. Karpathenland, Jahrgang 5, 1932, 27–30. Uő: Die Stadtrichter von Schemnitz anno 1275–1869. Karpathenland, Jahrgang 5, 1932, 54–57. Uő: Beiträge zum Geistesleben der Schemnitzer Waldbürger im 15. bis 17. Jahrhundert. Karpathenland, Jahrgang 9, 1936, 9–16, 41–49, 67–72. Uő: Schemnitzer Neuezeitung. Im 1540–1541 Jahr. Karpathenland, 1937, Jahrgang 10, 3–11. A Karpathenlandról ld. Martin Zückert: *Věda a „riadenie identity”. „Sudetonemeckí” etnografi a ich vzťah k Slovensku na príklade časopisu Karpathenland (1928–1938). Historický časopis, 2008. 1. 147–160.**

¹⁴⁵ Jó példa erre az 1929-es városismertető kézirata: SABB-PBS, osobné fondy, Vojtech Baker. 1. doboz: *Kapitoly z dejín stavebných pamiatok mesta B. Štiavnice.*

¹⁴⁶ Uo. Karol Kiszely levele Baker Bélához. Besztecebánya, 1940. január 16. A levélnek külön ízt ad, hogy a búcsúzásképp használt „tvoj stary” fordulat után szerzője a „Heil!” kifejezéssel búcsúzik, s egyébként a fentebb már említett Loványi Gyula budapesti tanárt ajánlja Baker figyelmébe.

kedést is jelenthetett számára, az általa (is) gyűjtött városi emlékek elszállítása folyamatosan foglalkoztatta, és idézeteinek kontextusa rendszerint helytelenítő volt. Baker egész pályájának ismeretében nem zárható ki, hogy elkötelezett és odaadó híve volt a városi múlt feltárásának és dokumentálásának. Esetében – talán – valamiféle olyan lokálpatriotizmusról lehet szó, amely túllép a szokványos nemzeti diskurzusokon.

III. Az Orvos

Az alcím félrevezetőnek tűnhet: az alábbiakban a kelet-szlovákiai zsidóság három nemzedékéből egyes személyek példáján szeretném illusztrálni a bevezetőben felvetett gondolatot. Az emlékhagyó szerzők között vagy éppen rokonságukban szép számmal akadnak orvosok.

Atlasz Miklós (1891–1982) bártfafürdői orvos, az üdülöhely „ezüstkorának” egyik minden áldozatra kész szereplője emlékezéseiben leírja, hogy Rosenberg Mór eperjesi ügyvéd, a sárosi függetlenségi párt egyik oszlopa 1903-ban, a bártfafürdői Erzsébet-szobor felavatásakor kifütyülte a Gott erhaltét játszó katonazenekart.¹⁴⁷ Ez ugyan nem a magyar „nemzeti célokkal” való azonosulás, de jelzi a XIX. századi magyar nacionalizmushoz való viszonyt. Eközben Atlasz emlékirataiból egy, a magyar kulturális életvilághoz szorosan kötődő, de a cionizmussal is megismerkedő s a hagyományos magyar középosztályi politizálástól eltávolodó (de azt bizonyos elismeréssel szemlélő) értelmiségi életpályája bontakozik ki. Az emlékiratíró orvos kulturális referenciaszemélyei között Ady és Márai tűnik fel, s nem – mondjuk – Gejza Vámos (mesterségére nézve szintén fürdőorvos), az egyetlen jelentősebb szlovákiai zsidó származású alkotó, aki, részbeni magyar szocializációja ellenére, a masaryki Csehszlovákiában szlovákul írta műveit.¹⁴⁸ S ebben különbözött például a szlovenszkói magyar-zsidó

¹⁴⁷ Atlasz Miklós: *Az élet forrásai*. Tel-Aviv, 1968. 31–32.

¹⁴⁸ Róla lásd: Roberts, Dagmar: *Gejza Vámos – A Case Study of Jewish Assimilation in Inter-war Slovak Literature*. Neohelicon, vol. 32, issue 1, April 2005. 137–148. Valamint: Clara Royer: *Le Royaume littéraire*. Paris, 2011, Honoré Champion.

alkotók zömétől, például Kaczér Illéstől, Szenes Erzsitől, Sebesi Ernőtől, akik továbbra is magyarul alkottak, s magukat a magyar irodalom részének tekintették. Atlasz emlékirataiban a szlovákság hálatlan páciensek vagy csúfolódó és zsidóellenes jelszavakat kiabáló gyerekek képében bukkan föl, a szerző identitása ebben az esetben élesen behatároltnak tűnik.

Más a helyzet a gyermekei korosztályába tartozó emlékezőkkel. Marta Jakobovičová családtörténete nem nyomtatott formában látott nagyvilágot. A centropa.hu (alcíme: Zsidó élettörténetek a XX. században) nevű honlap, amely több ezer fényképet, kárpát-medencei zsidó élettörténetek tucatjait tárja a látogatók elé gondos jegyzeteléssel, szakirodalmi segédesszközökkal, szöszedettel, bibliográfiákkal és linkgyűjteménnyel.¹⁴⁹

Marta Jakobovičová 1923-ban született Homonnán, és az interjú készítése pillanatában (2005 februárjában) is ott élt.¹⁵⁰ Édesapja földmérő volt, és a város neológ közösségéhez tartozott. Az idős asszony interjújában visszaemlékszik arra, hogy otthon magyarul beszéltek (mivel édesapja szlovákul nem tudott jól), s gyakran nyaraltak a magyarországi rokonoknál is. Sőt családjuk 1943-ban, amikor a helyzetük tarthatatlanná vált Szlovákiában, átmenekítette a fiatalokat Magyarországra, ahol a német megszállásig maradhattak, majd ismét visszatértek Szlovákiába, ahol bujkálva vészelték át a háború végét. A fiatal lány a háború után Pilsenben végezte el az orvosi egyetemet, majd nagyrészt szülővárosában dolgozott, férje cseh volt, vele szlovákul, gyermekeivel hol szlovákul, esetenként magyarul beszélt.

Marta Jakobovičová már a háború előtt tagja volt a Hasomér Haccair nevű cionista ifjúsági szervezetnek, azonban az 1948-as kommunista hatalomátvétel után, s főként a megfogyatkozott homonnai közösségben a hitelet és a zsidó identitásépítés lehetőségei beszűkültek vagy eltűntek. A család a szülők döntése nyomán nem alijázott, hanem a városban maradt. A vele folytatott beszélgetésből – amelyet

¹⁴⁹ A kitűnő és hasznos oldal Andor Eszter és Sárdi Dóra vezetése alatt valósult meg.

¹⁵⁰ <http://www.centropa.hu/object.ed6c2e7f-8e35-4457-aa1e-f95ae8b0ea4d.ivy?highlight=true>. Az interjút Martin Korcok és Zuzana Pastorková készítette.

az ő kérésére magyarul vettek föl készítői – egyértelműen kitűnik: az idős orvosnő számára a kulturális minta a cseh volt, s Prága volt az a város, amelyre nosztalgiával és fájdalommal emlékszik, különösen az ország 1993-as kettéválása után. Saját identitását a beszélgetésben egyértelműen csoportélményhez (számbeliséghez) köti: „A zsidó nemzetiség szerintem ismeretlen fogalom ezen a vidéken, tehát szlovák nemzetiségűnek vallom magam. Ezt tartom természetesnek, nem vallhatom magam magyarnak, de zsidónak sem.”

A már említett, disszimiláció útján való elindulást, majd megrekedést hasonlóképpen jól illusztrálják a Kovács Éva könyvében közölt interjúk is. Steril politikatörténeti szemlélettel összeférhetetlennek tűnik a Magyar Nemzeti Pártra és a kommunistákra vagy a Zsidó Pártra való, csaknem egyidejű szavazás (a Csehszlovák Köztársaság idején), a cionizmussal összeegyeztethetetlennek a „magyarkodás”, a zsidó reneszánszsal a magyar nyelv használata a hitközségben vagy magában a Zsidó Pártban. „A cionizmus ellenére mi nagyon magyarok voltunk” – vallja az egyik megkérdezett, s közléseiben, csakúgy, mint társai mondataiban, számos adalék lelhető föl a bevett, kanonizált identitásformáktól való eltérésre.¹⁵¹

A Jakobovíčovához hasonló polgári-értelmiségi szülők gyermekeként, orvos fiaként látta meg a napvilágot Weiszlovits István Eperjesen 1930-ban, s Yehuda Lahav néven lett izraeli újságíró. Emlékezéseiben a magyar–német–szlovák háromnyelvűségben élő eperjesi zsidó család néhány történetét idézi fel a két világháború közötti időszakból. Otthon magyarul beszéltek, kivéve a fräuleint (mert vele németül), s kinn az utcán, a gyerekekkel a harmincas években már inkább a szlovák divott.¹⁵² A zsidó kisgyerekek zsidó focicsapatban sportoltak. István csehszlovák hazafiságát erősen próbára tette két magyarországi élmény. Hatéves korában Siófokon nyaralt, s ekkor a panzióban „tótocskának” csúfolták, illetve nem sokkal később szembesülnie kellett budapesti rokonai megrökönyödött tekintetével, amikor keservesen sírt a magyar–csehszlovák válogatott foci-meccs 8 : 3-as végeredménye felett. A holokausztot Magyarországon vészelte át, s aztán Eperjesről vándorolt ki Izraelbe.

¹⁵¹ Kovács: i. m. 146. (Silber Jenő-interjú)

¹⁵² Yehuda Lahav: *Sebhelyes élet*. Budapest, 2003, Makkabi. 20–21.

Georg Simmel egyik rövid írásában, amely az „idegenről” szólva, a „kereskedőt” teszi meg az idegenség egyik hordozójának, s számára az európai zsidóság története jó példája a közelség-távolság dichotómiájában vergődő csoportszemléletnek. Az idegen ugyan „szervetlenül” kapcsolódik a csoporthoz, de mégiscsak a csoport része, s a valamiképpen minden társas viszonyra jellemző közelség és távolság, „sajátos arányokban és kölcsönös feszültségben határozza meg az »idegenhez« fűződő, specifikus és formális viszonyt”.¹⁵³ Ebből a távolságból adódik az idegen objektivitása, mert szemben áll a csoport egyoldalúságával. Simmel hangsúlyozza, hogy ez nem távolságot vagy részvétlenséget jelent, hanem a közömbösség és elkötelezettség, távolság és közelség „sajátos képződményét”. Ez az objektivitás – Simmel szerint – egyúttal a szabadság egyik formája is, s az idegen számára lehetővé teszi, hogy még közeli viszonyokat is madártávlatból szemléljen (ezért céltáblája lehet a közösség dühének). S talán ez a simmeli értelemben felfogott szabadság a különböző létformák, identitások választását, azok relativizálását is jelentheti e zsidó életpályák tükrében.

* * *

Korántsem akarom állítani, hogy a fenti példákban felhozott életpályák egyazon identitás változatai: a narcisztikus okokból született identitásváltozat nyilvánvalóan nem azonos a lokális-regionális öntudat felértékelődéséből létrejöttel vagy a fenti „idegenségérzet” újabb metamorfózisával. E három – meglehetősen ötletszerűnek tűnő – példával a magyar identitáshoz való kapcsolódás változatait igyekeztem bemutatni: az elutasítást, a pozitív, valamint a többé-kevésbé közömbös viszonyulást.

Elsősorban azért törekedtem erre, mert a politikai-történeti fogalmak túlságosan szigorú elhatárolásai a lehető legritkább esetben

¹⁵³ Simmel, Georg: *Exkurzus az idegenről*. In: Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen, 2004, Csokonai. 56–60. Ez az Idegen közeli rokona Tamás Gáspár Miklós „Átkelő”-jének, aki a nacionalista ellentétpárja, s az idegen metaforájának poétikus kibontása. Lásd: *A nacionalizmus mint rejtjel és metafora*. In: Tamás Gáspár Miklós: *Törzsi fogalmak*. 1. kötet. Budapest, 1999, Atlantisz. 47–49.

vesznek tudomást az egyén identitástudatának változásairól, formáiról, erősségéről vagy gyökereiről. Állandónak s örökölt fogalmainkkal leírhatónak vesznek dinamikusan változó, egyéni léthelyzetekre reflektáló létállapotokat, ahol az identitás megélése esetleg nem is elsődleges szempont. S bár kétségtelen, hogy a társadalomtudományok sok esetben kénytelenek önkényes fogalmi rendszerrel dolgozni, talán nem volna haszontalan szem előtt tartani a fenti mozzanatokat. A hagyományos politikai és/vagy kulturális nemzetfogalom mit tud kezdeni azokkal, akik a „nyelvében él a nemzet” reformkori alapvetését meghaladva magyarul mondják el, hogy nem tartják magyarnak magukat? Mert sérelmek érték őket, mert másként alakult a szocializációjuk, mert valamikor az életük folyamán hoztak egy döntést, amelynek révén egy másik nemzeti közösség tagjai akartak lenni? Mert – mindennapjaikban esetleg kívül élve a magyar nyelvi közegen – nem hajlandók tudomást venni a magyar politikai vagy kulturális közösség elvárásairól?

E gondolatmenetet követve talán túlzás lenne az etnikai identitást George Devereaux nyomán „kényszerzubbony”¹⁵⁴ tartani: Közép- és Kelet-Európában az etnikai identitás fontos és a hétköznapokban gyakran felbukkanó karakterjegy, de egyes esetekben bizonyosan korlátozza, „bezárja” az egyént abban, hogy egyéb identitásait maradéktalanul megélhesse.

A társadalomtudományokat távolról követő közvélekedés az egymással összeegyeztethetetlennek vélt magatartásformák jelenlétét automatikusan „identitászavarként” értelmezi, miközben a „zavar” alanyai ezt a legkritikább esetben élik meg így. E vélekedés alól egy – a sajtó egy része által felkapott – kivétel van, ha a magyar „származású” személy külföldön, lehetőség szerint Nyugat-Európában vagy a tengerentúlon él. Eközben a Kárpát-medencében élő több száz-ezer, magyar felmenőkkel is rendelkező személyről mint „elveszett lélekről” képes csak szólni a közbeszéd. A magyar társadalomtudomány nem, vagy alig foglalkozik velük, miközben ezek az emberek a nyelvet beszélik, (ami az identitás egyik alapfeltétele), viszonyuk a magyarsághoz elutasító, pozitív vagy közömbös – de a népszámlá-

¹⁵⁴ Erős Ferenc: *Az identitás labirintusai*. Budapest, 2001, Janus-Ösiris. 78–81.

lason szlováknak vallják magukat.¹⁵⁵ Tézisemet a mára fordítva: a jövő magyarságpolitikájának nagy kérdése lesz, hogy mit tud kezdeni ezzel a helyzettel, mit tud mondani a környezetünkben élő, részbeni magyar származással rendelkezőknek egyénenként és csoportosan. Milyen lesz ennek a Magyarországnak a képe körülükben? Lesz-e mód másodlagos kötődések (újbóli) kialakítására, olyan közérzet megteremtésére, amely erősíti Magyarország közép-európai helyét?

¹⁵⁵ A jelenségről Szlovákiában lásd Rabec István: *Titkos magyarok. A nyelvvesztés és az identitásvesztés összefüggései*. In: Vörös Ferenc (szerk.): *Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat*. Budapest, 2005, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 49–54.

Renegátok

*A magyar revíziós politika szlovák ágensei
a két világháború között*

A közép-európai nemzeti fejlődések uralkodó narratívái mérhetetlen szigorúsággal büntetik azokat, akiket e beszédmódoktól való eltéréssel gyanúsítanak. A „nemzetáruló” mint mitikus politikai alak bízvást bekerülhet Raoul Girardet úttörő munkájának közép-európai függelékébe.¹⁵⁶ A szorosan lehatárolt nemzetépítési feladatok, a nemzetté válást üdvtörténetként bemutató elbeszélésmód azt eredményezte, hogy sokan, akik ebbe a sokszor anakronisztikus sémába nem illettek bele, kivették a közös emlékezetből mint „renegátok” vagy árulók. Némelyikük nyilvánvalóan pénzért vagy emberi gyengeségből/hitványságból tette, amit tett. Tevékenységük megítélésében azonban meggondolásra int, hogy számosan mások – később a nemzeti narratíva hősei – tevékenykedtek idegen hatalmak pénzén és támogatásával az évszázadok során: Rákóczi Ferentől Tomás Masarykon át Józef Pilsudskiig. E névsorral természetesen azt sem akarom mondani, hogy a csirkefogók története ugyanannyit ér, mint nagy formátumú politikusoké, azt azonban igen, hogy a nemzeti közösségek történetéből kitagadott alakok története is van annyira érdekes, hogy mélyebben elemezzük motívumaikat, szándékaikat. A naggyá válás lehetősége sokukban benne volt – s persze ott van a kalandorság, kapzsiság, számítás és emberi romlottság is. Ahogy a két világháború közötti kisebbségi politizálásban szerepet játszó magyar aktivista politikusokról sem készült az utóbbi időkig

¹⁵⁶ Girardet, Raoul: *Mythes et mythologies politiques*. Paris, 1990, Seuil. 154–173.

portré,¹⁵⁷ Linder Béla¹⁵⁸ kivételével nem sokat tudunk a többiek: Fényes Samu, Szántó Gábor¹⁵⁹ vagy Kiss Géza és mások pályájáról sem, akik rendszerint az uralkodó többségi pártok oldalán keresték saját boldogulásukat és (esetleg) a magyar közösség javát. Míg az ilyes pályát befutó magyar közéleti szereplőknek, értelmiségieknek jobbra a feledés az osztályrészük, azon szlovák politikusok, aktivisták, akik szembefordultak az 1918 után létrejött új renddel, és a magyar revízió követelőiként találtak új szerepre, általában ma is renegátnak vagy árulónak minősülnek a szlovák történeti munkákban.¹⁶⁰ A szlovák történetírás némely vonulata fontosnak tartotta működésük feltárását már az ötvenes években is – Juraj Kramer ekkor írt munkája ma is megkerülhetetlen a kérdés kutatásában, s nyomában mások is (Ladislav Tajták és mások) alkottak jól hasznosítható tanulmányokat.¹⁶¹ Nyilván új minőséget képvisel azon szlovák történészek témában kifejtett munkássága, akik már nem egy hagyományos áru-lástörténet keretében értelmezik ezeket a szereplőket, hanem működésüket más oldalról közelítik meg: Miroslav Michela, Peter Švorc vagy Maroš Hertel munkáit a kutatásban magam is használtam. Az alábbiakban nem sokszor elmondott történetüket kívánom bemutatni, hanem tevékenységük kapcsán néhány olyan, általánosabb érvényű következtetést akarok levonni, amelyek kontextualizálhatják működésüket („miért is tették, amit tettek, valójában?”), és az effajta renegát politikai aktivizmusnak a hírszerzés, a sajtószolgálat és a politika határvidékén mozgó jellegzetességeit igyekszem feltárni két hősöm működésén keresztül. Céloom nem az, hogy igazságot szolgáltatassak, elfeledett hősöket fedezzek fel és szerepüket újraértékeljem:

¹⁵⁷ Simon Attila: *Zabudnutí aktivisti. Príspevok k dejinám maďarských politických strán v medzivojnovom období*. Historický časopis, 2009. 3. sz. 511–530.

¹⁵⁸ Hornyák Árpád: „Nem akarok több katonát látni” Linder Béla – Egy politikai kalandor portréja. Rubicon, 2005. 9. sz. 28–31.

¹⁵⁹ Hornyák Árpád: *Szántó Gábor és a jugoszláviai magyar hűségmozgalom*. In: uő: *Találkozások-ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből*. Pécs, 2010, Bocz Nyomdaipari Kft. 74–86.

¹⁶⁰ És nemcsak ott: részben Juraj Kramer adatainak felhasználásával készült munka: Ruttkay, Fraňo: *Slovenskí kolaboranti v službách maďarskejiredntv (1920–1938)*. Bratislava, 1998, Kubko Goral.

¹⁶¹ Kramer, Juraj: *Iredenta a separatizmus v slovenskej politike*. Bratislava, 1957.

néhány elfeledett, a maga korában fontosnak számító alak életpályáját igyekszem megmutatni, és néhány olyan körülményre felhívni a figyelmet, amely a levéltári dokumentumok tanulmányozása során vált nyilvánvalóvá számomra.

A teológus

Kezdjük közülük azzal, akihez képest a másik kettő is meghatározta magát, bár nem ő volt közülük a legidősebb: Tuka Béla (Vojtech Tuka, 1880–1946) életpályájáról nagyon sokat írtak magyarul és szlovákul is az elmúlt évszázadban.¹⁶² Korai, pécsi éveiről alapos munkával rendelkezünk Schweitzer Gábor tollából.¹⁶³ A szlovák származású jogászprofesszor a szlovéniai magyar keresztényszocialista párt tagjaként, majd a Hlinka-féle néppárt ideológusaként nagy visszhangot kiváltó 1929-es pere és börtönbüntetése, és kiszabadulása után a szlovák állam miniszterelnökeként betöltött funkciói miatt historiográfiai érdekesség lett. Pályafutását sajátos fénytörésben mutatja az a tény, hogy Tuka „Professzor” fedőnéven a húszas években a Csehszlovákiában működő magyar politikai és katonai hírszerzés egyik legfontosabb alakja volt.¹⁶⁴ A feldolgozásokat és a róla szóló magyar forrásokat áttekintve szembetűnővé válik, hogy a magyar állam szervei nemcsak instruálták Tukát és családját, pénzelték tevékenységét, hanem nagyban adtak is szavára: a Professzor fontossága és a kémszervezetben elfoglalt központi helye révén nemcsak kérhetett budapesti megbízóitól, hanem utasíthatta is őket. Tuka szuverenül tárgyalhatott Varsóban katonatisztekkel, s ha úgy ítélte meg, hogy partnerei nem elég magas rangúak, nem fedte fel a lapjait előttük. Ugyanakkor Pestről mindenki mást a vele való összjátékra utasi-

¹⁶² A közelmúltban magyarul: Veres Tímea: *Tuka Béla szerepe a szlovák autonomista mozgalomban az 1920-as években*. Phd-értekezés. Pécs, 2008, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola.

¹⁶³ Schweitzer Gábor: „A perzsa határon”. *Tuka Béla 1907–1914 között a pécsi jogakadémium*. Pécsi Szemle, 2003. ősz, 54–79.

¹⁶⁴ Erről ld. Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Galánta-Dunaszerdahely, 2002, Fórum Intézet-Lilium Aurum. 53–56. és passim.

tottak.¹⁶⁵ Tuka szerepét azonban már bőségesen ismertették történeti munkák. Működésének egy aspektusa érdekes szempontunkból – ő az egyik referenciaszemély két másik hősünk számára. Jehlicska Ferenc (František Jehlička) és Dvortsák Győző (Viktor Dvorčák) saját működését a húszas években csak Tukához képest tudta pozicionálni megbízói előtt: a célterületen (Csehszlovákián) kívüli működésüknek, propaganda-hadjáratuknak, minden nemzetközi buzgalomnak az volt a célja, hogy bemutassák, mozgalmuk rendelkezik határozott, ámde titkos háttérbázissal, s befolyásos személyekkel ápolts kapcsolataik révén tevékenységük fontos és nélkülözhetetlen. Pedig a jelentések lapjairól szinte süt: ezek az ügynökök egymást sem kedvelték különösebben.

Tukához hasonló pályát futott be Jehlicska: az 1879-ben Jókúton született teológus a századelő katolikus megújulási mozgalmainak volt fontos, ha nem is kiemelkedő szereplője. Bölcséleti munkáiban támadta Pikler Gyula belátásos elméletét, felvette a harcot a *Szabadgondolat* környékén csoportosuló radikális értelmiségiekkel, de a hlaszistákkal is, akiket vallásellenességgel vádolt. Jehlicska politikai pályáját a fiatal katolikus politikusok nyitrai csoportjában kezdte, együtt Ferdinand Jurigával, Florián Tomanekkel, és minden jel arra utal, hogy szoros kapcsolatban állt Kmoskó Mihállyal, a budapesti egyetem későbbi professzorával.¹⁶⁶ (Pályájuk már korábban is többször keresztezte egymást. 1920 elején Kmoskóval utazott tárgyalni Varsóba, és 1924-ben Kmoskót ajánlotta utódának a washingtoni egyetemen.) Jehlicskát 1906-ban képviselőnek választották a bazinei kerületben, azonban 1907-ben mandátumáról való lemondásra kényszerült. 1909-ben magántanári képesítést szerzett a budapesti tudományegyetem hittudományi karán, majd 1915-ben ugyanott

¹⁶⁵ MOL K 64, 22. cs. 7/b. t. 70res-1927, Jehlicska Ferenc jelentése, beérkezett 1927. február 4. Az összjátékról uo., 138res-d. n.

¹⁶⁶ Kmoskóról ld. Zimonyi István: *Kmoskó Mihály és a magyar őstörténet*. In: Kincses Nagy Éva (szerk.): *Őstörténet és nemzettudat 1919–1931*. Szeged, 1991, JATE. 89–93. Kmoskó munkásságával újabban Ormos István foglalkozott. Ld. pl.: Ormos István: *A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma*. Hadtörténelmi Közlemények, 2005. 3. sz. 733–781. Valamint Ormos István további műveit a *Kelet-kutatásban*

nyilvános rendes egyetemi tanár lett.¹⁶⁷ 1919-ben az új csehszlovák kormányzat a pozsonyi egyetem kormánybiztosának nevezte ki, s a prágai parlament képviselője lett. Mivel azonban tagja volt annak a küldöttségnek, amely Andrej Hlinka vezetésével és lengyel támogatással Párizsban Szlovákia autonómiáját kívánta elérni a békekonferencián, képviselőségétől megfosztották. A delegáció hazatérése után Hlinkát a hatóságok bebörtönözték. Jehlicska már haza sem tért. Budapestre ment, majd elindult két évtizedes, Varsót, Budapestet, Bécsét, Genfét és Washington, illetve az Egyesült Államok más városait érintő emigráns pályafutása. Az általa és róla írt jelentésekből egy kétségtelenül jó intellektuális képességekkel rendelkező, Chestertonnal, a pápával egyenrangú partnereként konverzálo értelmiségi portréját látjuk kirajzolódni, akit egyúttal túlméretezett becsvágy, misztikus küldetéstudat és a saját felsőbbrendűségébe vetett törhetetlen hit jellemez. Bírálói már korábban is Hlinka „rossz szellemének” tekintették. Ugyanakkor nem lehet pontosan tudni, hogy miért váltott át hirtelen a magyar orientációra. A teológusnak már korábban is volt hajlama a hirtelen, nehezen magyarázható váltásra – ilyen volt 1907-es képviselőségről való lemondása is. Bár egy, a választási kampányban elhangzott kijelentése miatt a mentelmi bizottság kiadását javasolta, az eljárás nem fejeződhetett be, mert Jehlicska maga mondott le a bizottság jelentése után három héttel.¹⁶⁸ A vele később kapcsolatban álló magyar diplomaták ugyanakkor azt is megjegyezték, hogy Jehlicska pontosan hiúsága miatt könnyen befolyásolható, s Budapesten élő rokonaitól pedig információk szivárognak

¹⁶⁷ Jehlicska korai életéről ld. Michela, Miroslav: *Frantisek Jehlicka politikai pályafutásai 1918–1920-ban*. Pro Minoritate, 2005/Tél, 32–34. Mivel működéséről elég jelentős mennyiségű iratanyag maradt fent, J. Kramer már idézett munkája mellett működésével behatóan foglalkozott Bellér Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása*. Budapest, 1975, Akadémiai. Szlovákul: Hertel, Maros: *Frantisek Jehlicka*. In: Michálek, Slavomír – Krajčovičová, Natália (ed.): *Do pamati národa: osobnosti slovenských dejín prvej polovice 20. storočia*. Bratislava, 2003, VEDA. 263–266. Ld. még újabban: Michela, Miroslav: *Pod heslom integrity*. Bratislava, 2009, Kalligram. 48–55, 110–118.

¹⁶⁸ A mentelmi bizottság jelentését ld. Képviselőházi Irományok 1906–1911. XI. köt. Budapest, 1907, 379. sz.

ki.¹⁶⁹ Jehlicska hivatalosan a varsói, majd a washingtoni katolikus egyetem tanára volt a húszas évek első felében, s magyarbarátsága ebben az időszakban nem állt ki minden próbát. Eljátszott a gondolat, hogy a szlovák emigráció többek közt Štefan Mnohel nevével jellemezhető lengyelbarát irányába álljon – így lett 1920 áprilisában a krakkói Szlovák Nemzeti Tanács elnöke, alelnökként Mnohellel és a korábban Andrej Hlinka titkáráként működő František Ungerrel. Miután azonban Varsó érdeklődése lanyhult, Jehlicska visszaváltott a magyar vonalra.¹⁷⁰

A „József”, illetve később „Jedikula” néven jelentő teológusprofesszor a magyar külügyminisztériumnak szánt tudósításait rendszerint kézzel írta – az esetek nagy részében egyes szám harmadik személyben. Ez az átlagos titkosszolgálati munkában bevett fogás elég groteszkül hatott, miután a szövegek egyáltalán nem szűkölködnek Jehlicska működésének dicséretében, s a jelentésből avatatlan olvasó is pillanatok alatt kikövetkeztetheti a szerző kilétét – ráadásul néha váratlanul többes szám első személybe váltott át ugyanazon iratban, amikor valami szívénck különösen kedves témáról volt szó. „A mondtak mutatják, mily helyes dolog volt, hogy dr. Jehlicska Varsóból Bécsbe költözött”, vagy „Dr. Jehlicska minden alkalommal ügyesen elveti és elhinti a magyar orientációnak magvait” – írta elismerően magáról 1927-ben.¹⁷¹ Jelentései a húszas években tükrözik azt a görcsös igyekezetet, hogy saját szerepének jelentőséget tulajdonítson, holott jelentései jobbára szlovákiai újsághírek kivonatolásából és magyarázatából, valamint itt-ott hallott politikai szóbeszédék interpretálásából álltak. Jelentéseinek központi eleme volt, hogy Tuka, illetve Hlinka emisszáriusának és/vagy tárgyalópartnerének tüntesse fel magát. S hogy jelentőségét tovább növelje, rendszeresen utalt

¹⁶⁹ MOL K 64, 13. cs. 7/b t. 580res-1923, Pelényi János washingtoni ügyvivő Daruváry Géza külügyminiszternek. Washington, 1923. október 6.

¹⁷⁰ Lengyelország szlovák politikájáról a két világháború között ld. Thaddeus V. Gromada tanulmányát: *Polish-Slovak Relations Between the Wars*. In: Joseph M. Kirschbaum (ed.): *Slovakia in the 19th and 20th Centuries*. Toronto, 1973, Slovak World Congress, 243–264. És uő: *Pilsudski and the Slovak Autonomists*. *Slavic Review*, Vol. 28, No. 3 (Sep., 1969), pp. 445–462. Különösen pp. 448–451.

¹⁷¹ MOL K 64, 22. cs. 7/b t. sz. n. Jehlicska jelentése, Bécs, 1927. január 27. És uo. 287res-1927, Jehlicska jelentése, h. n. 1927. június 19.

arra: Prágából megkeresték, és hazatérésre próbálják rábírní.¹⁷² A hi-telesség növelése végett Jehlicska elküldte az állítólagos hazahívásra adott válaszát is.¹⁷³

Nagy reményeket fűzött ahhoz, hogy a Hlinka-féle néppárt 1927 elején részt vett a Švehla-kormányban – korábbi kapcsolatainak re-vitalizálását ígerte Budapestnek, aminek az eredménye természetesen elég sovány lett. A politikus folyamatosan azért lobbizott a külügymi-nisztériumnál, hogy táborának legyen immár saját sajtója, amelynek révén sokkal hathatósabban tudják képviselni eszméiket az árulónak bizonyuló néppártiak ellenében. Cikkei szórványosan megjelentek amerikai szlovák lapokban (elsősorban gyülekezeti értesítőkből), de ez érezhetően nem elégítette ki. 1927 elején eljött az idő: Unger szer-kesztésében, a lengyel fennhatóság alatt álló Teschenben (Cieszyn) megjelent a *Samostatnost'* (Önrendelkezés), a Jehlicska nézeteit és politikáját tükröző kétheti lap. Ezt megelőzően az 1920 és 1924 kö-zött megjelenő *Slovák Zahranicňý* már címadásában is tükrözte, hogy a Hlinka-féle néppárt külföldi, cenzúrázatlan szócsöve kíván lenni. Ugyancsak Unger szerkesztette a lengyel nyelvű *Wiadomości Slovac-kie*-t, szintén Teschenben. Az új lap számaint illegálisan csempészték Szlovákiába, hatásáról és olvasottságáról Jehlicska túlzóan írt megbí-zóinak. Büszkén jelentette, hogy lapjuk „amint a fentiekből is látszik, népies stílusban van írva. Idegen szavakat nem használ, érthetően van minden fogalmazva és hasonlatokkal illusztrálva. Tudjuk tapasztalat-ból, hogy a nép legszívesebben ily stílusú lapokat olvas. Ezzel szem-ben a csehofil lapok mind magas stílusban vannak írva”, és az utóbbi időben ezt vette át szerinte a néppárt lapja is, elsősorban a *Slovák*. Jehlicska meghatározásával szemben az új lap hangvétele a népiestől erősen a vulgáris irányába tartott. A szerkesztőség már az elején intést kapott Bárdossy Lászlótól, a külügyminisztérium sajtó- és kulturális osztályának akkori vezetőjétől a felekezeti ellentétek (lutheránusok és

¹⁷² MOI. K 64, 22. cs. 7/b t. 24res-1927. Jehlicska jelentése, Bécs, 1927. január 15. Jehlicska itt a Slovenské ľudové Noviny 1926. december 17-i számában megjelent cikkére hivatkozik. Uo. 111res-1927, Bécs, 1927. március 11. Uo. 179res-1927, Jehlicska jelentése, Bécs, 1927. április 15.

¹⁷³ Uo. sz. n., Jehlicska jelentése, Bécs, 1927. március 25.

zsidók ellen) élezése okán.¹⁷⁴ Később Masaryk elnököt egy állítólagos amerikai szlovák olvasói levél „sonova bics”-nek (ami az angol ‘son of a bitch’ szlovákosítása) nevezte, amiért újabb rendreutasítást kapott a pénzadóktól. Ugyanebben az időszakban Jehlicska más fronton is támadásba lendült: interjúi, cikkei sorra jelentek meg a magyar sajtóban, amelyekben a szlovákok csehek általi elnyomását, megrontásukat, a promiszkuitás elharapózását és nyomorba döntésüket panaszkolta.¹⁷⁵ Miután Jehlicska kijelentette, hogy zsidó lapban nem hajlandó megjelentetni írásait, Milotay István és Pethő Sándor *Magyarság*-jában 1927 folyamán többször is publikált, ostromozva a cseh inváziót Szlovenszskón, a cseh kizsákmányolást, a szabadkőműves és bolsevik térfoglalást, és a szlovákok erkölceinek megrontását vetette Prága szemére. Az akkoriban nagy port kavaró, ún. szepsi emberevő cigányok ügyét (amely valójában nem volt emberevés) is összekapcsolta a szerinte növekvő nyomorral a Felföldön.¹⁷⁶

Tanulságos az az önkép, amelyet Jehlicska a fordultatos 1927-es évben magáról vázolt: Eamon de Valerának, az Ír Szabadállam vezetőjének látta magát, s harcát a megalkuvó néppártiakkal úgy állította be, mint az ír politikus harcát az angol-ír szerződést elfogadó honfitársai ellen.¹⁷⁷ A cseh és szlovák sajtó, köztük a néppárti lapok azonban nem így kezelték őt, hanem egyszerű árulóként, illetve magyar ügynökként. A *Samostatnosť* szorgalmazása, majd létrehozása és később bukása azonban azt is mutatta, hogy a propaganda ilyes formáinak létrehozása inkább köthető a Jehlicska-féle frusztrált konzervatívok

¹⁷⁴ Uo. 138res-1927, Bárdossy László levele Jehlicskának, Budapest, d. n.

¹⁷⁵ I.d. Jehlicka, Francis: *Reply to Mr. R. W. Seton Watson's Book: „Slovakia then and now”*. Vienna, 1932. 9–13.

¹⁷⁶ Vö.: *Az ördög házassága a tot irredenta-propagandában*. Magyarság, 1927. május 1. 6. (A cikk nincs aláírva, de Jehlicska jelentései között található, s gondolatmenete is megegyezik a szerzőével). *Jehlicska Ferenc az emberevő cigányokról, a macskaevő csehekről és a lázongó Felvidékről*. Magyarság, 1927. március 20. Valamint: *Jehlicska fele Hlinka nyilatkozatára*. Magyarság, 1927. augusztus 28. 3. A szepsi ügy háttéréről ld. Nagy Pál: „Cigánykannibalizmus”: önvád és metafora. *Szepsi a cseh-magyar impériumváltás árnyékában, 1927–1940*. Századvég 53. sz., 99–132.

¹⁷⁷ MOL K 64, 22 cs. 336res-1927, Bécs, 1927. augusztus 12. Ezt a párhuzamot erősítette a *Samostatnosť* 1927. július 10-i számában a 2. oldalon megjelent *Luteráni, slovenski ulsteriáni* című írás is.

vágyképeihez, mint a valósághoz. A propaganda távolról sem volt mindenható, már a korszakban sem. Ha a szándék mögül hiányzik a terep, a publikum felmérése és előkészítése, bármily számolatlanul ömöljön a pénz, sikerre aligha van esély. Különösen nem olyan kegyes elgondolások mentén, mint a „népies nyelv” szorgalmazása, amely ilyen körülmények között inkább a durvaságnak volt szinonimája.¹⁷⁸ Ráadásul magyar diplomaták is tisztában voltak azzal, hogy Jehlicska jelentéseiben sok a túlzás és saját szerepének hangsúlyozása, de ennek ellenére finanszírozták tevékenységét.¹⁷⁹

Bár Tukával és Hlinkával ápolt viszonya meglehetősen ambivalens volt, Hlinka zsugoriságát, megalkuvását, Tuka meggondolatlanságát számtalanszor felrótta Budapestre küldött jelentéseiben, a nyilvánosság előtt azonban inkább a reverencia hangján szól róluk. A Szent István Társulat *Népiratkáinak* (hitmélyítő füzetek) háború alatti írója a harmincas években számtalan hosszabb-rövidebb brosúrában fejtette ki nézeteit a csehszlovákiai helyzet tarthatatlanságáról. Tuka elítélése után francia nyelvű kötetben igyekezett rámutatni az eljárás koncepciók voltára¹⁸⁰, szenvedélyes röpiratban válaszolt Seton-Watson Prága által finanszírozott országrajzára, és a Genfben 1932-ben létrehozott Szlovák Nemzeti Tanács brosúrái¹⁸¹ is magukon viselik a kézjegyet: az újsághivatkozásokkal alátámasztott támadások, a szlovák föld kiszípolozásáról és a Magyarországhoz való visszatérésről szóló sorok elég jól követték a magyar kormány által létrehozott szervezet elnökének stílusát. Hlinka 1938-ban bekövetkezett halála után Jehlicska egy hódoló hangú brosúrában emlékezett meg egykori vezéréről, benne a cseh centralizmus áldozatát és a szlovák

¹⁷⁸ Jehlicska 1927–28-as tevékenységéről ld. még Michela, Miroslav: *A Rothermere-akció visszhangja Csehszlovákiában 1927–28-ban*. Századok, 2005. 6. 1503–1512.

¹⁷⁹ MOL K 64 13. cs. 7/b. t. 40res-1922, Apor Gábor Bánffy Miklósnak, Varsó, 1922. február 15.

¹⁸⁰ Jehlicka, François: *Une étape du calvaire slovaque. Le procès Tuka (1929–1930)*. H. n. 1930, Argo.

¹⁸¹ F. Jehlicka: *Menaced Europe*. McKeesport, 1936. *Prague aux abois*. H. n., 1938. *Mais oui les Slovaques sont séparatistes*. Genève, 1938.

autonomista gondolat harcosát siratva.¹⁸² Jehlicska sem élte túl sokkal paptársát: 1939. januárjában Bécsben meghalt. Budapesten temették el a Farkasréti temetőben. Sírját mára felszámolták.

Élete annak is példája, hogy egy egyébként jó képességekkel bíró, filozófus hajlamú és vénájú értelmiségi mennyire eltévedhet, ha szűknek érzi a neki szabott kereteket, és belekeveredik a politikába. Jehlicska regionalista, szlovák jogokat védő, katolikus elemekkel telített, helyenként az antiszemitizmussal is érintkező gondolkodása viharos gyorsasággal szilárdult rögeszmévé a háború után. (Sőt, egyes esetekben szimpátiával nyilatkozott a nemzetiszocializmusról is.) Prága, a szabadkőművesek és a csehek hisztérikus gyűlölete cementezte össze eszméinek már korábban meglévő elemeit, hogy gondolatai két évtizedig ugyanazon a pályán keringjenek. Művelt teológusként nyilván az egyszerű falusi plébános által vezetett néppárt egyik stratégiai irányítójának tartotta magát, s távozása után sértődöttsége, a Hlinka iránt érzett gyűlölet, irigység és tisztelet egyvelege határozta meg viszonyulását egykori harcostársaihoz. A másoktól való függés, a megbízónak való megfelelés pedig úgy torzította az ágens önértékelését és világlátását, hogy öncsalásait mozgalma kiterjedtségéről, kapcsolatrendszeréről, kiadványai hatásáról egy idő után valószínűleg maga is elhitte. Jehlicska nem váltott identitást, nem tagadott meg semmit abból, amit korábban is gondolt: öntudatos, mélyen hívő szlováknak tartotta magát, s valószínűleg az is volt. Ha eltekintünk az anyagi motivációtól, két világháború közötti pályájának ez a ragaszkodás egyik magyarázata: a szlovák autonomizmus és a katolicizmus felülírta a demokratikus Csehszlovákiában mégiscsak létező új nemzetépítés logikáját, illetve ha tudomásul is vette, Jehlicska azt nem volt hajlandó legitimnek elismerni. Sors- és eszmetársai közül sokaknak volt gondja a Hradzsin demokráciájával – ha más nem, a szlovák állam 1939 és 1945 közötti története tükrözi ezt az idegenkedést, amelyet Jehlicska nem egyedül osztott, de kiszorítottsága és sértettsége miatt a paroxizmusig növelt.

¹⁸² *Father Hlinka's Struggle for Slovak Freedom. Reminiscences of Professor Francis Jehlicska.* London, 1938, Slovak Council.

A birkózó

Más alkatú emigráns volt Dvortsák Győző, akivel Jehlicskának gyakorta kellett együttműködnie, jóllehet a teológus egyáltalán nem szívelte a volt vármegyei főlevéltárost. Dvortsák 1878-ban született a sárosi Felsővízközön: Bártfán, Eperjesen és Kassán végzett középiskolai tanulmányok után Párizsban tanult, majd a hazatérése után a vármegye szolgálatába szegődött, és különböző helyi magyar, valamint keleti szlovák nyelvjárásban írott lapok munkatársa, szerkesztője lett. A *Naša zastava* című lapjával és az általa kiadott könyvekkel, brosrákkal az ún. „szlovják” nyelv egyik legfőbb ideológusa lett.¹⁸³ A nyugati, következésképp a cseh befolyástól jobban érintett szlovákság és a keleti, az előbbiektől nyelviileg is elkülönülő, magyar kultúrába jobban beágyazott és mélyen katolikus szlovákság megkülönböztetése nem csak egy szűk csoportot jellemzett, Jászi Oszkártól Teleki Pálig sokan hittek benne a magyar politikai elitben is. A gondolatot még a XIX. század hatvanas éveiben vetette fel Jozef Répászky enyickci plébános, s az általa kezdett úton indult el Gejza Zsebráczy, a szlovják nyelv egyik legfontosabb propagátora. A 20. század első két évtizedében a budapesti kormány pártfogásával megkezdődött az irodalmi szlovák nyelv kialakítása: imádságoskönyvek, brosrák, tankönyvek jelentek meg, és elindultak egy szótár és nyelvkönyv munkálatai is. Dvortsák maga is számtalan helyen érvelt a nyugati és keleti szlovákság szétválasztása mellett, nemcsak lapjában, hanem könyveiben is. Eszerint a keleti tót nyelv közelebb áll a lengyelhez mind szókincsben, mind fonetikájában. Ugyanakkor beszélői büszkén vallják magukat magyarnak, s mind öltözködésükben, mind kultúrájukban a magyarságot tekintik modellnek. Ezért tehát „a sárosi tótságot úgy nyelvi, mint faji tekintetben teljesen el kell választani a Magyarországi északnyugati vármegyéiben lakó tótoktól”.¹⁸⁴

Dvortsák az impériumváltás időszakában a maga régiójában döntő szerephez jutott: a Károlyi-kormány támogatásával és néhány he-

¹⁸³ Erről ld. Ábrahám Barna alapvető tanulmányát: *Szlovákok és szlovjások: a nemzet határai*. *James* 16 (2003). 3. 55–66.

¹⁸⁴ Dvortsák Győző: *Sáros földje 1914–1915*. Eperjes, 1916, Kósch Árpád könyvnyomdája, 32.

lyi értelmiségi (Ján Rumann, Ján Blaho, Ján Margorin és főleg Ludo-vít Liptai eperjesi plébános) részvételével Dvortsák a saját elnöklete mellett 1918. novemberében létrehozta a Keleti Szlovák Nemzeti Tanácsot, amelynek november 24-i eperjesi nagygyűlése hitet tett Magyarország területi integritása mellett. Majd ugyane csoport december 11-én Kassán kikiáltotta a Szlovák Népköztársaságot. A furcsa államalakulat mindössze néhány napot élt, a Kassára bevonuló csehszlovák katonaság vetett véget neki – de a magyar kormány minden tagja sem volt különösebben lelkes tőle, így például Jászi Oszkár miniszter sem.¹⁸⁵ A csehszlovák csapatok 1918. december végi bevonulása után Dvortsák elmenekült. Ettől fogva ahol csak lehetett, használta egykori elnöki címét, s még évekkel később is a Szlovák Népköztársaság levélpapírján bonyolította levelezését. Varsóba ment, majd Franciaországba, és megfordult az Egyesült Államokban és Olaszországban is. 1920 tavaszán pedig a magyar nemzetgyűlés tagja lett a nyíregyházi választókerületben a frissiben kreált Magyarországi Tót Néppárt képviselőjeként. A pártnak képviselője lett volna Jehlicska is, ám ő a választás idején éppen Varsóban tartózkodott. Dvortsák pártja és a magyarországi szlovákság nevében utasította el a trianoni békeszerződés ratifikálását 1920 novemberében.¹⁸⁶ Más megszólalásai is inkább protokolláris jellegűek voltak, amikor a magyarországi szlovákság képviselőjeként szólalt fel a Teleki-kormány beiktatása alkalmával vagy az Egyesült Államok békehatározatával kapcsolatban. Egyetlen, 1920. november 3-án elhangzott interpellációjában pedig egyes csehszlovák hatósági lépéseket tett szóvá, a magyarüldözést Zólyomban és Besztercebányán.¹⁸⁷ 1922 után már nem lett többé képviselő, a külföldi magyar revíziós propagandában viszont fontos szerephez jutott „Gyöző”, majd később a kevésbé evidens, ám kissé komikus „Szőke Költő” fedőnéven.

A különböző források megoszlanak abban, hogy Dvortsák felesége mikor született, és mikor és hol házasodtak össze. Egy azonban

¹⁸⁵ Švorc, Peter: *Prouhorské integracné snahy na území Slovenska na konci roku 1918*. Historický časopis, 1997. 1. sz. 48–54.

¹⁸⁶ Az 1920. február 16-ra összehívott nemzetgyűlés naplója. VII. köt. Budapest, 1921. 7.

¹⁸⁷ Uo. VI. köt. 228–230.

biztos: a bordeaux-i születésű Louise Lataste szülei tehetős emberek voltak (egyres források vaskereskedésről, mások földbirtokról szólnak). Dvortsáknak két lánya is született, s 1924-től Párizsban, az előkelő Avenue de la Bourdonnais-n volt lakása.¹⁸⁸ Egyes híradások szerint már 1921 nyarán is Párizsban tartózkodott, s egyik szervezője volt a párizsi magyar egyesületi életnek.¹⁸⁹ Az életviteléről fennmaradt dokumentumok szerint sohasem szenvedett szükségét: gyakorta nyaralt Dél-Franciaországban a családjával, és a magyar kormány egyes aktivistáit nemegyszer a saját lakásán szállásolta el. Így például a közeli munkatársának számító, de a magyar diplomaták által még magánál Dvortsáknál és Jehlicskánál is kevesebbre tartott („parádés tót”, jegyezte meg róla Széchenyi washingtoni magyar követ) Christán Gézát. Dvortsák párizsi működését lényegesen megkönnyítette, hogy 1918–1919-ből jó néhány októbri politikusval volt személyes kapcsolata: fesztelenül találkozott Veér Imrével és Linder Bélával, akit valószínűleg még korábbról, az 1914–15-ös sárosi orosz betörés napjaiból ismert. Eljárt emigráns szocialisták és egyetemisták rendezvényeire, beszervezte Baján Vilmost, az eperjesi Szlovák Tanácsköztársaság korábbi népbiztosát.¹⁹⁰ Ismerte Milan Hodžát („sógorságban állok vele, és 20 éve ismerem”), kalauzolta Fischer-Colbrie Ágoston kassai püspököt, 1923 végén Londonban tárgyalt Radiccsal, a horvát parasztpárt vezetőjével, és ajánlkozott, hogy Benešsel is szívesen találkozná. Sőt, egyik jelentésében felbukkan bizonyos Máray nevű hirlapíró is, aki a Bécsi Magyar Újság szerkesztőjeként 1923-ban érkezett Párizsba – márpedig Márai Sándor épp ekkor tette át székhelyét Németországból a francia fővárosba.¹⁹¹ Egy szemtanú – vélhetően azért kozmetikázott – beszámolója szerint Dvortsák sze-

¹⁸⁸ Archives de la Préfecture de Police (Paris) BA-1997, dossier: Dvortschak, Viktor, passim.

¹⁸⁹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Molnár B. Sándor: *A francia nyelv hullámhosszán*. Fol. Hung. 3574/1, 25–28. f.

¹⁹⁰ Utóbbiról: MOL K 64, 13. cs. 7/a t., 416res, Dvortsák jelentése 1924. szeptember 23. Baján bécsi működéséről ld. még: uo. 53. cs. 7. t. 508res-1933. Baján életéről ld. Pavol Parenička (red.): *Biografický lexikon Slovenska I. A–B*. Martin, 2002, Slovenská národná knižnica – Národný biografický ústav, 158–159.

¹⁹¹ Uo. 569res-1923, Dvortsák jelentése Kánya Kálmánnak. Párizs, 1923. szeptember 24.

rint a Horthy-rendszerrel szemben álló baloldali menekültek (kommunisták és a szocialisták) is jó magyar emberek, sőt, demokratikusabban látják a világot, mint az otthoniak, s maga is kifejezte volna vágyát egy magyarországi demokratikus fordulat iránt.¹⁹²

Az emigráns politikus jól beágyazódott a franciaországi magyar közösségbe: elnöke volt a párizsi magyar birkózókörnek, de befolyása ennél is nagyobbnak tűnik. A magyar kormányzat által a franciaországi magyarok gondozására kiküldött szervezők is valamiféle beszámolóval tartoztak neki mint a Párizsi Magyar Egyesület alelnökének: erre utal például, hogy Ölvédi László költőt, az észak-franciaországi magyarok egyik közösségi munkását hivatalos úton teremtette le, mert egy fontos találkozót lekészt: a költő ugyanis elaludt.¹⁹³ Dvortsák autonómiáját és befolyását nyilván növelte, hogy szerkesztésében jelent meg a franciaországi szlovák emigráció lapjának szánt *La Slovaquie*. A francia titkosrendőrség jelentése szerint az 1921 és 1939 között megjelenő, a harmincas években az emigráns Szlovák Nemzeti Tanács (valójában Jehlicska, Dvortsák és Unger közös, magyar kormány által finanszírozott egyesülete) hivatalos orgánumának számító lapot 1200 példányban nyomták, s elsősorban a párizsi magyar, szlovák, lengyel kolóniában terjesztették, illetve francia személyiségek kapták.¹⁹⁴ Dvortsák rendszeresen járt nemzetközi konferenciákra mint az emigrációban élő szlovákok képviselője. 1930-ban memorandumban foglalkozott egy nyugati szlovák emigráns bizottság felállításának szükségességével.¹⁹⁵ Nem tudni, hogy a Jehlicska elnökségével létrejött testület mennyiben volt saját ötlet, s mennyiben másoké, de 1933-ban létrejött Genfben a Szlovák Nemzeti Tanács, amelynek alelnökeként Dvortsák árnyékként kísérte Jehlicskát minden külföldi útján a harmincas években.¹⁹⁶ Együtt

¹⁹² Molnár B. Sándor: i. m. Fol. Hung. 3574/3, 109–113. f.

¹⁹³ MOL K 708, Franciaországi Magyarok Demokratikus Egyesületének iratai, 3. cs. 3. t. Dvortsák ügyvezető alelnök Ölvédinek. Paris, 1929. június 18. 332. f.

¹⁹⁴ APP, BA-1997, dossier Dvortchak Viktor, összefoglaló jelentés, 1941. március

¹⁹⁵ MOL K 64, 37. cs. 7. t. 560res-1930, Dvortsák memoranduma, d. n.

¹⁹⁶ A tanács történetéről ld. Letz, Róbert: *Slovenská národná rada v Krakove a Varsave (1920) a Slovenská rada v Zeneve (1933)*. In: Žatkuliak, Jozef (ed.): *Národná rada v kontexte slovenských dejín*. Bratislava, Národná rada SR – Slovenská historická spoločnosť pri SAV, 1999, 73–89.

járták meg Berlint, Varsót, Rómát: siker azonban nem nagyon kísérte útjukat. Sem az antibolsevik világkongresszus terve, sem „Csehszlovákia elnyomott népeinek blokkja” nem nyerte meg a Wilhelmstrasse tetszését (a német vezérkar és az NSDAP Rosenberg-féle külügyi hivatala ugyanakkor messze nem volt ilyen elutasító.)¹⁹⁷ A szervezet svájci irodájának betiltatására a csehszlovák blokk több kísérletet tett 1935–36-ban: ennek ellenére a szervezet 1938-ig létezhetett Genfben, amikor a nemzetközi helyzet gyökeres megváltozása, majd Jehlicska halála miatt beszüntette működését.

Dvortsák ugyanakkor régi kedves ideáját, a szlovják mozgalmat sem feledte: már 1927-ben átfogó memorandumot szerkesztett a kérdésről.¹⁹⁸ Állítása szerint a keleti szlovákok etnogenezisükben is különböznek a nyugatiaktól: a népvándorlás kori fehér horvátokkal azonosak, s ezt bizonyítja például a régióban élő szlovák reformátusok liturgikus nyelve is. S többször is sürgette a magyar kormányt, hogy indítsa újra az állítása szerint megszüntetésekor már 8000 előfizetővel rendelkező *Naša Zastavát*, vagy pedig Amerikában, az ott élő – megint csak állítása szerint – jelentős keleti szlovák emigrációra támaszkodva indítson propagandahadjáratot Csehszlovákia ellen. 1938 után Dvortsák működése egészen új perspektívát kapott: nem utolsósorban Teleki Pál miniszterelnök támogatásával nemcsak újraindíthatta az 1944 decemberéig megjelenő *Naša Zastavát* (1939. szeptembertől, hetente kétszer), hanem kulturális egyesületet szervezhetett törekvései megvalósítására: ez lett az *Ojčizna* (Apai örökség), amely Kassán bontott zászlót 1941 januárjában. Az év őszén pedig létrejött a *Naša gazdovská strana* (A Mi Gazdapártunk), amelynek vezére Dvortsák lett.¹⁹⁹ Mindennek azonban igen kevés hatása lett: a keleti szlovák mozgalmat nemcsak a magyar közigazgatás alatt

¹⁹⁷ MOL K 64, 70. cs. passim. Különösen: 968res-1935, Bobrik Arno napijelentése Apor Gábornak. Berlin, 1935. október 30., 641res-1936, Dvortsák Győző jelentése, 1936. szeptember 8. Valamint összefoglaló a varsói tárgyalásokról: 823res-1935, Jehlicska jelentése, d. n. Vö.: Kramer: i. m. 221–244.

¹⁹⁸ Uo. 21. cs. 7. t., 197res-1927, Dvortsák Győző memorandumuma a keleti szlovák kérdésről. Páris, 1927. április 29.

¹⁹⁹ Dvortsák ekkori tevékenységéről ld. Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzeti-ségpolitika Magyarországon*. Budapest, 1967, Akadémiai. 132–143. Részben ugyanezen források alapján: Janek István: *Szlovák-magyar kapcsolatok 1939–*

elő szlovák értelmiségiek, a szlovák mozgalom potenciális bázisa utasította el, hanem a magyar kormányval együttműködő más politikusok (pl. Ludovít Bazovský), sőt a miniszterelnökség kisebbségi és nemzetiségi osztályának szakértői (így Vájlók Sándor vagy Benisch Artúr) is. Mozgalmát azonban a miniszterelnökség politikai okokból s a magyar-szlovák kapcsolatokra való nyomásgyakorlás szándékával életben tartotta. Sőt, a lapot még Dvortsák 1943 augusztusában Budapesten bekövetkezett halála után is kiadták.

Kelet-Szlovákia, az ottani szlovák nyelvjárás és bizonyos esetekben a helyi szlovák kultúra jellegzetességei különböznek a szlovák irodalmi nyelv alapjának számító közép-szlovákiai nyelvjárástól és az ország nyugati részéből kisugárzó szlovák identitástól. Ebből azonban nem következett az, hogy a Kelet-Szlovákiában élő értelmiség és/vagy közvélemény ne akarna részese lenni a szlovák nemzetépítésnek.²⁰⁰ Dvortsák kísérlete egy, a nemzeti ébredés időszaka előtti adottságra: a kelet-szlovákiai mély katolicizmusra és a dialektális különállásra alapozott, s elképzelése állandónak tűnt a 20. század első négy évtizedében. Míg az első világháború előtt az ideának talán lehetett némi realitása (bár a magyar hatóságok nyomásgyakorlását és a mozgalom instrumentalizációját nem lehet kihagyni a felvázolt képből), a terv 1938 után egyértelműen a groteszk tartományába tartozott. Jóllehet Dvortsák működése egy lineáris, a nemzetépítés betetőzéséeként az egységes nyelvű és kultúrájú országot tekintő történelemszemléletben mindenképp árulásnak számít, és az is tagadhatatlan, hogy a magyar revíziós mozgalom skrupulusok nélküli ügynöke volt, ugyanakkor saját, a kelet-szlovák identitásról vallott felfogása állandónak és meglepően következetesnek bizonyult. Ő nem a vallási motívum felől közelítette meg a szlovák különállást – a keresztény politikára való utalás csak annyira van jelen jelentéseiben, amennyire ez a két háború közötti időszakban elvárt volt –, hanem saját, regionalista politikai krédója felől. A magyar vármegyei apparátus korábbi tagjának nem okozott gondot a magyar revíziós gondolat egyik központi témáját alkotó kultúrfölény. A magyar

1944. PhD-értekezés. PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola. Pécs, 2009. 202–211. Ábrahám: i. m. 64–65.

²⁰⁰ Ábrahám: i. m.

közigazgatás által már a világháborús vereség előtt preferált szlovják mozgalom arra is lehetőséget nyújtott neki, hogy saját meggyőződését összeegyeztesse a magyar irredenta főbb céljaival, és saját politikusi tevékenységét ezzel összhangban fejtsse ki.

* * *

A jelen írás nyilvánvalóan csak a két életpálya egyes aspektusait mutathatta be. Azt a folyamatot, ahogyan a végletekig vitt katolikus politizálás, a személyes sértettség vagy a nemzetteremtés illúziója szembeállította e politikusokat a kiépülő csehszlovák állammal, s egyes esetekben saját korábbi harcostársaikkal is. Nemcsak számtalan közép-európai példai bizonyítja, hanem a konkrét eset is: az emigrációból van visszatérés, bár az sohasem egyszerű: a lengyel orientációt követő s 1919–1920-ban Jehlicskával együtt dolgozó Stefan Mnohel, aki katolikus pap létére a szlovák állam időszakában rövid ideig Poprád előjárója lehetett, s tevékenységét – mint például az első poprádi középiskola alapítóját – megbecsülés övezte. A Tatraalján hunyt el 1944-ben. Tuka belső emigrációja (értve ezen a börtönbüntetését) után pedig a szlovák nacionalizmus extrém és nem melleleg magyarelleses szárnyának lehetett főalakja, és háborús bűnösként végezték ki. Ugyanakkor New Yorktól (Ludovít Koreň) Krakkóig (Ferdinand Machay) jónéhányan nyugosznak Szlovákián kívül, akik hosszabb-rövidebb ideig részesei voltak ennek a hálózatnak.

Az első következtetés tehát a száműzetés természetéből adódik: nem önmagában a külföld segítségének elfogadása a problematikus, erre csaknem minden politikai emigráns rákényszerül. S még csak nem is az idegen hatalom számára végzett ügynöki munka: a hatar valahol a végcél szem előtt tartása és annak szem elől tévesztése között húzódik. Amikor a korábban hangoztatott távlati cél immár csak ürügy, emlegetése önigazolás, de a heti jelentések rutinja már egészen más feladatsorrendet diktál. Nehéz megmondani, hogy a harmincas években Jehlicska vagy Dvortsák hitt-e még a Prágától elszakadt, Magyarországhoz csatlakozó Szlovenszko képzetében vagy esetleg az önálló szlovják nemzet létrejöttében. Hogy Jehlicskának a húszas évek első felében még lehettek a magyar orientációval kapcsolatban kételyei, már utaltunk erre varsói útjai kapcsán; később egészen egyszerűen nem volt más választása, mint hinni benne. Az

emigráció körülményeinek elviseléséhez, az ott kifejtett politizáláshoz és a szükségképpen beköszöntő kicsinyes torzsalkodásokon való felülemelkedéshez egészen kivételes politikusi és emberi karakter szükséges. Ilyen formátummal – ez talán állítható – egyik felidézett politikus sem rendelkezett. Folyamatosan más, távolban lévő személyiségek (Tuka, Hlinka) révén vélték megteremteni a maguk legitimációját; a velük (látszólag) fenntartott dialógus révén kívánták magukat nélkülözhetetlenné tenni megbízóik előtt.

A második következtetés az ügynöki munka természetére, különösen annak megbízói oldalára vonatkozik. Nem a magyarbarát szlovák emigrációs hálózat minőségével volt hiba: egyetemet végzett, nyelveket beszélő, Nyugat-Európában és a tengerentúlon otthonosan mozgó értelmiségi volt jó néhányuk. Az emberi tényező nem minden: a megfelelő és kiterjedt információs szolgálat nemhogy a sikerre, de a helyes döntések meghozatalára sem garancia – ennél valamivel többre van szükség. Az 1927-es év nagy várakozásai a néppárt megtéréséről, a Szlovenszkoóban kitörő éhséglázadásról s az ezek elősegítésére életre hívott kezdeményezésekről (lapok, tervek, kampányok) mind csalódásnak bizonyultak. Ráadásul nemegyszer lehetett tapasztalni, hogy személyes (Jehlicska–Dvortsák, Tuka–Jehlicska) vagy intézményes (katonai-polgári) rivalizálások nagyban gyengítik a hálózat hatékonyságát.²⁰¹

Harmadik következtetésünk az elvégzett munka mineműségére koncentrál: a magyar propaganda (s mindazok, akik tőle függtek) kulturális orientáltsága, sajtóra koncentráltága is a magyar revíziós politika egyik sajátja, amely Trianon okát is elsősorban a propagandában és a sajtóviszonyokban (értsd: a Magyarország ellen folytatott kampányban) látta, s az ellenféllel saját fegyvereivel akarva harcolni, imitálta annak módszereit, nem véve tudomást ezen mozgalmak korábbi, nagyhatalmi meghatározottságairól. (Jelesül arról, hogy a beneši–masaryki propaganda és annak brit vagy francia értelmiségi háttere azért lehetett sikeres, mert a Monarchia feldarabolása nagyhatalmi szándék eredménye volt, s ezek a csoportok épp a szükséges

²⁰¹ Erre példa: MOI. K 64, 13. cs. 7/b. t. 165res/1921, d. n.: ekkor a pozsonyi keresztényszocialisták panaszkodnak a katonai hírszerzőkre, hogy szükségletlenül nagy kockázatokat vállaltatnak velük.

igazolást szállították ehhez. De maguk csak kismértékben alakították ezeket a politikákat.) Ez az ismétléskényszer nyomta rá bélyegét a magyar revíziós propaganda nem elhanyagolható részére is, és ennek a hallgatólágos elvárásnak igyekeztek megfelelni az ügynökök is, akik állandóan saját sajtóért lobbiztak, inkább csak szavakban foglalkozva azzal, hogy az így létrehozott külföldi lapok miképpen jutnak be Csehszlovákiába vagy miképpen fejtik ki hatásukat külföldön. És maguk is jobbára már csak a honi sajtó szemlészésével jutottak friss információkhoz: otthoni hírforrásaik elapadtak, s ellenőrizetlen mendemondákat, pletykákat is szívesen táltak állításaikat alátámasztó tényként. A lapok támogatásával kapcsolatban Széchenyi László washingtoni magyar követ éleslátóan jegyezte meg már 1923-ban: ezek „legfeljebb csak előretolják az óra mutatóját, új időt azonban semmiképp nem teremtenek”.²⁰² És a két háború közötti időszak már nem volt hasonlítható az első világháború előttihez – a propagandafegyver nem volt új, ráadásul az utódállamok is éltek vele. A küzdelem eredménye így sokszor lett nagyjából döntetlen. És ezen a mégoly agilis ügynökök sem tudtak sokat változtatni.

²⁰² MOI. K64, 9. cs. 41. t., 1923-41-334res, Széchenyi követ Daruváry Géza külügyminiszternek. Washington, 1923. április 26.

ELÜZÖTTEK

„A Klopacska hív”

Emlékezésformák Selmebányára a két világháború között

Selmebánya (Banská Štiavnica/Schemnitz) városa – fekvése, Budapesthez való közelsége, megőrzött építészeti öröksége, a magyar műszaki képzésben játszott szerepe révén – napjainkban a magyarországi turisták kedvelt célpontja. Népszerűségét minden bizonnyal segítette az is, hogy Szász János *A Wittmann-fiúk* (1997) című filmjének a város szolgált díszletül vagy hogy a napilapok gyakran közölnek Selmeccel kapcsolatos kultúrtörténeti publicisztikákat (a teljesség igénye nélkül: Kiss Gy. Csaba, Bächer Iván, Száraz Miklós György, Szepesi Attila írásait). A városról szóló beszámolók, internetes oldalak elsődleges szempontja azonban legtöbbször az érintetlenül vagy legalábbis romantikus leromlottságban megőrzött építészeti keret s a település múltjából néhány visszatérőn felemlegetett adalék: Petőfi, Mikszáth itteni iskolaideje, az Akadémia vidám ifúsága. Etnikai vonatkozásokról csak igen ritkán esik szó, s az egykorvolt „magyar városról” (a kifejezésnek abban az értelmében, ahogy létezik egy szlovák, egy német és egy nagyon kicsiny, szinte falnyi zsidó város is) talán még kevesebb. Arról talán még kevesebbet beszélünk, hogy Selmec 6340 magyar ajkú lakosából (1910) az elmenekültek vajon milyen módon emlékeztek a városra, amelynek kulturális tőkéjére alapozott az emlékezőpotenciál²⁰³, és amelynek szerepe volt a városról való beszédmód kialakításában. Mit gondoltak a háború

²⁰³ E – meglehetősen erőltetettnek tűnő – kifejezés annak a jelenségnek igyekszik nevet adni, amely – feltételezésem szerint – fontos eleme egy emlékező diskurzus kialakulásának: egy táj vagy egy település múltjáról alkotott kép, annak intenzitása ugyanis nagyban függ az adott vidék kulturális infrastruktúrájától, társadalmi rétegzettségétől. Egyszerűbben fogalmazva: a település vagy a táj szocializál olyan értelmiségieket, akik aztán közéleti szereplésükkel vagy

előtti évekről? Hogyan igyekeztek életben tartani az elveszített haza emlékét? Hogyan látták az új, „az idegen megszállás alatt nyögő” Selmecet? Mit gondoltak a korszak kulcskérdésének számító nemzetiségi viszonyokról? Volt-e esetleg olyan érzésük, hogy elrontottak valamit, a remélt visszaszerzés esetére levontak-e bármiféle konzekvenciát? A szerencsés, illetve kézenfekvő forrásadottságok miatt három aspektusból vizsgálom a kérdést: a Sopronba menekült Akadémia emlékezőskultúrájának töredékes vizsgálata után az egyesületi élet és a szépirodalom egyes oldalait igyekszem megvizsgálni, hogy falszifikálhassam kissé rosszhiszemű kiinduló hipotéziseimet: vajon mennyiben konstrukció a „selmeci szellem”? Az egykori otthonról szóló beszédmód mennyiben reduktív, és különbözik-e a korszak revíziós diskurzusától? S végül: vajon a menekültek egyesületében való aktivitás milyen viszonyban van az új társadalomba való integrálódás fokával? Fordítottan arányos? Vagy esetleg a két körülménynek nincs is köze egymáshoz?

A város és iskolája

A Selmecbánya történetéből szorosan témánkhoz tartozó mozzanatok XIX. századiak. A XVIII. században hatalmas fellendülést megélt város lassan hanyatlani kezd. Az ezüst- és más ércbányák kimerülése, a vasút elkerüli a települést, ahová csak szárnyvonalon lehet eljutni. Az ipari tevékenység a dohánygyárra korlátozódik, és a városnak éppen ezért égetően szüksége van a főiskolára és több száz diákjára, hogy vergődő kereskedelmét a felszínen tartsa. Mindehhez a város lakossága is stagnál, az 1780-ra vélelmezett 16 ezer (sőt a vérmesebbek szerint 40 ezer) lakos után az 1869-es népszámlálás 14 029 helyit talál, s a lakosságszám az 1900-as év csúcsa (16 375 fő) után még csökken is (15 185 fő).²⁰⁴ A Selmec- és Bélabánya által alkotott törvényhatóság 1910-ben a legalacsonyabb népességszámú törvény-

írásaikkal az adott területet „berajzolja” egy nagyobb közösség (nemzet, ország) kulturális térképére.

²⁰⁴ *Magyar Statisztikai Közlemények*, új sorozat, 1. kötet. *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása*. Budapest, 1902, Pesti Könyvnyomda. 489. Vö.:

hatósági jogú város volt a történelmi Magyarországon. Ennél kevesebb lakost csak a horvátországi Varasd tudott felmutatni (13 328 fő).²⁰⁵ S a település csaknem egyedülálló volt abban is, hogy egyáltalán nem tudta kihasználni jogi helyzetét: rajta kívül csak Hódmezővásárhely népességszere-mérlege volt negatív, miközben az összes többi törvényhatósági jogú város népessége jelentősen növekedett a dualizmus korában.²⁰⁶ Bár a nemzetiségi viszonyok 1869 után rohamosan javultak a magyarság javára, és 1910-re a többségi nemzet aránya elérte a 41,7%-ot, ez még mindig a törvényhatósági városok alsó ötödébe sorolta be a bányavárost: az országban csak Pozsonyban (40%) és a déli-délkeleti országrész egyes vegyes lakosságú városaiban (Újvidék, Zombor, Versec, Temesvár, Pancsova) volt ennél alacsonyabb a magyarok aránya. Igaz, a statisztika szerint ezenfelül a nem magyar ajkú lakosok közül minden hetedik (14,4%) beszélt magyarul 1890-ben, és tíz évvel később már csaknem minden negyedik nem magyar anyanyelvű lakos ismerte az államnyelvet.²⁰⁷ Jóllehet úgy tűnik, hogy a szlovák nyelv elsősorban a törvényhatósághoz csatolt bányászkolóniákon (Steffultó, Hodrusbánya stb.) vagy Bélabányán volt általánosan használt, és Selmecen a városlakók jó-részt tudtak magyarul, aligha tévedünk, ha a kétnyelvűséget, illetve egyes esetekben a háromnyelvűséget általános jelenségnek vesszük a városban.

A város büszkeségét, a bányászati akadémiát 1735-ben alapította az uralkodó, Mária Terézia emelte akadémiai rangra 1770-ben: ekkor az iskola az egész Habsburg Birodalom egyetlen felsőfokú bányászati szakintézménye. 1808-ban beindult az erdészeti szakképzés is Selmecen, s 1846-tól az intézmény Bányászati és Erdészeti Akadémia lett (Berg- und Forstakademie), s a szabadságharc alatt magyar tanítási nyelvű lett. A neoabszolutizmus évei alatt azonban az intézményt visszanevetesítették. Az intézet 1868-tól magyar állami

Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzeti politika*. Pozsony, 1995, Kalligram. 250.

²⁰⁵ Beluszky Pál (szerk.): *Magyarország történeti földrajza*. 1. kötet. Budapest-Pécs, 2005, Dialóg-Campus. 133–135.

²⁰⁶ Uo. 219–220.

²⁰⁷ Beluszky: i. m. 219–220., 133–135. Szarka: i. m. 250. Statisztikai Közlemények. 1. kötet. 24.

intézményként működött tovább, s ekkor véglegesen magyar lett a tanítási nyelv. A magyar műszaki képzés egyik fellelegvára 1904-ben főiskolai rangot kapott, és az első világháború előtti években már 620 diák tanult falai között. Ugyanakkor a város már említett gazdasági hanyatlása, az egyre rosszabb infrastrukturális feltételek arra indították a főiskola tanári karának egy részét, hogy a tanintézet elköltöztetését javasolja. Bár a Selmecről nosztalgikusan emlékezők ezt a tényt nem szívesen emlegették, tény, hogy a várost és a főiskolát összekötő szálak már a háború előtt meglazultak.²⁰⁸ A háború alatt erőteljesen megcsappant a diáklétszám, majd a frontokról visszatérő diákoknak is hamarosan szedelőzködniük kellett: a cseh csapatok közeledésének hírére először nemzetőrséget alakítottak, majd 1918 decemberében a főiskola tanári kara és a diákság jelentős része úgy döntött, hogy elhagyja a várost. December 13-án szánon, gyalogszerrel indult a főiskola személyzete és diáksága Berzence, illetve Hontnémeti felé. Az intézmény először Budapesten, majd Thurner Mihály polgármester kezdeményezésére Sopronban talált menedéket.²⁰⁹ Itt újraindult az oktatás, s a diákság aktívan kivette a részét az 1921-es nyugat-magyarországi felkelésből és az 1921. decemberi soproni népszavazás propagandamunkálataiból. Az osztrák csendőrökkel vívott összecsapásban elesett két főiskolás is (Machatsek Gyula és Szechányi Elemér), akiknek emlékét a két világháború közötti időszakban a főiskola rendszeresen ápolta, s ez a hagyomány újraéledt 1990 után: Machatsek Gyuláról utcát, majd 2002-ben kollégiumot neveztek el Sopronban.²¹⁰

Egyes utalásokból úgy tűnik, hogy a lecsillapodott időkben a város és a főiskola (1934-ben, a budapesti műszaki egyetemmel való egyesítés után: Bánya-, Kohó-és Erdőmérnöki Kar) együttélése nem

²⁰⁸ Lásd: Oroszi Sándor: *A Selmec-kérdés*. Budapest, 2003, Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztály.

²⁰⁹ Az első évekről ld. ifj. Krug Lajos: *Tűzek a végeken*. Sopron, 1930, v. Tóth Alajos könyvnyomdai műintézete.

²¹⁰ Az 1919–1922 közötti, valamint a két háború közti időszak erősen politikai-történeti szempontú, és révaista-függetlenségi hangú feldolgozását lásd: Hiller István: *A soproni egyetemi hallgatók mozgalmai a két világháború között*. Fejezetek a soproni egyetem történetéből. Sopron, 1975. (A Soproni Szemle kiadványai – Új sorozat, 8. köt.)

volt mindig zavartalan: a ponzichterek nehezen barátkoztak meg a polgárpukkasztó diákszokások némelyikével, a vidám vagy éppen féktelen tivornyákkal, s a diákok száma is erősen visszaesett, 1929-ben csak 121-en tanultak az intézményben.

A főiskolai ifjúság és a tanári közösség bizonyos tekintetben valóban ott folytatta, ahol abbahagyta Selmecen. Változatlanul éltek (sőt térben megsokszorozódva: Miskolcon, Dunaújvárosban és Székesfehérváron élnek) a selmeci diákszokások: a balekfogadás, a balekavatás, a szakestély, a valetálás.²¹¹ Folytatódott a közösség ritusteremtő erőfeszítéseinek sora: az Ifjúsági Kör 1925-ös döntése nyomán 1931-re elkészült a „Mi nótáink” teljes magyar fordítása (jóllehet a két-nyelvűség még bőven kísértett a II. világháború előtt végzetek dalkincseiben), és a nótáskönyv többször jelent meg 1921 és 1944 között Sopronban, mint 1918 előtt Selmecen – összesen hétszer. 1938-ban jelent meg az utolsó dal (a balekkeresztelő) új, magyar szövege.²¹² Újjáalakultak az egyes, területi alapokon szerveződő társaságok, némelyiknek azonban a területváltozások miatt elapadt az utánpótlása (pl. Bánáti Társaság), és a húszas évek közepére befejezték működésüket. Újjáalakult viszont a selmecbányai diákélet legendás „Steingrube Nakkössége”: a diákság virtuális önkormányzata (Steingrube a főiskola új épülete alatt, a béalabányai út mellett elterülő földdarab). A „nakkösség” tisztviselőket választott magának, sajátos rítusai szerint élte életét, és az 1870-es alapítás után egyik eszköze volt a diákság magyarosításának. Az Ifjúsági Kör (a főiskolai diákélet első számú és hivatalos szervezője) felállította Selmeci Ügyosztályát is, amelynek feladata lett „az első évek tradicionális nevelése, hagyományaink teljes gyűjteményének összeírása”.²¹³ Az Ifjúsági Kör kiadványok megjelentetésével és forgalmazásával is foglalkozott a nótáskönyvek

²¹¹ A két világháború közti időszakra vonatkozóan: Dr. Bakó Károly (főszerk.): *Vivat Academia...* Budapest, 1985, Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület – Országos Erdészeti Egyesület. 246–253. A diák hagyományokról általában és nagyon alaposan: Sik Lajos (összeáll.): *Mindnyájan voltunk egyszer az Akadémián...* Pécs, 1984, Mecseki Bányászati Múzeum.

²¹² A dalkincsről ld. Szemerey Tamás: *„A mi nótáink” története*. Miskolc, 1985. 8–10., 19.

²¹³ A M. Kir. Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola évkönyve az 1925–26-os tanévről. Sopron, 1926, Röttig-Romwalter. 72. Valamint A M. Kir. Bányamérnöki és Er-

gondozása mellett. Krug (később: Missuray-Krug) Lajos már idézett műve mellett az egyesület adta ki Kollár Gyula költeményeit és Ruzsinszky László *Tempus* című regényét (1932), amely hasonló referenciaműként szolgált és szolgál ma is a soproni diákélethez, mint Tassonyi Ernő *Aki a párját keresi* (1905) című kötete a selmecihez. Irodalmi alkotásként nem különösebben sikerült művek ezek, ellenben hű lenyomatai a kor diákéletének, s talán még inkább: a diákeletről való beszédmód meghatározói lettek. A tradicionális témák (szerelem, barátság, hűtlenség) mellett a művek állandóan visszatérő motívuma a hagyományok helyes értelmezése, a főiskola „szelleme”, a bajtársiasság és a diákszokások aprólékos leírása. S miközben a főiskola hivatalos rendezvényein egyetlen alkalommal sem mulasztották el megemlíteni a selmeci örökséget, és Csehszlovákiából 1926–27-ben Sopronba hozatták a korábbi selmeci tanárok mellszobrait, a tanulmányi kirándulások, terepgyakorlatok folyamán egyetleneszer sem tették a lábukat hivatalosan az egykori iskolavárosba. Az Ifjúsági Kör sajtója egyetlen úti beszámolót vagy cikket sem közölt az élő Selmecről.²¹⁴ Ez a tabuizálás annyiban tanulságos, hogy a kulturális antropológiából ismert „átmeneti rítusoknak” (Gennep), amelyek a Sopronba érkező „baleket” beoltják a selmeci gyökerű erős közösségi és egalitárius tudattal (begyaloglás Berzencéről, különböző feladatok, firmaválasztás stb.), és a repetitivitás révén az identitás részévé, sőt belső késztetéssé válnak, voltaképpen nincs szükségük az intenzív kapcsolódásra a hagyományteremtő közegéhez.²¹⁵ Rövidebben fogalmazva: a hagyomány működhet az emlékezet frissítése és új tapasztalatok nélkül, pusztán egy valamikori kulturális tudásra támaszkodva.

A selmeci hagyományok tehát önmagukban is életképesek lehetnek volna Sopronban, a nagypolitika fordulatai azonban úgy hozták,

dőmérnöki Főiskola Ifjúsági Körének működése. In: *Évkönyv az 1926–27-es tanévről*. 65–67. és *Évkönyv az 1927–28-as tanévről*. 59–61.

²¹⁴ *Évkönyv az 1926–27-es tanévről*. 26–28., illetve az 1925 és 1934 közötti évkönyvek terepgyakorlatokat ismertető bejegyzései. A Bástyánk 1941–1943 közötti számai.

²¹⁵ Vö. Márfa Molnár László: *Liminalitas – communitas – fidelitas. Soproni diákszokások a kulturális antropológia horizontjából*. In: uő. (szerk.): *A Civitas Fidelissima diskurzusa*. Sopron, 2001, k. n. 40–48.

hogy a József Műegyetem diákjai és a hagyományok őrének számító Ifjúsági Kör új feladatot is kapott a harmincas-negyvenes évek fordulóján. Az Anschluss után Sopron közvetlen szomszédságába kerülő nemzetiszocialista Németország népcsoport-politikájával, annexió terveivel, illetve az erről időnként felröppenő hírekkel komoly aggodalmat keltett a város vezetőiben, az értelmiségének egy részében és a budapesti kormányhivatalnokokban.²¹⁶ Ebben a környezetben a hatalmas szomszéd jelenléte a kulturális és szociális feszültségek miatt Sopron vármegyében és a városban segített új feladatot találni az egyetem polgárainak. A párhuzamok egyértelműek voltak Sopron és Selmec között: ebben a diskurzusban magyarságukban fenyegetett városokról volt szó, amelyeknek jelentős a nemzetiségi lakossága, és amelynek egyénei ugyan hűségesek a magyar állameszméhez, de a kívülről jövő nyomásra néhányan eltántorodnak ettől a gondlattól. Az egyetemi kar közössége szilárd magyar bázis volt ebben a veszélyeztetett közegben. Ezt a gondolatot tükrözte az 1941 és 1944 között megjelenő (és már címében is beszédes) *Bástyánk* című lap, az Ifjúsági Kör – a nyári szünet kivételével – havonta megjelenő folyóirata.

Az Ifjúsági Körnek korábban is voltak lapkezdeményei, ám tartósan megmaradni csak ez a szemle tudott. Címlapján a selmeci Leányvár grafikája volt látható, és már a második számban feltűnt a „Selmec” című rovat, amelynek beköszöntője jelezte, hogy a hagyományokat önti írásba és az „ifjúság történetét” írja le, hiszen „Selmec fogalma öleli körül szokásainkat, ereklýéinket, emlékeinket, nótáinkat”.²¹⁷ Három éven keresztül csaknem minden számban szerepelt Selmeccel, az ottani diákszokásokkal kapcsolatos cikk, tanulmány.²¹⁸ Ez azonban csak egyik, igen kötelességtudóan művelt része

²¹⁶ A német tervekről lásd: Tóth Imre: *Nyugat-Magyarország és Burgenland a német külpolitikában (1922–1939)*. Századok, 2004. 6. sz. 1348–1360.

²¹⁷ Podányi Tibor: *Selmeci diákok*. *Bástyánk* (a továbbiakban B.), 1941. 2. sz. 21.

²¹⁸ Elsősorban Faller Jenő tollából, például: *A selmeci bányászakadémikusok*. B., 1942. július, 12–15. *Feledésbe ment selmeci diákszokások*. B., 1942. november, 10–12. *Selmecbánya címeréről*. B., 1943. február, 7–9. *Feledésbe ment selmeci diákszokások*. B., 1943. június, 3–4. *A Bánya-, Kohó- és Erdőmérnökhallgatók Ifjúsági Körének múltjából*. I. rész. B., 1943. augusztus, 5–7. II. rész, B., 1943. szeptember 4–6. III. rész., B., 1943. október, 7–9. IV. rész, B., 1943. november, 1–4.

volt a kör munkájának és az újság feladatainak. Az újság indította el az Ifjúsági Kör „hagyománykutató bizottságának” munkáját, amelynek feladata volt, hogy összegyűjtse az akadémiai diákhagyományok lehető legteljesebb korpuszát²¹⁹, és a lap adott helyet hasábjain a „selmeci szellem” érvényességét, hasznát, tartalmát firtató vitáknak is. Ezek már az első számban elkezdődtek: attitűdjük alapján nagyjából két csoportra oszthatók a hozzászóló (volt) diákok. Az egyik csoportba tartozó hozzászóló a „selmeci szellem” mibenlétének aktuális tartalmát kutatta, az új küldetésnek igyekezett irányt szabni, míg a másik kritikusan, a diákok mindennapjai felől közelítve igyekezett bírálni a Sopronban hiányzó szellemet. Az Ifjúsági Kör egyik elnöke csaknem másfél évnyi tipródás után három tulajdonságban lelte meg e szellem lényegét: a hazafiasságban, a bajtársiasságban „és az igaz szívből fakadó jókedv”-ben.²²⁰ Kassay F. László, a „jampecet” és a „konjunkturalovagot” látta e szellem legfőbb ellenfelének,²²¹ míg az Ifjúsági Kör egy másik volt elnöke már közéleti célokat is megfogalmazott: ki kell dobni mindent, ami „idegen és a magyar lélekkel nem összeegyeztethető”. Közelebbről a „germán dallamú és germán lelkű” nótákat, amelyek a lump életet dicsőítik. El kell tűnnie a sörkeresztelőnek, a régi Burschenschaftok csökevényeit ki kell irtani, és meg kell tartani mindent, ami magyar: ha nem áll rendelkezésre olyan hagyomány, amelyet „magyarítani” lehetne, a nagybányai magyar bányászélet szokásait kell beemelni egy megtisztított és magyarosított kánonba.²²² A hagyományok melletti kiállás javarészt névvel történt

V. rész, B. 1943. december, 7–9. VI. rész, B., 1944. január, 8–11. VII. rész, B., 1944. február, 13–15. VIII. rész, B., 1944. március, 13–15. IX. rész, B., 1944. április, 17–20. X. rész, B., 1944. május, 15–18. És ezeken felül érdemes megemlíteni Tirts Rezső (*A selmecbányai Akadémia „Athleta Club”-jának története*, B., 1943. november, 20–21), Roth Gyula (több más mellett: *Hol állott Selmecen a Schacht?*, B., 1944. május, 19.) vagy a „Zebu” álnévű szerző egyes műveit (*A selmeci bakamajális*, B., 1943. október, 16–18.)

²¹⁹ Valetálás, B., 1943. április, 15–16.

²²⁰ Sali Emil: *Az örök selmeci szellem*, B., 1943. március, 10–11.

²²¹ Kassay F. László: *Veszélyben Selmec*, B., 1942. január, 17–18.

²²² Samu: *Hagyományainkról*, B., 1943. augusztus, 3–5. A cikk polémiát is keltett, többen védelmére keltek a németnek tartott szokásoknak, s magyar eredetük mellett érveltek: Ruzsinszky István: *Gondalkozzunk!*, B., 1943. szeptember, 7–8. Kollár Gyula: *Hagyományainkról*, Uo., 8–9.

(„ha hagyományaink elavult cifraságok, értelmetlen ceremóniák lennének csak, akkor is körömszakadtunkig ragaszkodni kellene hozzájuk, ápolni, dédelgetni kellene őket, mint a gyámoltalan kisdedet, védeni az idők viharaitól... mert Selmece emlékeztetnek”²²³), addig a korabeli állapotok bírálata javarészt név nélkül, vagy általánosabb, a jelen pozitívumait kiemelő keretben jelent meg.²²⁴

A *Bástyánk* közéleti állásfoglalásaiban, tudósításaiban szorosan simult a kormányzati támogatást is élvező Soproni Magyar Szövetség törekvéseihez, rendszeresen beszámolt a frissen – nyilvánvaló Volksbund- és németellenes éllel – létrehozott Magyar Művelődés Háza programjairól, és Sopron magyar múltját taglaló írásoknak is helyt adott.²²⁵ A kor hivatalos Magyarországnak ideológiája azonban keveset nyújtott a Sopron magyarságáért küzdő diákoknak, és az elbeszélésmód, amely a keretet adta az erdész-, bánya- és kohómérnöknek tanuló fiatalok számára, egyértelműen a népi mozgalom ideológiája lett.²²⁶ Az újság mindig hírt adott a városban előadást tartó népi írókról (Tamásiról, Kodolányiról, Karácsony Sándorról, Gombos Gyuláról, Féja Gézáról), hasábjain reklámozta a Turul Kiadó könyveit, beszámolt Szabó Dezső estjéről vagy éppen Péter Ernő miniszteri tanácsos előadásáról, aki egyáltalán nem mellékesen a Magyar Közösség egyik vezetője is volt. A lap 1944 nyarán gyakorlatilag teljesen a népiek könyvheti reklámjának szentelte magát,

²²³ Benedek Attila: *Szellem és hagyomány*. B., 1942. szeptember, 8–9.

²²⁴ Például: v. Sebők László: „*Bástyánk*” felel. B., 1943. április, 5–7. Papp László: *Baleknevelés balekszemmel*. B., 1943. május, 8–10. Bényi Endre: *Honnan-hová?* B., 1943. december, 5–6.

²²⁵ Högyész Pál: *A Soproni Magyar Szövetség és az ifjúság*. B., 1943. február, 1–2. (a cikk értékét nyilván növelte, hogy szerzője a törvényhatóság főispánja volt). Valamint példaként: v. Házi Jenő: *Sopron magyarsága*. B., 1943. június, 1–2.

²²⁶ Voltak ugyan, akik más irányba is tájékozódtak. Az 1945 utáni elitváltás kiterjedéséről elgondolkodtathat az a tény, hogy például a Göring szónoki talentuma felett örvendező és a német nacionalista szellemet dicsérő cikk szerzője később a Fővárosi Állatkert főigazgatója és a Trófeavizsgáló Bizottság alapítója lett. És a rendelkezésünkre álló életrajzokat vizsgálva úgy tűnik, hogy számos, a kor ideológiáját tükröző cikk szerzője a kommunista Magyarországon is jelentős karriert futott be. Hangsúlyozom, hogy ez csak kisebb részben értéktétel, inkább adalék egyes szakértelmiségi pályák káderutánpótlásának folyamatosságához és megszakítottságához 1945 után.

és Szabó Páltól László Gyulán át Böződi Györgyig sokak munkáját méltatta. Emellett a lap rendszeres szerzője volt az erdészhallgató Varga Domokos is, aki a népi mozgalom társadalompolitikai gondolkodásához illeszkedő finnugor témákkal jelentkezett. Olvasható állásfoglalás a népdal mellett és beszámoló a főiskolai diákság tüntetéséről Karády Katalin egyik filmje, a *Csalódás ellen*, egy „új, tisztább, nemesebb és igaz magyarságában gazdagabb jövő” jegyében. (Tiltakozásukkal a diákok elérték, hogy ígéretet kaptak: Sopronban több „zsidó és Karády-filmet” nem vetítenek.²²⁷) A lapot pedig az „új magyar fiatalság” sajtóhálózatának (melynek tagja volt rövid ideig a *Tízantúl* című napilap, még rövidebb ideig a *Nemzetőr*, a *Magyar Út* című hetilap, a *Fiatalok*, a *Hajnalodik*, a kassai *Élni akarunk*, a kolozsvári *Március*, a pécsi *Parázs*, a *Szegedi Híd* és a *Sorsforduló*) tagjaként ünnepelte a népi mozgalom jobbszárnyát képviselő, magas példányszámú havilap, a *Magyar Élet*.²²⁸

Összegezve úgy tűnik tehát, hogy a Selmecről Sopronba menekült főiskola – az elszakadással járó traumán túltéve magát – többé-kevésbé adaptálódott az új környezethez, legitimitását erősítette a diákság által a nyugat-magyarországi felkelésben és a soproni népszavazásban játszott, magyar szempontból pozitív szerep. Hiányzott ugyanakkor a „selmeci hagyomány” megújulásához szükséges intenzív kapcsolat az egykor volt iskolavárossal, a szokások, hagyományok betokosodtak, bár folytatódott már korábban kezdett magyarosodásuk/magyarosításuk. Selmec képe átlényegült, a település eszményi várossá lett, amelynek már nincs köze a földi valósághoz („Selmec a miénk, és miénk marad örökre” – írta egy szerző 1942 szeptemberében –, még akkor is, ha „a földrajz mást mond”). Jelene legfeljebb a dicső múlt didaktikus ellentétéként volt érdekes, de akkor is inkább csak az utalások szintjén: soproni diák, tanár nem járt Selmecre, vagy ha igen, nem szívesen adott hírt róla. A harmincas évek végének történései előhívták a főiskola múltjában már régebben használt „magyar bástya”-toposzt, amely lehetővé tette, hogy a Sopron–Selmec párhuzam

²²⁷ Benedek Attila: *A mi dalaink*. B., 1943. október, 15–16. Radó Lajos: *Érdemes volt...* B., 1943. július, 16. (Hozzá kell tenni, hogy a tüntető diákok a nyilasoktól is elhatárolták magukat.)

²²⁸ Lásd pl. *Magyar Élet*, 1944. március, 32.

megerősödjön: eszerint a főiskola hivatása a múltban és jelenben egyaránt az volt és az is maradt, hogy a „magyar nemzeti gondolatot” többségi (vagy legalábbis domináns) nemzetiségi környezetben képviselje. A megújulás, amely felgyorsuló magyarosítással is járt, eszmei tartalmát nagymértékben a népi mozgalmából merítette, és támogatója lett számos, látens németellenes és a társadalmi reform megvalósítását célzó törekvésnek 1938 és 1944 között. Ez a tartalom mára elenyészett, ám a korábbi selmeci hagyományok életben tartását ma is számos diákszervezet tekinti feladatának.²²⁹

Szeptemberi majális

1918 vége és 1924 júniusa között körülbelül 425 ezer – többségében vélhetőleg magyar ajkú – menekült érkezett a maradék Magyarországra az elcsatolt területekről. E tömeg integrációjáról, világhépéről, politikai opcióiról vagy éppen felekezeti hovatartozásáról csak töredékes információkkal rendelkezünk. A két világháború közötti kor mentalitástörténetének ez még feltáratlan fejezete. Bizonyos azonban, hogy Selmecbányáról is számosan érkeztek Magyarországra és a fővárosba. Az 1910-es 6340 főből az 1921-es csehszlovák népszámlálás már csak 660 magyar nemzetiségűt talált a városban. Ha a háborúban elhunyt, hontalannak, külföldinek vett vagy újra identitást váltott népességet el is hagyjuk számításainkból, aligha kétséges, hogy az 1921-ben (az 1910. évhez képest) több mint 1800 fős népességfogyást felmutató városból távozók javarészt magyarok voltak, és többségük Magyarországra telepedett. Egyesületüket megalakították azok is, akik úgy érezték, hogy ápolniuk kell az elvesztett haza emlékét.

A Selmecbányaiak Egyesülete Budapesten 1921. július 12-én alakult meg a Tiszi Kaszinóban. Az alakuló ülésen 59-en voltak jelen, az elnök Ertl János orvos és Sztancsay Miklós, a város egykori főjegyzője lett. Az egyesület alapszabályait 1925-ben hagyta jóvá a belügyminisztérium.²³⁰ 1930-ra már 264 taggal büszkélkedhetett

²²⁹ Kiindulópontnak lásd a selmec.lap.hu-t.

²³⁰ Ennek nincs nyoma az egyesületi iratanyagot őrző belügyminisztériumi fondban (Magyar Országos Levéltár, K 150).

az egyesület, ezután azonban megállt a növekedés. 1935-ig csak 275 főre nőtt a létszám, ettől fogva folyamatosan csökkent. A megmaradt tagok sem lehettek nagyon aktívak, mert 1935-re több ezer pengőnyi tagdíjhátralék halmozódott fel. Az egyesület székhelye kezdetben az Esterházy utcában, majd a József körút 23.-ban, a Magyar Turista Egylet helyiségeiben volt, vélhetőleg nem teljesen függetlenül attól a tényről, hogy Tirts Rezső, az egyesület érdemes tagja, a selmeci turisták Szitnya Osztályának volt elnöke a turistaegyesület egyik oszlopa is volt egyúttal. A menekültek egyesülete 1922-ben tagja lett a Felvidéki Egyesületek Szövetségének. Az alapítók derékhadát bányatanácsosok, erdőmérnökök, ügyvédek, jogtanácsosok, városházi vagy egykori dohánygyári tisztviselők, illetve hitveseik tették ki.²³¹ Később, a harmincas években feltűntek a második generáció tagjai, akik valószínűleg már csak homályos képeket őriznek magukban Selmecről. Az egyesület életéről egészen egyedülálló forrásanyaggal rendelkezünk: nemcsak az egyesület által kiadott emlékkönyv fontos forrása e belső életnek, illetve az egyes előadások brosrákban megjelent kiadása, hanem az 1921. évi alapítás és 1939 között precízen vezetett egyesületi jegyzőkönyvek is birtokunkban vannak.²³² A két hatalmas (kinyitva egy teljes asztalt betöltő) kötet csaknem 280 oldalon követi közgyűlésről közgyűlésre az egyesület rendezvényeit, akcióit, emellett gazdag fotó- és nyomtatványanyag illusztrálja ugyanazt a tevékenységet.

Az egyesület intenzív társadalmi életet élt. Kultúrestélyeket tartott, ahol felléptek Selmechez kötődő nevesebb irodalmárok (Kosáryné Réz Lola, Sajó Sándor, Tassonyi Ernő); kirándulásokat szervezett, Petőfi-centenáriumot, emléküléseket a neves selmeci közéleti személyiségek halálakor vagy évfordulóján (Dillnberger Emil, Czobor László, Farbak István stb.), valamint toborzó gyűléseket egyes

²³¹ Az egyesület alapításáról ld. Molnár Ferenc: A „Selmeczbányaiak Egyesülete Budapestén” múltja 15 év tükrében. In: *Selmeczbányaiak Emlékkönyve*. (a továbbiakban: *Emlékkönyv*) Budapest, é. n. [1936] Selmeczbányaiak Egyesülete. 110–113.

²³² Dokumentum a szerző tulajdonában. A forrás az egyesület egykori titkárának, Molnár Ferencnek a hagyatékából került elő. Köszönet Németh Ferencnek és Jáky Máriának segítségükért és nagylelkőségükért.

bányásztelepüléseken (Tokodon és Dorogon 1931-ben). Az egyesület anyagilag támogatta a soproni főiskola diákjait. 1927-ben és 1928-ban 80-80, 1929-ben 100 pengőt juttattak a Főiskolai Segélyező Egyletnek, s utóbbi alkalommal ezenfelül még 100 pengőt a főiskolai menzaalapnak. (Jóllehet a soproni főiskolával a viszony nem volt mindig felhőtlen.²³³) Síremléket emelt Király Ernő volt akadémiai tanárnak a pestszentlőrinci temetőben (az emlékművön ércbe öntve ott volt az Akadémia épülete, a bányászatra utaló jelképek sora). A revíziós mozgalom aktív résztvevőiként táviratban vagy díszokiratban köszöntötték Rothermere lordot és Adolf Hitlert, s minden júniusban megszervezték maguknak a „kisiblyei majálisát”. Kisiblye kedvelt kirándulóhely volt Selmec mellett, az itt lévő „Csókliget” számos akadémistának volt kellemes emléke. Jó időben a város polgárai kirándultak ide, hogy a kertvendéglőkben kuglizva vagy a lövöldében üssék el a vasárnap délutánt. Az egyesület kisiblyei majálisait Gödöllőn, a kőbányai Dreher sörgyár vendéglőjében, Monoron vagy egy dunai sétahajón tartották, és a tagok rendszeresen összejártak először a Krisztina körüti Hajas vendéglőben, majd a budai Kis Rabló étteremben.

Az egyesület 1926. június 20-án zászlót is avatott az évi kiseblyei majálisán, a gödöllői erdőben.

Érdeemes részletesebben kitérni az alkalom, illetve az 1926. novemberi szegbeverési ünnepség rituáléjára, mert az elég pontos képet ad az egyesületnek és vezetőinek gondolatairól. A zászlószentelés fő indoka eszerint az, hogy „Egyesületünk tulajdonképpen Selmeczbánya város törvényhatóságának utódja, és mint ilyennek, zászlója is kell hogy legyen, mely nemcsak szimbólumot fog képezni, hanem egyben szép emlék is lesz.”²³⁴ A jogfolytonosság hangoztatása időről időre felbukkan az egyesületről fennmaradt iratokban, s a visszatérés utáni jogigény fenntartására is szolgált.²³⁵ A fehér brokátselyem

²³³ Pl.: „a soproni meghívók kényes kérdése”. A „Selmeczbányaiak Egyesülete”-nek jegyzőkönyve 1921. évi július 12-től (magántulajdon – a továbbiakban *Jegyzőkönyv I.*) 66. f.

²³⁴ Marek Károly: A „Selmeczbányaiak Egyesülete” zászlajának története. In: *Emlékkönyv*, 114.

²³⁵ Lásd még: Bárdos Lajos: *Selmeczi emlékezés*. In: *Emlékkönyv*, 126.

alapon fehér (ezüst)-zöld szegélyezéssel készült zászlón látható volt a „Suum cuique” jelmondat (a főiskolások jelszava), mellette a bányász- és erdészjelvény volt hímezve, valamint a „Selmeczbányaiak Egyesülete Budapesten 1919” szöveg volt. Az egyik szalagon pedig a „Becsület, igazság, alkotómunka” felirat olvasható.²³⁶

A zászlóavató majális alkalmával öt külön vasúti kocsi szállította az ünneplőket a helyszínre. A lobogót a gödöllői kastélykápolnában Schlager Árpád apátplébános szentelte fel, többek közt kijelentve: „Egy nagy elrabolt országrész fekszik előttem, melyet megszentelni kötelességem” – egyértelműen azonosítva a zászlót az elveszített országrésszel. Ezzel tovább bővítette a lobogó addigra szépen szélesedő szimbolikáját (legitimitási alap, emlékeztető, az elveszített haza voltaképpeni teste, a bánya- és iskolavárosi hagyományok szintézise – és a sornak korántsem volt vége). Az eseményre szóló meghívón ugyanis a szervezők azzal kérték a részvétellel tagjaikat, hogy céljuk „a selmeci hagyományok ápolásának külső jelét adni” zászlójukkal.²³⁷ Az apátplébános ünnepi beszédében a felejtés elleni küzdelem fontosságát emelte ki, s ezért a ténykedéséért később nevét meg is örökölték a selmeciek között az emlékkönyv névtárában – holott személyesen nem volt kimutatható köze a városhoz. Az ünnepség római katolikus része után az ünneplők a közeli ligetbe, a Fácánosba vonultak, ahol Hamrák Béla evangélikus hittanár, lelkész, volt selmecbányai vallás-
tanár áldotta meg a zászlót, majd ezt követően alkalmi beszédek és szavatelok hangzottak el, végül a résztvevők ünnepélyesen, „selmeci szokás szerint”²³⁸ elvonultak a zászló előtt, majd a Himnusz, illetve hazafias és bányászdalokat énekeltek el.²³⁹ Az ünnepség egy nyári zápor miatt a gödöllői vasútállomás nagytermében össztáncsal fejeződött be, sőt a vigalom a hazaúton, a vonaton is folytatódott.

Ez azonban csak egyik felvonása volt a zászlószimbolika teljes ki-

²³⁶ A zászlószentelésről fotók és beszámoló: *Jegyzőkönyv I.* 64–65. f. Továbbá Marek: i. m. 114–117. A zászlószentelésről ld. még: Nyulászi Gábor: *Szerencse, jel!* Budapesti Hírlap, 1926. június 22.

²³⁷ Körlevél az egyesület tagjaihoz és barátaihoz! In: *Jegyzőkönyv I. Függelék, sz. n.*

²³⁸ A jegyzőkönyv vezetője ezzel a javítással élt a beszámolóban, a sokkal prózaibb „libasorban való elvonulás” helyett. Ld.: *Jegyzőkönyv I.* 65. f.

²³⁹ Marek: i. m. 115.

homlásának. A lobogó megtervezésének, megvarratásának költsége a korabeli árakon 5-6 millió koronára rúgott. A kiadásokat az egyesület vezetősége zászlószegek eladásából és adományok útján remélte visszanyerni. Az elképzelések szerint egy fényezett, sárgarézből készült zászlószeg ára a név bevésésével együtt 25 ezer korona (hozávetőlegesen 2 pengő), egy nagyobb szegé 50 ezer korona (4 pengő), a díszszeg ára pedig 125 ezer korona (10 pengő) lett volna.²⁴⁰ A megvásárolt szegeket ünnepélyes keretek között 1926. november 6-án, szombaton verték volna be megvásárlóik a zászlórúdba a Magyar Tisztviselők Országos Egyesülete helyiségeiben (Esterházy – ma Puskin – utca 4.) rendezett ünnepély során. A meghívó az egyesület elnöke, Ertl János és mások szónoklatát, Sajó Sándor és P. Liszkay Anna verseit, valamint zeneszámokat, végül táncot ígért tagjainak és szimpatizánsainak. Hermann Miksa volt akadémiai tanár, frissen kinevezett kereskedelmi miniszter, az egyesület későbbi védnöke „szeme könnyben úszott, mikor keresetlen szavakkal az elveszett földre emlékezett”.²⁴¹ A rendezvény programja szerint az üdvözlő és méltató beszédek²⁴² után a zászlószeget megváltók egyenként a központi asztalhoz léptek volna, és miközben a megvásárolt szeget beleverik az ott fekvő zászlórúdba, előre bejelentett jelmondatukat is fennhangon elmondják. A rendezvény szervezői azonban időzavarba kerültek, és a sok száz adományozóból, szögbeverőből csak a jelen lévő tiszteleti tagok, egyesületek, testületek képviselői verhették be személyesen szegeiket, mintegy hatvanan.²⁴³ A többi, több mint 230 résztvevő levelezőlapon juttatta el jelmondatát az egyesületbe. Ránk maradt a szögbeverők listája foglalkozással és lakhellyel, illetve a választott jelmondatokkal. A jogot vásárlók elsőprő többsége férfi volt, Budapesten, annak közvetlen közelében (pl. Csepel, Rákoshegy, Kispeszt) vagy vidéki, kohóiparral, bányászattal foglalkozó településeken

²⁴⁰ Körlevél az egyesület tagjaihoz és barátaihoz! In: *Jegyzőkönyv I. Függelék*, sz. n.

²⁴¹ *Szögek a selmeciek zászlajára*. Budapesti Hírlap, 1926. november 9.

²⁴² E helyütt a zászló szimbolikája újabb képpel gazdagodott: a zászló=hírvivő fehér galamb, amely az ottmaradottaknak üzeni, hogy ne csüggedjenek. Terray Lajosné, a TESZ választmányi tagjának beszéde. In: *Jegyzőkönyv I.*, supplementum, 83–84. f. között befűzve.

²⁴³ Erre világosan utal az egyesület vezetőségének egy későbbi felhívása. *Jegyzőkönyv I. Függelék*.

(Tatabánya, Salgótarján, Ózd, Pécs, Komló, Diósgyőr) lakott, s java-
részt az egykori főiskolához kötődő foglalkozást (bányász-, erdő- vagy
kohómérnök) űzött. Selmezbányai lakhellyel rendelkező egyetlenegy
volt közöttük. Bejelentett jelmondataik között volt magyar nótából
vett idézet („Ne sírj, ne sírj, édesanyám, elmúlik a bánat...”), latin dik-
ció („Spero, dum spiro”), bányászjelmondat („Szerencse, fel!”), verssor
(„Hazádnak rendületlenül...”), buzdítás („Csak előre Selmezbányá-
ra”), kegyes klapancia („Vezess győzelemre bennünket, hogy viszont-
láthassuk Selmezcünket!”); egy ízben még német nyelvű jelmondat is
előfordult. Ám általánosságban a jelmondatok a kereszténység, ma-
gyarság, az áldozat és az igazságtalanság toposzait használták, fogad-
koztak a csehek kiveréséről, és az elszámolás/tatás mozzanatát hangsú-
lyozták.²⁴⁴ Az akció – a féloldalas megvalósulás ellenére – kétségtelen
anyagi sikerrel zárult. 297 szögbeverő mellett hatvanan adakoztak na-
gyobb összeggel, s mintegy 145-en kisebbekkel. Csaknem húszmillió
korona, azaz több, mint 1600 pengő volt az akció bevétele, ami bőven
fedezte a lobogó költségeit.

Az egyesület egész működése során igyekezett valamiképpen szo-
kásszerűvé tenni működését: ezt a célt szolgálták rendszeres „kisib-
lyei majálisai”, összejövetelei (pl. szilveszter, farsang), valamely nagy
cél érdekében folytatott gyűjtései: barcsfai Király Ernő síremléke-
re vagy éppen az egyesület önreprezentációjára, az emlékkönyvre.
Ugyancsak az egyesület kísérletezett (a dokumentumokból úgy tű-
nik: kezdetben sikeresen, ám hosszabb távon hiába) a volt selmeci
diákok megszervezésével is.²⁴⁵

Az emlékkönyv ügye önmagában is figyelemre méltó. Négyéves
előkészület után Vörös Tihamér ügyvezető alelnök a választmány
1936. november 10-i ülésén jelentette be, hogy az album elkészült,

²⁴⁴ *Jegyzőkönyv I.*, 74–82. f.

²⁴⁵ A „Selmezbányaiak Egyesületé”-nek jegyzőkönyve 1935. év dec. hó 5-től.
(A továbbiakban *Jegyzőkönyv II.*) 22–23. f. között supplementum: egy 1937. jú-
lius 29-i találkozón, a József téri Virágbokor (Blumenstöckl) sörözőben min-
dössze húsz fő jelent meg, ezek közül legalább hat az egyesület tisztségviselője
és tőrsztagja volt. Az 1937-es majálison pedig mindössze hetvenen jelentek
meg, ami jelentősen elmaradt a tíz évvel korábbi több száz fős létszámtól (bár
ott is fellelhető némi különbség a jegyzőkönyvekben hangoztatott létszámok
és a fotók tanúsága között).

s első példányai kézbe vehetők.²⁴⁶ Bár a kiadványt üzleti vállalkozásnak is szánhatták, megtérülése elég lassan haladt. A kötet nem volt olcsó: 22 pengőbe került. Az egyesület egy évvel később még mindig 530 pengővel tartozott a nyomdának (három évvel később is még 150-nel), s bár ekkor a raktáron maradt 52 példány (az összesen 500 megjelentből) értékesítését jutalékos rendszerben látták megoldhatónak, abból még maradhatott bőven: a soproni diáklap hasábjain még 1943-ban is eladásra kínálták a könyvet 5 pengős áron.²⁴⁷ Valószínűleg ez a sikertelenség is okozhatta, hogy Vörös főszerkesztő és a választmány tagjai között közelebbről meg nem állapítható ügyben nézeteltérés támadt, s az addigi ügyvezető lemondott tisztségéről. A kötet önarckép: hogyan látta magát az egyesület, mit tartott hivatásának.

Az emlékkönyv sűrítőmánya a jegyzőkönyvnek és az abban megörökített eseményeknek. Az egyesület két világháború közötti elnöke, Ertl János²⁴⁸ orvos bevezetőjében ezúttal már biológiai metaforarendszerben fogalmazza újra küldetésüket. Az emlékkönyv feladata, hogy a selmeci szellemet a jövőnek átmentse, jöllehet „a selmeci szellem ma már elszármazott ősi helyéről, és megszakadt ottani láncolata, de szükség van arra, hogy az mint egy lüktető, egészséges ütő-ér kapcsolódjék továbbra is a nemzet fejlődő testébe, hogy serkentse annak megújódását”. A könyv célja tehát az, hogy „továbbra is fenn-tartsa a nemzeti regeneráció számára a selmeci szellem erőtenyező-it”. S a biologizálásnak paroxizmusig vivő képét adja egy másik írás: „És ha most idegenek is járnak megszentelt kövein [ti. Selmec kövein – A. B.], hűségesen őrzi lábunk nyomát. Most és mindörökké viselő az attól a frigytől, melyet vélünk kötött. Lényünk egy része van elrejtve benn, s ez mindig megelevenedik és az emlékek és virágok záporával borít el, ha eljövünk és hívjuk”.²⁴⁹ Rövid cikkek mutatták be a város

²⁴⁶ Uo. 15–16. f.

²⁴⁷ Uo. 31. f., ill. Bástyánk, 1943. február, 16.

²⁴⁸ Főbb életrajzi adatait ld. az *Emlékkönyv* névtárában, ill: Szakály Sándor: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*. Budapest, 2003, Ister, 89.

²⁴⁹ Ertl János: Bevezető. In: *Emlékkönyv*, 5. Az elnöktől korábban sem volt idegen a várost érintő biológiai alapú képrendszer, erre példa a szegbeverési ünnepélyen mondott beszéde: „Selmecz megújuló szelleme az első rügyek egyike

bányászatának történetét, a bányászati akadémia fejlődését és ifjúsági életét, a turistaéletet, a középiskolák múltját. Nemespanni Czobor László, Hont vármegye egykori alispánja, az egyesület díszelnöke a város megidézésének más módját választotta. Az ő opciója a főutca lakóinak, kereskedőinek, boltosainak név szerinti megidézése személyükhöz kapcsolódó anekdotákkal. Az emlékezés írója bejárja újra ama évtizedekkel korábbi főutcat, benéz a boltokba; virtuális sétát kínál. A nevek litániaszerű felsorolása pedig éppenséggel egy másik, retorikailag legalább olyan hatékony módszer, mint az erős alapú hasonlatok használata.²⁵⁰ Molnár Ferenc főtktár az egyesület életét foglalta össze, Marek Károly pedig a zászlószentelés és a szegbeverés történetét. Megörökítették az egyesület tisztikarát és a könyvszerkesztőbizottságát is. A kötet számos verset és elbeszélést is tartalmazott – igen változó színvonalon. Írtak bele a „selmeci” irodalom klasszikusai, már megjelent műveikkel: Kosáryné Réz Lola és Sztitnyai Zoltán, és a *Selmeczbánya* című versét a szegbeverési ünnepélyen előadó Sajó Sándor, illetve Telekes Béla; ők képviselték a minőségi irodalmat az egyesülethez és holdudvarához tartozó számos dilettáns mellett. Egyvalami közös az irodalmi munkákban és cikkekben: az 1918 utáni Selmeccel egyik sem foglalkozik, hacsak nem néhány sztereotip utalás szintjén. A kötet végül névtárral zár, amely 160–170, zömmel az egyesülethez tartozó személy életrajzi adatait ismerteti. Két mozzanat érdemel e részben figyelmet: egyrészt a soproni főiskola tanárainak részleges hiánya és az, hogy a várossal csak távoli kapcsolatban lévő személyek is bekerülhettek az ismertetésbe. Schlager Árpád plébánosról már volt szó. Hittrich Ödön pedagógiai szakíró, gimnáziumigazgató például mindössze két évet töltött életéből Selmecen, s mégis az egyesület egyik alelnöke lehetett. Az ő cikke az egyik olyan, amely az interetnikus kapcsolatok hagyományos, kissé atyáskodó hangütésű

a Nemzet életre kelő fáján”. *Jegyzőkönyv I.* a 83–84. f. közé beillesztve. III. Fejes Béla: *Selmeczbánya története*. uo., 46–47.

²⁵⁰ Czobor László: *Hetven évvel ezelőtt...* In: *Emlékkönyv*. 78–80. Czobor saját magát kompilálta ebben az esetben, mert az előbbi leírás bővebben megtalálható *Honti históriák* (Budapest, 1927) című emlékezésfüzérében is (82–86.) Czobor e könyve a lecsúszás diskurzusát használja: „faluvá lett az ős-város”, mondja Selmecről, s műve végén elsiratja a közigazgatási különállóságát veszítő Hont vármegyét is.

emléítésén túlmenő s önkritikus álláspontot fogalmaz meg az evangélikus líccumról szóló írásában. A középiskola falán elhelyezett (és ma is látható) Sládkovič-emléktábláról szólva kifejtette: „A tót költő műveit nem ismerjük. De be kell vallanunk, hogy sajnáljuk, hogy nem ismerjük. És meg kell állapítanunk, hogy a múltban történtek politikai és pedagógiai hibák, de a magyar nemzet a nemzetiségekkel nem tudott nyugodt megállapodásra jutni, mivel Bécs mindig azoknak gyűlöletét szította a magyarság ellen. [...] A mai időkben a két költő [értésd: Sládkovič és Petőfi – A. B.] szelleme őrzi a bezárt lyceumot – békeségben.”²⁵¹

A megjegyzés azért is figyelmet érdemel, mert a Selmecre emlékező irodalomban, csakúgy, mint a menekült főiskola dokumentumaiban, az élő, létező város vajmi kevés szerepet kap. Ha megemlítődik, olyan képet nyújt, ami a karikatúráig fokozza a háború előtti magyar világ belső továbbélését: egy 1932-es túra résztvevője ugyan meglepődik a cseh vámos előzékenységen, de selmeci képei a magyar turistákat dédelgető, elnyomott helyi magyar közösségről szólnak. Az „íz-ig-vér-ig magyar föld” képe, amely az olvasóba rögzül, egy esti vacsora/borozás után más regiszterbe emelkedik: amikor a cigány az étteremben a tangóról átvált a „ritka búzá”-ra, a magyar turistacsoport tagjai egyként ugranak fel, mintha a „Talpra magyar”-t hallották volna. „Nem sokat törődtünk a cseh katonatiszttel, aki a szomszéd asztalnál borozgatott. [...] hajrá, magyar tánc Selmecen, csak azért is!”²⁵² Vagy pedig a teljes pusztulás és hanyatlás képét tárja elénk.²⁵³

A revízió megvalósulása 1938-ban komoly identitásválságot idézett elő az egyesület tagsága és a vezetősége körében. Az 1938. október 6-i „rendes és történelmi választmányi ülés” a komáromi tárgyalások megkezdése előtt még óvatos optimizmussal nyilatkozott a város visszatérésének lehetőségéről. Bár értesüléseik szerint a Telleki Pál kidolgozta határvonal délre húzódott a várostól, „épp ezért

²⁵¹ Hittrich Ödön: *A selmeczbányai evangélikus lyceum története*. In: *Emlékkönyv*, 69.

²⁵² Tarczay Gizella: *Az aranygyík városában*. A Turisták Lapja 1932. évi számában, 289–294. Idézi: Tirts Rezső (szerk.): *A magyar turista kultúra keletkezése és a Szittnya-Osztály Selmecbányán. Trianon előtt az ezeréves Nagymagyarországban*. Budapest, 1943, k. n. 126–129.

²⁵³ *Egy haldokló városból*. Magyarság, 1927. augusztus 28. 4.

fontos és szükséges, hogy egyesületünk teljes súlyával és erőteljes munkával lépjen fel, hogy Selmeczbánya is ezen határvonalba kerüljön bele ősi és történelmi jogon, mely magyarságáról és magyar hűségéről és magyar kultúrájáról mindig tanúbizonyságot tett”. E célból a Felvidéki Egyesületek Szövetségénél erős lobbimunka megindítását határozták el, s különbizottságot küldtek ki.²⁵⁴ E tevékenység nem járt sikerrel. Decemberben támogatólag terjesztették föl Tóth Arisztid makói tag határozati javaslatát a Felvidéki Egyesületek Szövetségéhez, amelyben a belvederei döntés előnytelen voltát ecsetelte, és követelte Pozsony, Nyitra, a kelet-szlovákiai városok haladéktalan visszatérését, a lengyel–magyar határt. Emellett bíztak abban, hogy februári kultúrestélyüket a Gyógyszerész Kaszinóban (a VIII. kerületi Aggteleki utcában) megtisztelti Jaross Andor felvidéki miniszter (nem tisztelte meg): mindez megannyi jel volt arról, hogy a lendület fogyóban van.²⁵⁵ 1939 lett az első év, amikor az egyesület nem adakozott 100 pengőt a soproni főiskola menzájának (csak 50-et), és a kultúrestély hasznából 200 pengőt a szlovákiai magyar párt kezdeményezésére felállítandó selmecbányai Magyar Ház javára szavaztak meg.²⁵⁶ A felajánlott pénzért Esterházy János pártelnök július 3-án levélben mondott köszönetet, de erről csak egy becsatolt dokumentum révén van tudomásunk, mert az áprilisi közgyűlés után a jegyzőkönyv vezetése megszakadt. Az egyesület működéséről vannak szórványos információk például 1942-ből, amikor megemlékezett a Magyar Turista Egyesület Szitnya Osztályának születésnapjáról, de a rendelkezésünkre álló dokumentáció 1939-ben véget ér.

E forrásanyagból azonban az tűnik ki, hogy az egyesület, amely a húszas évek második felében élte virágkorát, s nagyjából a harmincas évek közepéig szervezője volt a városhoz kötődők magyarországi életének, megkísérelte megteremteni és állandósítani az egyesület

²⁵⁴ *Jegyzőkönyv II.* 47. f.

²⁵⁵ Tóth Arisztid 1938. november 11-i levelét ld. uo.

²⁵⁶ Uo. 53. f. A választmányi gyűlés meghívója még ekkor is határozottan biza-kodó: „Ülés után szerény vacsora a Bandl étteremben. Jöjjetek Selmeciek [sic] van sok megbeszélni való, érik a termésünk, a Klopacska hív!” Ami jelzi, hogy a bányászok egykori, fából készült lármafája nemcsak Selmecen, a Bandl étteremben is szólhat.

szimbólumait, rítusait. A folyamatosság, az emlékezés hagyománya önmagában vált értékessé, mivel új impulzusokra alig támaszkodhatott. Az egyesület saját beszédmódja is inkább a korszak általános revíziós diskurzusa által inspiráltnak tűnik, erre mutat a lokálpatrióta vonások, önkritikus hangok, a multietnikus jellegre való utalások csaknem teljes hiánya, illetve a ritkán felbukkanó ilyes elemek kondicionáltsága.²⁵⁷ A döntően keresztény középosztályi tagság²⁵⁸ inkább a revíziós közhangulat direkt megélésének terepeként tekintett az egyesületre, s még a társasági jelleg is fontosabb volt, mint a dokumentáció gyűjtése, a várossal való élő kapcsolat. E tekintetben az egyesület általános működése és a dokumentumokban fellelhető nyomok is inkább a revíziós érzület „hangulati”, mintsem „cselekvő” mozzanataira utalnak, arra, hogy az egyesület irredenta meggyőződése a kormányzat által a Trianonban esett méltánytalanság kihasználását preferáló politika nyomvonalába esett. Csakúgy, mint az országos propagandában, megjelenik a krisztusi szenvedéstörténet, a függetlenségi harc és az Európa/magyarság pajzsa toposza, s erős a kultusz- és rítusteremtő érzület. Az egyesület vezetőiben – országos mintára és teljesen logikusan – megvolt a törekvés, hogy közös magántereken (vagy a kettő sajátos metszetében: például Király Ernő síremléke kapcsán), ünnepeken (majálisok, matiné, ünnepségek) legyen jelen, s kicövekelje saját létezésének rítusait (szegbeverés, zászlóavatás), s azoknak emléket állítson (emlékkönyv, jegyzőkönyv, újsághírek).²⁵⁹ Ugyanakkor az emlékezés miatt nem lehet szemrehányást tenni, jóval később, azért, mert így emlékeztek, és nem másképp: ezek az alkalmak a résztvevőknek nyilván fontosak voltak, életük egy szép darabját így remélték felidézni, s láthatóan készek voltak befogadni olyanokat is (Hittrich, Schlager), akiknek selmeci identitása inkább fiktív volt, mint valós. Amikor azonban

²⁵⁷ Erről nagyon beszédes az evidens antikommunista áthallásokkal dolgozó Tilles János: *Mozgalmas napok Selmecbányán 1848-ban, szabadságharcunk kitörésekor*. Budapest, é. n. [1930] című, füzetben is kiadott előadása az egyesületben.

²⁵⁸ Selmecbányán a bányaváros speciális helyzete miatt a zsidó közösség csak későn indult gyarapodásnak, s létszáma mindvégig nagyon alacsony maradt.

²⁵⁹ Lásd erről Zeidler Miklós elemzését: *A revíziós gondolat*. Budapest, 2001, Osi-ris. 159–165.

az öndokumentálás, a rítusteremtés legitimitása megrendült, illetve elenyészett (nyilván nem függetlenül a világháború kitörésétől), az egyesület tevékenysége is alábbhagyott. Az élő város tabuizálása a hagyomány megújítását gátolta, a legitim törvényhatóságként való elismerés bizonytalansága pedig az egyesületi munkát tette egyre értelmetlenebbé.

Írói kép

Selmec múltjának és jelenének természetesen nemcsak a soproni főiskolán és az egyesületi életben volt visszhangja. A városról szóló irodalmi művek valamiképpen mind reflektáltak a város elvesztésére. A főiskolai életet megörökítő művek funkciójáról már szóltunk. A legismertebb irodalmi művet, *Selmeci diákok* címmel, Kosáryné Réz Lola alkotta meg, és a kötet számtalan kiadást megért.²⁶⁰ A regény történelmi keretben, az 1850-es évek neoabszolutizmusának időszakában egy, a selmeci főiskolán tanuló francia fiatalember megmagyarosodásának története. Az új identitás megtalálásának története egy átmeneti, zsarnoki uralom alatt nyilvánvaló párhuzamokat kínált, ugyanakkor az alkotó e tekintetben mértéktartó maradt, s könyve ma is élvezetes ifjúsági regény. Az író nő rendszeres szereplője volt a Selmecebányaiak Egyesülete matinéinak, és selmeci témájú írásai megjelentek a sajtóban is. Ezeket az egyesület, csakúgy, mint alkotójukat, nagy becsben tartotta. Az író nő sikerét felhasználva jelent meg hasonló címmel egy 16 oldalas füzet, amely korántsem takarékoskodott a nemzeti romantika adagolásával: a csehekhez állt selmeci rendőrkapitány fia barátaival nemzetiszín szalagot köt a selmeci főtéren álló kuruc vitéz szobrának kardjára március 15-ének előestéjén. Rajtakapják őket, a fiút közben súlyosan megsebesítik, ő azonban ellöki magától az apját („Te nem vagy az apám, te cseh vagy”), aki megfogadja: ha fia meggyógyul, akkor ő újra magyar lesz, és lemond állásáról. Az elbeszélés zárójelenetében a Magyarországra átköltözött boldog családot látjuk viszont.²⁶¹ A Selmecről ebben az

²⁶⁰ Kosáryné Réz Lola: *Selmeci diákok*. Budapest, é. n. [1933], Singer és Wolfner.

²⁶¹ Boda Ferenc: *Selmeci diákok*. H. n., é. n.

időszakban született irodalom alkotásai között Sajó Sándor (*Selmezbánya*) vagy Telekes Béla (*A bányászok harangja*) művei önálló – bár nem túl magas – irodalmi értékkel is bírnak, míg Petressné Liszkay Anna vagy Terrayné Hoffmann Ella művei inkább a műkedvelői kategóriába sorolhatók, bár az ő alkotásaikkal is rendszeresen lehetett találkozni az egyesület rendezvényeinek programján. Az egyesületen kívülről érkezett Benyó József irodatiszt, aki füzetben adta közre Selmeccel kapcsolatos verseit.²⁶² Ezek inkább kegyes klapanciák, ám egy szempontból figyelemre méltók: az egyéni és a közösségi tragédia összekapcsolhatóságát kínálják. A szerző édesanyja és a szűkebb haza elvesztését kapcsolja össze csaknem minden versében: *A Selmecei botanikus/ tündérszép kert mellett,/ Hibalkának tölgy erdejé/ könnyezve felelget.../ Ráhajol ott lombjával egy/ zsindeyes viskóra:/ A viskóban édesanyám ezüst koporsója.../ Sirjatok ti fenyőerdők,/ nekem nincsen könnyem./ Elrabolta a Trianon,/ mióta eljöttem./ Mondjátok meg Ó szegénynek:/ jövök nemsokára/ faszindeyes kis viskóba/ minden éjszakára (Sirjatok ti fenyőerdők).*²⁶³ Vagy pedig: *„Majd mikor visszajő minden kincses tája/ S mindenki visszatér szülőfalujába,/ Én is visszamegyek... Hazamegyek sírni.../ Édes jóanyámtól hideg csókot kérní,/ Csendes temetőbe melléje pihenni... (Új határ).*²⁶⁴

Szitnyai Zoltán (1893–1978) volt az az író, aki a két világháború közötti Magyarországon mindenkinél többször, igen jó stílusérzéssel és számos esetben a menekültek társadalmát is élesen bírálva emlékezett meg szülővárosáról. 1933-ban Braun Róbert még azzal védte meg Szitnyait (Illés Endrével szemben, aki őt Herczeg Ferenc művének folytatójaként ítélte el) a Nyugatban, hogy „Szitnyai az a vajmi ritka magyar író, aki a gentryt belülről ismeri, de a kívülálló kritikai szemével nézi, ellentétben Herczeg Ferencel, aki a gentryt kívülről ismeri, de a belülálló elfogult szellemével nézi.”²⁶⁵ S való igaz, Szitnyai alkotásainak egyik súlypontja a magyar középbirtokosság életvitelének, széthullásának bemutatása, s ebben a közegben láthatóan ismérősen

²⁶² Benyó József: *Selmezbányai emlékoszori*. Debrecen, 1939.

²⁶³ Uo. 9.

²⁶⁴ Uo. 10–11. S az anya=szülőföld párhuzamot felhasználó versek még: *Meddig várjak Hazám* (16.), *Az én dalom* (15–16.), *Még egy pillantást vetek* (21–22.), *Élsz-e még barátom?* (19–20.), *Az én szívem* (28.).

²⁶⁵ Braun Róbert: *Szitnyai Zoltán és a gentry*. Nyugat, 1933. április 16. (8. sz.) 500.

mozgott. Alföldi témájú írásai erőtlenek és sablonosak. Műveinek másik és talán erőteljesebb vonulata azonban újra és újra szülővárosával, Selmezbányával foglalkozik, névvel, név nélkül.

Szitnyai, akinek édesapja, József a város polgármestere is volt, jogi tanulmányok után Győrben kezdett el tisztviselőként dolgozni, és itt jelent meg első elbeszéléskötete is. A világháború után bomlott ki alkotói pályája. S a harmincas évekre befutott írónak, újságírónak számított. Könyveit, amelyek közül némelyik (*Asszonyka*, *Élni akarok*, *Aranykarika*), több kiadásban is megjelent, jó nevű cégek adták ki (például az *Athenaeum*), műveit idegen nyelvekre is lefordították (regényeit elsősorban olaszra; de néhány novellája és elbeszélése megjelent franciául, angolul és portugálul is), és a két világháború között nagyjából két tucat kötete jelent meg. Két regényéből film is készült (*A kegyelmes úr rokona*, 1941, rendezte: Podmaniczky Félix, és az *5-ös számú őrház*, 1942, rendezte: Bán Frigyes). Első írói szárnypróbálgatásait a katolikus *Élet* közölte, de hamarosan az *Új Idők*, a *Nyugat* és a *Napkelet* publikálta írásait. Szitnyai a harmincas években az *Est*-lapok egyik legtöbbet közölt szerzője lett. A konszern felszámolása után a kormánylappá vált *Pest* hírlapírója maradt, ám balszerencséjére 1943 átszerződött Milotay István *Új Magyarország*-jához. Itt írott cikkei alapján ítélte el 1945-ben a népbíróság öt éve börtönre. 1949-ben államfői amnesztiával (Tersánszky Józsi Jenő közbenjárására) szabadult, és ugyanez év márciusában átszökött a határon.²⁶⁶ Nyugat-Európában tovább folytatta írói tevékenységét, novellákat, regényeket, karcolatokat közölt, döntően a jobboldali-szélsőjobboldali emigráció lapjaiban. Salzburgban telepedett le, ott is hunyt el. Később, az emigrációban is megszállottan vissza-visszatért Selmecre, könyveit, cikkeit újraírta, gyűjtötte a várossal kapcsolatos könyveket, újságkivágásokat. Nem tudott szabadulni szülőhelyétől.²⁶⁷ Bennün-

²⁶⁶ Elítéléséről és fogságáról saját beszámolója: *Állomások*. In: Szitnyai Zoltán: *Még egy a láng*. Los Angeles, 1976, Minerva Könyvek. 51–66. Szitnyai periratait hiányosak, csak az ítélet lelhető fel: Budapest Főváros Levéltára, Nb 1664/1945.

²⁶⁷ Szitnyai hagyatékát a Lakiteleki Emigrációs Gyűjtemény őrzi, 9 dobozban. Köszönöm Lezsák Sándornak és munkatársainak, hogy lehetővé tették számomra a kutatást, dr. Nemes Csabának (Németország) pedig a Szitnyai-hagyaték hollétére és a Szitnyai házaspárra vonatkozó információkat.

ket most a két világháború között írott művei érdekelnek, hogy a korabeli magyar irodalmi és közéletnek e sok helyütt jelen levő és sokak által olvasott alkotója hogyan látta szülővárosát és a benne élőket.

Szitnyai Selmecbányája mindenekelőtt a „maradandóság városa”, ahonnan el kell jönni, mert a maradás tragédiával jár. Sitnyai műveinek jellegzetes alakja a városból elszármazott művész (lehetőség szerint: festő), aki visszatér gyermek- és ifjúkora haldokló városába, az új, idegen uralom alá került településre. A régi házban még él egy édesanya, egy lánytestvér, s az újonnan érkező megpróbál beilleszkedni a megkisebbedett közösségbe, de ez nem sikerül, mert nem sikerülhet (*Lángoló hegyek, Idegen utas*, utóbbi a *Bolondok tornya* című novelláskötetben). „Hát csak menj tovább, szegény barátom” – zárul a novella; a távozás felsőbb parancs.²⁶⁸ Sitnyai egyik leg szebb írása, a *Napkeletben* közölt útirajz is képzeletbeli városi sétára invitál a régi városban. A séta a vasútállomástól indul, mert a látogató kívülről érkezik.²⁶⁹ A helyben lévőknek is távoznuk kell, mert Selmecen nem lehet maradni, hajuknál fogva előrángatott ürügyekkel vagy egyszerűen csak a maradás lehetetlensége miatt kell menni. Bory Tamás összeesküvésekről fantáziál, ellene készül merényletről, csehellenes konspirációról, míg anyja a hírek nyomán úgy dönt, hogy elsőszülöttjének Magyarországra kell mennie, ám a hírekből és a fenyegetettségéből egy szó sem igaz (*Öt testvér*). Ha a város lakói saját akaratukból hagyják el a várost, és nem történik velük tragédia, komikussá válnak: Sitnyai egyik, sok helyen, így az egyesületi *Emlékkönyvben* is közölt mesés-ironikus története a selmeci bányász-deputációról a város sorsának elmondhatatlanságát is példázza. A király elé járuló hét bányász annyira meghatódik az ünnepélyes alkalomtól, hogy egyetlen szó sem jön ki a szájukon, és dolgukvégetlen térnek haza.²⁷⁰ (Későbbi regényében a főiskola megtartása mellett érvelő városi deputáció kukul meg a cinikus miniszter előtt.)

²⁶⁸ Sitnyai Zoltán: *Idegen utas*. In: uő.: *Bolondok tornya*. Békéscsaba, é. n. [1926], Tevan. 23.

²⁶⁹ A részletet újraközölte: Filep Tamás Gusztáv – Szőke Edit (szerk.): *A tölgyerdő-re épült város*. Dunaszerdahely, 1996, Lilium Aurum. 125–131.

²⁷⁰ A novella először *Az ég – a tó* című kötetben jelent meg. (H. n., 1929, Amicus, 43–49.)

A maradókra megsemmisülés vár. Varga Gyula, a bányász fiából lett latin–görög szakos tanár elmehetne Bártfára gimnáziumi igazgatónak, kinevezése is megérkezik, de egy beteljesületlen szerelem, az anyagi gondok és a felesége szerzetlensége felőrli egészségét, és tüdőbajban meghal (*Alázatos élet*). Itt a város a fullasztó bezártság, az (ön)cmésztő érzelmek allegóriája. Szitnyai egy másik novellája még terheltebb: Gábrriel, a sánta, öreg festő saját bevallása szerint azért nem festi meg saját városát, mert „Ki tudná ecsettel, színnel követni ezeknek a formáknak a gazdagságát? Ezt a sok meleg napsütést és borús árnyékot? A házakat, melyeknek foltozgatásain évszázadok változó korszakai örökítették meg arcukat? Utánozhatatlanok. És ezt a tömör eget, aminő nincs még egy? Hiába beszélnek nekem Strassburggról, Heidelbergről, Prágáról. Láttam. Ez a világ legszebb városa”. Ám az elbeszélés során kiderül, hogy felesége egy helyi ügyvéddel megcsalja őt. Amikor Gábrrielné szélütést kap, udvarlója elmenekül a megcsúnyult asszony elől, aki azonban ragaszkodik a patvaristához. „Gyülölöm” – mondja a férjének, aki azonban tükröt ad az eltorzult arcú asszony kezébe, hogy ráébredje saját csúnyaságára.²⁷¹ S feltűnő a maradók között a habókos, félkegyelmű alakok száma: Ruzicska, a bolond kisiblyei erdőőr, aki azzal fenyeget, hogy hadba viszi a megszállók, a „kigyók meg kártékony rovarok” ellen a fenyőket, s a mű végén lángolnak a Selmec környéki hegyek (*Lángoló hegyek*). Bár a város nem egyértelműen azonosítható a *Bolondok tornya* című novellában, ott a háborúból hazatért, bomlott elméjű magyar urat megöli a cselédje, akiről az utolsó lapokon kiderül: a sok évtizedes szolgálatban maga is átlépett a ráción túli világba.²⁷²

Az egymást megnyomorító életek, a testi-lelki betegek, visszatérők, de maradni nem tudók mellett még egy csoport van, amelynek érzésein keresztül Szitnyai elmondhatónak véli a város történetét: ők a gyerekek. Az *első ellenségben*, a félreérthetetlenül Selmecre utaló környezetben a tisztviselőcsalád végromlás előtt áll egy váltó miatt, és a kisgyermek a maga naivságában fakarddal védi meg az ősi házat:²⁷³ ez az 1938-ban született írás azonban nagyban támaszkodik

²⁷¹ Szitnyai Zoltán: *Gábrrielné*. In: uő.: *Furcsa világ*. 20–35.

²⁷² Uő.: *Bolondok tornya*. In: *Bolondok tornya*. 50–60.

²⁷³ Uő.: *Az első ellenség*. In: *Furcsa világ*. 308–315.

Szitnyai egyik, a korban ismert és jól sikerült művének, az *Aranykarikának* alapötletére és elbeszélői világára. A süllyedőben lévő dzsentri története ez is: a reménytelen szerelem által kínzott volt főispán apa, akinek halála után lassan adósságba fúl a család, s odalesz az ősi ház, nem utolsósorban a csalárd zsidó hitelező, Rosenstein miatt. (Szitnyai műveiben meg-megjelennek zsidó figurák, ez azon kevés alkalmak egyike, amikor negatív színben.) Az idősíkok összecúsznak: a kerettörténet szerint a sokat küzdő, de az egyetemen karriert befutó fiatalember emlékszik vissza gyermekkorára, gyermekora nyelvén és naivságával (így nem tudatosul benne például apja és „Anna néni” szerelme, ami egy hatévesnél lehetséges, de egy harmincévesnél aligha). Ennek ellenére a történet egy leépülés- és egyúttal megtisztulástörténet: előbb elvész az apa, a ház, széthullik a család, és távozik a hű cseléd. E romokból való újjáépítkezés zárja a regényt, de az ősi házba már nem a főhős költözik (nem költözhet?) vissza, hanem Gusztó, a lakatossá, majd gépgyárossá lett gyerekkori barát, a főhős sógora, aki visszavásárolja Rosensteintől az egykori családi fészket. Az édesanyjának talán még van visszatérés: „ott majd újból járni igazgathatja botorkáló unokák lépteit, s majd sokszor eszébe jutok én meg az én egykori királyságom, Luluága, ha új ország alakul ottan, s a nagy kertet ismét felveri a gyermekek vidám csatazaja”.²⁷⁴

Egyenesebb vonalú, de a gyermekkorból indító fejlődésregény a *Hodinai Hodinák*.²⁷⁵ Főhőse a szlovák származású, de magyar érzésű egyházi karnagy fia, a jól tanuló Hodinák (később Hodinai) Árpád, akit túlzó magyar (később pánszláv érzelműnek bizonyuló) nacionalista tanára megszegyenít és üldöz, s középosztálybeli társai ott gáncsolnak, ahol tudnak. A főhős elvégzi ugyan a jogi tanulmányokat, de csak írnokként dolgozhat a városházán. Tisztán látó osztálytársai – köztük a szlovák anyanyelvű, de „magyar szívű” diákok is – szerint esze és intelligenciája révén ő lehetne a város új, méltó polgármestere. A háborúban fogságba esik, és budapesti kitérő után visszatér szülővárosába. Feleségül veszi régi szerelmét, s arra teszi az életét, hogy városa magyarjait megszervezze – immár lakatosként.

²⁷⁴ Uő: *Aranykarika*. Budapest, é. n. [1931], Athenaeum. 288.

²⁷⁵ Uő: *Hodinai Hodinák*. Budapest, é. n. [1936], Athenaeum.

Bár e regény végkicsengése pozitívnak tűnik, a visszatérés a kiűrtett, iskoláitól megfosztott apró városba nem sok jóval kecsegtet. A főhős középosztálybeli, Budapestre menekült osztálytársai nem járnak jól ezen a vizsgán: a főszereplő hadifogságból hazatérőben betér egy budapesti vendéglőbe, hogy részt vegyen a menekültek egyesületének összejövetelén. Az elmenekültek feketelistákat készítenek, árulónak tartják az otthon maradottakat, maradéktalanul továbbéltetik a világháború előtti urambátyámos világot, sőt tovább is fejlesztik azt („Mi történhetett Rimanóczyval, amiért méltóságosnak szölitják? Az ő kisvárosukban csak egy méltóságos volt, a kamaragrófok hivatali utódja, a bányaigazgató, de az is csak hosszú szolgálat után, amikor belépett a miniszteri tanácsosi rangba. No, meg amíg élt, az öreg Goldbrunner Sándor, a két bányaváros utolsó főispánja.”), s értetlenül nézik a hazatérni szándékozót.²⁷⁶ Vidám kirándulókra emlékeztetnek inkább, s szenvedés, fájdalom egyáltalán nem tükröződik rajtuk. Ebben a maró kritikában Szitnyainak volt hova visszanyúlnia: a harmincas évek elején Kassán megjelent *Szeptemberi majális*-ban könyörtelen rajzot adott a menekültek egyesületéről.²⁷⁷ A tizedik évfordulójukra összegyűlő menekültegyesület vezetőinek, tagjainak üressége, gögje, manírjai, a hatalomhoz való törleszkedésük kiváltja Szikora, a díjnok gunyoros kritikáját. Mindnyájan a kegyelmes urat várják, és mindnyájan abban bíznak, hogy kéréseiket előadhatják, protekcióhoz jutnak a magas rangú pártfogó segítségével. Annak idején a veszély első jelére továbbálltak a városból. A kegyelmes úr érkezéskor elsodorják a táblabíró fiát is, az egyetlen, akinek nagy szüksége volna a nagyúr, házuk egykori vendége segítségére: mindenét elvesztette, s haza szeretne térni a kisvárosba – a leírásokból egyértelműen: Selmece. S ismét csak a megjelenik a beszédképtelenség: kérését képtelen érthetően előadni a vendégnek. Az egyesületek ilyenforma, nagyon kritikus bemutatását olvasva meglepő, hogy a Selmecebányaiak Egyesülete egyáltalán igényt tartott Szitnyai szerepeltetésére *Emlékkönyvében*: aligha lehet elvéteni, hogy valójában kiról/kikről is mintázta alakjait az író.

²⁷⁶ Uo. 308–315. Idézet: 310.

²⁷⁷ Szitnyai Zoltán: *Szeptemberi majális*. In: uő: *Szeptemberi majális*. Kassa-Kosice, 1932, Kazinczy Lap- és Könyvkiadó Szövetkezet. 133–181.

A *Hodinai Hodinák* még egy szempontból tanulságos a Szitnyai-életműben: itt is megmutatkozik az író hajlama a nemzetiségi viszonyok összetett ábrázolására: nem hajlandó idealizálni a magyar középosztályt, nem tekinti egynek az etnikai hovatartozást és az identitást, számtalanszor utal a város „hazafias, magyar” érzelmű szlovák lakóira (például a főhős legjobb barátjára, Szpisák Miskára²⁷⁸) – igaz, hogy ez a kép a magyar irredenta irodalomban elég elterjedt volt. A sablonmentes alkotómódszerre jó példa a másutt, de szintén szlovák környezetben játszódó *Milka*, amelynek végén a magyar festőművész (még egy...) életét úgy mentik meg, hogy szerelme, a félig magyar, félig szlovák Milka vért ad neki: a hős leány „vadszlovák” testvére a tettet így summázza: „Milka neked adta a vérért. Arra gondoltam akkor, hogy te most az összes Kulkák véréből is kapsz egy cseppet. Az én szlovák öseim is segítenek abban, hogy élve maradhass. És hogy ez már hányszor volt így a múltban is, házasságokon meg háborúkon keresztül. Ti nekünk adtátok a véreketek, mi meg nektek.”²⁷⁹ S ha valakinek ez hosszú lenne (vagy nem elég egyértelmű): „A szlovák Milka vérért a magyar Gábornak. És Gábor testében életté válik a kétféle vér találkozása.”²⁸⁰ *Hodinai* hazatérése után azt a gyermekkori szerelmét veszi feleségül, akinek apja, bár maga szlovák volt, lányát a magyar intelligencia egyik tagjához adta. Tőle elválva azonban ketten indulnak harcba a város visszahódításáért. A Szitnyai-művekben szeretettel (ámde mikszáthi toposzokban) ábrázolt helyi szlovákra jó példa a *Pagátultimó* főhőse: a szlovák tanítót egy tarokkparti közben kitört veszekedés miatt saját (szlovák) kártyapartnerei feljelentik pánszlávizmusért, és el is ítélik. Oktavecz Antal hős lesz az impériumváltás után, de hamarosan kiderül: bün-

²⁷⁸ Szitnyai nevei autentikus helyi nevek, már-már zavarba ejtően valóságok: Szpisák Mihály egy évvel alatta járt a selmeci katolikus gimnáziumban, Gyula nevű testvére pedig Szitnyai osztálytársa volt. S más szereplőinek nevei is sorra felbukkannak a katolikus gimnázium értesítőjében.

²⁷⁹ Uő: *Milka*. Budapest, é. n. [1943], Athenaeum. 246-247. A magyar-szlovák viszony egyik rendkívül feszült időszakában a regényt szerzője a miniszterelnökség sajtóosztályának támogatásával írta meg. Ld. Joó András (szerk.): *A háború szolgálatában. Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22.-1943. augusztus 25.* Budapest, 2007, Napvilág. 145., 183..

²⁸⁰ Uő. 235.

tetése maradékát le kell töltenie. Elkeseredésében tanítványai előtt újra hitet tesz a történelmi Magyarország mellett.²⁸¹

Szitnyai regényeinek tematikájában Selmec fontos helyet foglal el. Arányait nehéz megbecsülni, de annyi megállapítható: írói élményanyagának Budapest és a dzsentrí-problematika mellett a felföldi város volt az egyik forrása. Összes munkájában a távozás/maradás feszültsége alakítja a városhoz való viszonyt. Elsüllyedt, felemelésre váró város Szitnyai Selmece, amelyet megtört lelkek laknak. Visszamenni csak nemzetépítő céllal érdemes, míg az eljövétel kézenfekvő, még akkor is, ha a menekültek szánandó vagy éppen felfuvalkodott alakok lesznek. Selmec története a hajdanvolt aranykor története (amelyről azonban kiderül, hogy 1914 előtt is számos gonddal volt terhes), amely lassan a lecsúszás történetévé alakult. Szitnyai regényeiben – miközben az itt bemutatott emlékezők közül a leginkább törődik a jelen (a húszas-harmincas évek) kisvárosával – valójában magyarázatokat ad: a város elvesztésének, elsüllyedésének történetét. Elmagyarázza, hogy a város azért ilyen, mert a magyar közigazgatás és középosztály tehetetlen volt és fennhéjázó, vétkezett a szlovákok ellen, nem tudta megtartani magyarnak a bányavárost, sem kulturálisan, sem gazdaságilag. A város nemcsak fizikai valójában lett jelentéktelen és lepusztult az impériumváltás, az iskolák távozása és a lakosságcsökkenés nyomán. A benne élő emberek anyagilag, mentálisan, közösségi mivoltukban roncsolt egyének, akik vagy az eltűnést várják, vagy a megszervezőre, megmentőre várnak. Végre valakire, aki nem utazik tovább.

* * *

A leírták nyomán igen bajos megállapítani, mi a „jó emlékezés”. Az, amely élethen tartja az elveszített haza emlékét? Az, amely komfortérzést, sőt terápiát nyújt? Vagy az, amely megmagyarázza az elvesztést, és ostromozza a múltat? Mindháromra láttuk a példákat. Ugyanakkor a Selmecebányaiak Egyesülete nem volt képes hosszabb távon szervezeti és rituális kereteket biztosítani az emlékezésnek, a területi revízió sikere csapást mért a tagok ilyen-olyan reményeire. S például Sopronban, ahol az élő várossal való érintkezésnek nem találni nyo-

²⁸¹ *Pagátultimó*. In: *Furcsa világ*, 36–53.

mát, új eszmékkel telítődve (népi gondolat) és hivatását újrafogalmazva (magyar „bástya”) megerősítést kapott a „selmeczi szellem” – akármit jelentsen is ez. A főiskola által művelt tudományágak erős specializációja, az évszázadok során kialakult rítusok, az erős elkülönülés megfelelő kereteket teremtett a hagyományok életben tartásához, és ez így van mind a mai napig. Azzal a különbséggel, hogy a mai soproni egyetem hallgatói igen gyakori vendégei Selmecnek.²⁸² A kísérlet – nemcsak az emlékezőskultúra alakulása, hanem sok más körülmény miatt is – sikeres volt Sopronban. Szitnyai Zoltán művei ellenben nem adhattak sem legitimációt, sem valamiféle megnyugvást. A fennálló helyzet tűrhetetlensége persze felbukkan írásaiban, de a felkelés, szervezkedés, visszafoglalás motívuma habókos erdőkerülők vagy kárörvendő boltosok megszólalásaiban bukkan fel („de sok cégtáblát kell majd itt megint átfesteni”), nem tartozik a megvalósítható célok közé. Szitnyai elmagyarázza és leírja a veszteséget, s egyúttal új lapot kezd. Nincs irányadó hagyomány, az emlékek kudarcokkal telítettek. A menekültek egyesületének aktív tagsága, legalábbis a foglalkozási rubrikák tanúsága szerint, jobbra nem presztízsszórásból csatlakozott a társasághoz, hiszen régi mesterségüket sokan folytatni tudták. Hogy életszínvonaluk, anyagi helyzetük, megbecsülésük mennyivel romlott, azt igen nehéz lenne megmondani. Ők voltak viszont azok, akik olyan stratégiához ragaszkodtak egész működésük során, amely nem vezethetett sikerre. Hagyomány ugyanis nem születik akaratból, hagyományt „teremteni”: nem lehet.

²⁸² 1991-ben megjelent egy tulajdonképpeni útikönyv erdészek számára, amely a város iskola- és ipartörténeti nevezetességeit házakra lebontva ismerteti: Bartha Dénes (szerk.): *Selmec, Selmec, sáros Selmec. Vademecum erdészek számára*. Sopron, 1991. Ezzel 65 év után ismét megjelent magyar nyelvű turistakalauz a városról. Az előző: Ifj. Kovács F. Lajos: *Banská Štiavnica-Selmechánya és környéke*. Banská Štiavnica-Selmechánya, 1926, a Karpathenverein Szitnya Osztagának kiadása.

„Lesz még kikelet a Szepesség felett”

*Kormányzati befolyás és a menekült hálózatok társadalma
a két világháború közötti Magyarországon*

Az 1920 utáni Magyarország voltaképpeni „kulturális kódja” a menekültkérdés és annak kezelése: a rendszer egyik kulcsfontosságú legitimáló eleme (az antibolsevizmus és az ellenforradalmi alapállás mellett) a trianoni békeszerződés felülvizsgálatának követelése volt. A rendszer megteremtette az emlékezés azon tereit/helyeit, amelyek a mindennapokban is felidéztek a veszteséget, és a közvéleményben is tartósították annak érzetét – valószínű persze, hogy ez a veszteségérzet hatalmi beavatkozás nélkül is megjelent volna.²⁸³ Egyúttal a menekültek maguk is emlékezeti helyekké (*lieu de mémoire*) váltak, amennyiben sorsukkal emlékeztették környezetüket, a magyar társadalmat a veszteség mértékére és annak a mindennapokban játszott szerepére.

Ha a menekültek társadalmáról közelebbi képet akarunk kapni, célszerű egy jól elkülöníthető földrajzi területre összpontosítani érdeklődésünket, mert egyrészt az elmenekültek arányaiban, társadalmi rétegzettségében, másrészt az elhagyott szülőföldhöz való viszonyukban is szignifikáns – ha nem is látványos – különbségek lehetnek. Az alábbiakban az egykori Felső-Magyarországról jövő menekültek/migránsok (e különbségtételnek később lesz szerepe) beilleszkedési stratégiáit, hálózatépítési technikáit elemezzük, vizsgálva egyúttal a kormányzati behatást is szervezeteik működésére. S egy egyszerű, bár nem épp e célra készült adatbázis segítségével arra is kísérletet teszünk, hogy a valamikori Felföld egyik jól meghatározható térségéből érkezett migránsok térbeli és társadalmi elhe-

²⁸³ Erről ld. Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, 2009, Kalligram.

lyezkedését is bemutassuk, s a kapott adatok révén érvényes megállapításokat tehessünk a migráció egyes jellegzetességeiről.

1. Az állam súlya

A trianoni békeszerződés becikkelyezését követően a magyar kormány kötelezettséget vállalt arra, hogy feloszlattja a békeszerződést nyíltan megkérdőjelező társadalmi szervezeteket, vagy azokat, amelyek közjogi jogosítványokat vindikáltak maguknak. Már 1919 végén megszüntették a Propaganda Minisztériumot, később a Központi Tót Irodát, majd 1921 folyamán sor került a Felvidéki Liga formai megszüntetésére is. A liga valójában a Nemzeti Szövetség II/a osztályaként működött tovább.²⁸⁴ A Csehszlovákiához csatolt területekkel kapcsolatos, a kormányzat által kívánatosnak tartott sajtófigyelést és propagandamunkát zömmel az ekkor létrehozott Rákóczi Szövetség végezte a kormányzat (döntően a Miniszterelnökség II. osztálya) számára. Mind a szövetség, mind a volt Felvidéki Liga működése azonban rövid ideig tartott: az előbbire az mért végzetes csapást, hogy vezetője, Rakovszky Iván belügyminiszter lett Bethlen István kormányában, az utóbbit pedig a párhuzamosságok felszámolásának igénye ítélte megszűnésre.²⁸⁵ Szerepét részben az 1922 júniusában megalapított Felvidéki Egyesületek Szövetsége (FESZ) vette át, lényegesen kisebb hatáskörrel és korlátozottabb autonómiával. Költségvetését a TESZK (Társadalmi Egyesületek Szervezetének Központja: a Teleki Pál és Papp Antal irányította, a határon túli magyar szervezetek és intézmények féllegális finanszírozását végző szervezet) révén kapta, sajtószemléi már csak igen szűk körbe jutottak el, s cselekvési autonómiája csaknem teljesen megszűnt: feladatai jórészt a Hunfalvy Internátus (a Budapesten tanuló szlovenszkói fiatalok kollégiuma a IX. kerületi Vaskapu utcában) fenntartására, a társadalmi egyesületek felügyeletére, szórványos adatgyűjtésre és a Népszövetségi Ligák

²⁸⁴ Angyal Béla: *Érdekvedelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar párt-politika történetéből 1918–1938*. Galánta-Dunaszerdahely, 2002, Fórum-Lilium Aurum. 81.

²⁸⁵ Uo. 88–90.

Uniójában való részvételre, valamint az évente megrendezett Felvidéki Bálók körüli tüsténkedésre korlátozódtak.²⁸⁶ A szervezet elnöke kezdetben Juhász Béla egykori kassai ítélőtáblai bíró volt, majd 1927-től a kárpátaljai születésű Vaszkó Endre (1869–1942) miniszteri tanácsos vette át a helyét. Utóbbi nyugdíjba vonulása után, 1939–1940 fordulójától Kalmár Elek (1862–1947) nyelvész, tankönyvíró, tanterületi főigazgató állt a szervezet élén ügyvezető elnökként, egészen annak megszűnéséig.

A húszas évekbeli, viszonylag szorgos tevékenységet a harmincas években lanyhaság követte. Olyannyira, hogy a miniszterelnökségen a FESZ megszüntetésén, más szervezetekbe való beolvasztásán gondolkodtak 1938 elején – erre utaltak például Pechány Adolf kormánybiztosnak a szervezet kebelében zajló szlovák nyelvoktatást élénken bíráló jelentései.²⁸⁷ A szervezet Felvidéki Ház építését szorgalmazó kérelmére a miniszterelnökségen csak annyit jegyeztek fel, hogy: „Tekintettel arra, hogy a FESZ fokozatos leépítése határozott el, s ez r. u. [rendes úton?] a FESZ vezetőségével is közöltetett, a fenti beadványban foglalt kérelem is tárgytalanná vált. Ad acta teendő.”²⁸⁸ A revízió időszaka azonban újraértékelte a szervezet jelentőségét, s a FESZ és tagszervezetei is profitáltak a közvélemény és a politikai elit feltámadó figyelméből. Az ernyőszervezet szerepet kapott a Szlovenszkóból jövő menekültek ellátásában, memorandumokat szerkesztett a német népcsoport-politika, közelebbről Franz Karmasin Karpathendeutsche Partei-jának és Franz Baschnak a politikája ellen, valamint nyilvánosan követelt népszavazást az első bécsi döntés során nem visszakerült területeken.²⁸⁹ A Vaszkó Endre lemondása utáni hosszú átmeneti állapot és a Miniszterelnökség II. osztályának ódzkodása attól, hogy Kalmár Eleket megerősítsék hi-

²⁸⁶ Uo. 102–104., ill. Magyar Országos Levéltár (MOL) K28, Miniszterelnökség, Kisebbségi és Nemzetiségi Osztály, 37. cs. 77. t. passim.

²⁸⁷ Uo. 17091-T-1939 sz. pallium, benne 15630-1938 sz. alatt Pechány Adolf jelentése. Bp., 1938. április 9.

²⁸⁸ Uo. 1938-I-15824 sz. pallium A FESZ, Vaszkó Endre ellenjegyezte kérelme. Bp., 1938. május 9.

²⁸⁹ Uo. 1938-T-17335 sz. pallium. Vaszkó Endre átirata a Miniszterelnökséghez. Bp., 1938. november 22. Uo., 1939-L-16767. sz. pallium, Vaszkó Endre Kalmár Eleknek. Bp., 1939. március 14.

vatalában, arra utalt: Pataky Tibor államtitkár környezetében is különböző elképzelések éltek a szervezet későbbi sorsáról. A rendelkezésünkre álló iratanyag azt mutatja: az egyesület működése a negyvenes évek elején újból megélénkült: felvidéki esteket szervezett országszerte, jótékonyági gyűjtésekben vett részt, és működését a miniszterelnökség is támogatta.²⁹⁰ A szervezet működésének egyik értelmét adó Hunfalvy Internátust 1944 nyarán a kormányzat egye-
síteni akarta más menekült diákotthonokkal (szepesi, a VKM által fenntartott az Andrássy úton stb.), és erre a célra zsidó polgároktól elvett lakásokat akartak igénybe venni: azonban a szomszédok olyan követeléseket támasztottak, amelyek lehetetlenné tették a tervet. 1944. szeptember 5-én aztán a Vaskapu utcai internátust bombatalát érte, és a berendezés csaknem teljesen megsemmisült.²⁹¹ Ez volt a szövetség működésének utolsó fejezete.

A FESZ működése arra szolgált, hogy transzmissziós szíjként szolgáljon a kormányzat és a volt Felső-Magyarországgal foglalkozó tagszervezetek között. Bár szigorúan ellenőrzött és felülről irányított szervezetről volt szó, működését áttekintve megállapíthatjuk: egyrészt minden kormányzati kontroll ellenére a tisztikarnak volt némi saját mozgástere. Erre utal az, hogy kitartása az 1939 utáni években elnyerte jutalmát, amikor a kormányzat Majoros nevű jelöltjével szemben a saját favoritját tudta elfogadtatni elnöknek. Sőt el tudta kerülni azt is, hogy betagozódjék a Perényi Zsigmond elnökölte Magyar Nemzeti Szövetségbe.²⁹² Másrészt a lassan elhaló dokumentációs munka, a kollégium működtetése, valamint a nyelvtanítás mellett a szervezet hatáskörét és feladatait sohasem tisztázták pontosan. Tulajdonított magának közjogi funkciót? Mi volt az alá- és mellérendelés pontos viszonya a FESZ-be kényszerített tagszervezetekkel?

²⁹⁰ Uo. 1944-P-16223. sz. pallium passim. Valamint ld. a Magyar Országos Tudósító híradásait az 1940. márciusa és 1944. márciusa között megtartott tizenegy rendezvényről. <http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a090829.htm?v=pdf&a=start> (lekérdezés: 2009. december 26-án).

²⁹¹ MOL K28, 37. cs. 77. t. 1944-P-21476. sz. Kalmár Elek Pataky Tibor államtitkárnak, Bp., 1944. szeptember 6.

²⁹² Uo. 1941-P-17776 sz., 1939. október 12-i napi jelentés.

Valószínűleg a tisztázatlanság volt a titka a szervezet hosszú túlélésének: ha egyik feladatától megfosztották, talált magának másikat.

2. Játéktér

Érdemes megvizsgálni a FESZ működésének másik oldalát: hogyan sikerült végrehajtania azt a célkitűzését, hogy összefogja a különböző, a hajdani Felső-Magyarországgal foglalkozó szervezeteket, s ezen szervezetek működésének melyek voltak a főbb mozgatórugói? Egy 1927 novemberében keletkezett jelentés részletesen beszámolt a FESZ tagszervezeteinek tevékenységéről.²⁹³ A jelentés optimista hangvételű s a tagszervezeteknél tapasztalható újraéledést részben magyarázza a Rothermere-kampány (1927 júniusától) kiváltotta érdeklődés – de a tevékenység távolról sem volt meggyőző. A tagolódás jobbra a volt vármegyerendszert követte, de a tagszervezetek közé tartozott a Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete, a Magyarországi Kárpát Egyesület, néhány helyi (miskolci, győri) tagszervezet, valamint az északkeleti vármegyék menekültjeit összefogó Bercsényi Egyesülés, illetve a Bereg vármegyei egyesület. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy voltak olyan területek, amelyek nem rendelkeztek semmiféle képvisellel: így nem volt sem Hont megyei, sem zempléni, sem lipcsei egyesület, s nem képviselte senki sem Komárom és Esztergom vármegye Csehszlovákiába került részeit: holott Gömör, Abaúj-Ung esetében volt példa a csonka vármegyék reprezentációjára. A felsorolt 21 egyesületből és helyi csoportból a jelentés megírásának időpontjában három már évek óta semmiféle életjelet nem mutatott (Bereg, Bercsényi Egyesülés [Ung megye], Árva), és a legtöbb működése inkább évente néhányszor megrendezett társas vacsorákra, menekültek segélyezésére, esetleg műsoros táncestélyekre korlátozódott. A legaktívabb tagszervezetnek a selmecbányai egyesület, valamint a FEFHE és a két szepességi szervezet (a Szepesi Egyesület és a Szepesi Szövetség – róluk még lesz szó) és a részben szepességi gyökerű Magyarországi Kárpát Egyesület számított. Ők a felsoroltakon kívül kirándulásokkal, gyereknyaraltatási akciókkal,

²⁹³ Uo., Elnöki beszámoló, Bp., 1927. november 26.

könyvkiadással és majálisokkal foglalkoztak. Ebben az időszakban a szervezetnek 722 tagja volt, s a Hunfalvy Internátus fenntartását nemcsak a kollégiumi díjak, hanem egy, az egyesületnek Ercsiben juttatott földbirtok fedezte, valamint a Miniszterelnökség támogatása. A FESZ ez utóbbiban különbözött tagszervezeteitől, hogy költségeinek egy nem elhanyagolható részét (vagy például a nyugdíjba vonuló Vaszkó Endre elnök „végelbánását”, nem is kis összeget: 4-5000 pengőt) a kormányzat fedezte.²⁹⁴ A többi szervezet saját pénzéből gazdálkodott, illetve a részükre juttatott cégek (pl. mozik) bevételeivel, autonómiájuknak ez volt az alapja. A FESZ rendelkezett még egy könyvtárral (1071 kötet, diapozitívek, kéziratok), és az 1926 júliusa, illetve 1927 júniusa közti időszakban 423 darabnyi iratforgalom keletkezett – ami nem volt túl sok.

A tagszervezetek száma később gyarapodott: 1938–39-ből tudomásunk van körmöcbányai és lévai diákegyesületről is.²⁹⁵ A FEFHE a legaktívabb tagszervezetek egyike volt, rendszeres bálokkal, „táborozásokkal”, áldomással és kiadványok megjelentetésével. A szervezet (hivatalos megfogalmazás szerint: „a legigazibb kapocs köztünk és az otthon maradtak közt”) 1938 végén arra is engedélyt kapott, hogy a „Magyar a magyarért” akció keretében „Mindent vissza” szaloncukorkákat árusítson a fővárosban húsz helyen.²⁹⁶ Azt gondolhatnánk, hogy a békeszerződéstől való növekvő időbeli távolság, a menekültek integrációja a magyarországi társadalomba a FESZ működésének értelmet adó (és a FEFHE bázisának számító) Hunfalvy Internátus hanyatlásával is járt. Erről azonban nem volt szó: a névleg ötven férőhelyes, 1925-ben alapított, 10 ezer pengős költségvetéssel működő internátusnak az 1926–27-es tanévben 56 lakója

²⁹⁴ Uo., 200. cs. 368. t. 1937-T-16903. sz. Pl. a FESZ kérelme Darányi miniszterelnökhöz a Felvidéki Bál tárgyában. Budapest, 1937. december 14.

²⁹⁵ Uo., 37. cs. 77. t., 1941-P-17776. sz. Az 1939. április 26-i választmányi ülés jegyzőkönyve.

²⁹⁶ Uo., 37. cs. 76. t. 1938-I-17668. sz. Tomcsányi államtitkár a fővároshoz, Bp., 1938. december 17. A „Magyar a magyarért” mozgalomról ld.: Hámori Péter: *Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására: a Magyar a Magyarért Mozgalom története*. Századok, 2001. 3. sz. 569–624.

volt, 1937–38-ban pedig 54.²⁹⁷ Igaz, a trianoni Magyarországon születettek száma megnövekedett (2-ről 14-re), pedig korábban alapfeltétel volt a szlovenszkói illetőség. Azonban a húszas évek közepén és egy évtizeddel később is ugyanazt a furcsaságot találjuk: zsidó egyetemi vagy főiskolai hallgató nincs a bentlakók között, őket vélhetően eleve nem vették fel.

A FESZ és más szervezetek (így a sárosiak vagy a szepesiek) is törekedtek saját „otthon” felépítésére. A FESZ 1937–38-ban lépett fel ilyen igénnyel, a sárosiak pedig alapszabályba is foglalták ilyen irányú törekvéseiket. Az 1920-ban megfogalmazott, majd 1941-ben megújított alapszabályba belekerült, hogy „az egyesület tagjainak találkozóhelyéül szolgáló, az egyesületi hivatalos helyiségeket, az egyesületi könyvtárt, a tanulóifjúság internátusát, a diákmenzát, közös konyhát, valamint az egyesületi beszerzési csoport raktári és üzlethelyiségeit magábanfoglaló «Sárosvármegyei Otthon»-t létesít”.²⁹⁸ Az „otthon” újrateremtésében szoros párhuzamokat látni a szétszórásban élő ókori zsidóságnak a lerombolt szentély újjáépítésére irányuló törekvéseivel, azt a fajta „hordozhatóságot”, ami a kulturális emlékezet sajátja.²⁹⁹

Mindent összevetve a FESZ nagyon változó aktivitású és életképességű szervezeteket tömörített, s meglepő módon az utóbbi körülmény nagyon kevésszer volt összefüggésben az adott elveszített területek magyar lakosságának számával, arányával, esetleg az 1920-as traumától való időbeli távolsággal.

3. Szepesiek

A Trianon utáni Magyarországra érkező menekültek társadalmi közül minden bizonnyal a történelmi Szepes vármegyéből érkező

²⁹⁷ MOL K28, 37. cs. 77. t. 1927-T-716 sz. Öhlschlager Andor gondnok jelentése a Hunfalvy Internátus éves működéséről, Bp., 1927. június 30. Ill. uo., 1941-P-17776. sz. A FESZ 1939. április 26-i választmányi ülésének jegyzőkönyve.

²⁹⁸ MOL K150, Belügyminisztérium, általános iratok, 1941-VII-5-258746. A Sárosvármegyei Egyesület alapszabálya, Bp., 1920. június 11.

²⁹⁹ Erről ld. Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*. Budapest, 2004, Atlantisz, különösen 29–86.

volt a legkiterjedtebb és a legjobban szervezett. Pontos számokról nincs adatunk, de jelentős tömeget képviseltek a csaknem 147 ezer főre tehető, Csehszlovákiából érkező menekültáradatban.³⁰⁰ Az mindenestre bizonyos, hogy az 1932-ben kiadott *Szepesiek címtára* több mint négyezer ember adatait tartalmazta, közülük jó néhányan azonban már 1918 előtt is a Trianon utáni országterületen éltek, számosan csak „tisztetlebeli szepesinek” vétették fel magukat a jegyzékbe, míg mások jóval ezután érkeztek Magyarországra. Így például Kőszeghy (Winkler) Elemér (1882–1954) művészettörténész, aki 1935-ig a lőcsei múzeum igazgatója volt, s csak ez után telepedett át Magyarországra és lett az Iparművészeti Múzeum igazgatója.

A Kárpát-medence belseje, illetve a tengerentúl felé irányuló vándorlás már a XIX. század közepe óta jellemző volt a történelmi Magyarország (Árva mellett) legészakibb vármegyéjére. Részben a krumplicészből, majd az azt követő éhínségből fakadó kivándorlás alakította ki jelentősebb szepesi diaszpórát az Egyesült Államokban. 1880 és 1890 között a vármegye csaknem 20 ezer főnyi migrációs veszteséget szenvedett el, s még 1910-ben is kevesebb lakosa (171 725 fő) volt, mint negyven évvel korábban, 1869-ben (173 769 fő). 1910-ben a 3605 négyzetkilométer alapterületű – s viszontagságos közigazgatási históriájú³⁰¹ – vármegye lakosságának 10,87% százalékát (18 658 fő) tették ki a magyarok, 22,38%-ot (38 434 fő) a németek, 56,53%-ot (97 077 fő) a szlovákok, 7,18%-ot (12 327 fő) a ruszinok

³⁰⁰ Vö.: Dr. Petrichevich Horváth Emil báró: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről*. Bp., 1924, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 37. (Az összesítés 106 841 főről tud 1918 és 1924 között.) Ellenben Mocsy alapvetésében mintegy 40 ezer főre teszi a nem regisztrált menekültek számát: István I. Mocsy: *The Effects of World War I The Uprooted: Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1921* New York, 1983, Social Science Monographs–Brooklyn College Press. (East European Monographs no. CXLVII)

³⁰¹ A Szepesség történetéről ld.: Bruckner Győző: *A Szepesség népe*. Budapest, 1922, Kellner könyvnyomda. Vagy némiképpen publicisztikusabb hangvételben: Szepesi N. Vilmos: *Az ősi Szepesség*. Budapest, 1943, Singer és Wolfner. [Az álnév Nemény Vilmost, a Szepesi Német Párt volt aktivistáját takarja.] A Szepességgel foglalkozó irodalomról jó kiindulópont: Kertész János: *A Szepesség bibliográfiája*. Klny. a Magyar Kisebbség 1939. évi évfolyamából. Lugos, 1939, Husvéth-Hoffer nyomda.

a többbit pedig cigányok, gorálok (lengyelek) és mások. A felekezeti viszonyokról szólva: az országos átlagnál jobban reprezentált katolikusok (68,42%) mellett a vármegye evangélikus lakosságának aránya 15,4% volt, ami dupláját jelentette az országosnak (7,15%), és helyi jellegzetességek – elsősorban a német ajkú lakosság – magyarázzák. A zsidóság aránya valamivel az országos átlag alatt volt (4,35%).

A szepesi identitás változatainak leírása nyilván egy külön tanulmány (vagy akár könyv) témája lehetne, annyi azonban bizonyosnak tűnik, hogy van valamelyes igazság abban az állításban, amely – részben Pukánszky Béla nyomán – a helyi német–magyar polgárság hungarus patriotizmusáról, csetenkénti magyarbarátságáról értekezik. Az ellenreformáció korában a lutheránus városi polgárság szövetségést látott az abszolutizmus ellen küzdő vármegyei nemes-ségben. A hosszas, de meglehetősen laza lengyel uralom, majd az azt követő speciális közigazgatási állapotok tovább erősítették a különállást, s a konzervatív Béccsel szemben a magyar liberálisok vonzó alternatívát nyújtottak a helyi polgárság egy nem elhanyagolható részének.³⁰² A szepesi német–magyar–szlovák együttélésnek záróepizódja volt csupán a Szepesi Köztársaság kikiáltása 1918. december 9-én Késmárkon, amikor a Bartha–Hodža megállapodás nyomán világossá vált a terület lakói számára, hogy a vármegye nem marad Magyarország része. A Felső-Magyarországi Német Nemzeti Tanács kísérletének a bevonuló csehszlovák hadsereg vetett véget néhány nappal később Lőcsén és Iglón – Késmárkon néhány napig még lengyelek állomásoztak. Késmárkra december 18-án vonultak be a csehszlovák csapatok. A lengyelek Podolinban egészen 1919 márciusáig

³⁰² Erről ld.: Jlyés Zoltán: „A Szepesség a szepesieké”. Szepesi német autonómiatörekvések és lojalitáskényszerek a két világháború között. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet évkönyve 4. Budapest, 2005, Balassi. 193–194. A magyar történetírás Szepesség-képéről pedig: Ábrahám Barna: *A régi Szepesség képe a magyar történetírásban 1945 előtt*. Magyar Napló, 2006. 3. sz. 22–26. Vö.: Pukánszky Béla: *Német polgárság magyar földön*. Budapest, 1940, Franklin, ill. uő: *Magyar–német szellem a Szepességen*. Egyetemes Philológiai Közlöny 63., 1939, 25–35. Újabbán: Fried István: *Egy elmúlt világ emlékezete*. Forrás, 2009. 4. sz. 81–88.

maradtak.³⁰³ (Más elbeszélések szerint a köztársaság kikiáltására végül nem került sor, azt a december 8-i iglói nagygyűlés elvetette, s az csak néhány helyi értelmiségi és közeleti vezető mozgalma volt.) Az azonban bizonyos, hogy a tanács által 1918. november 17-én kibocsátott, az elcsatolás elleni tiltakozáshoz 9 rendezett tanácsú város és 50 más település előljárósága csatlakozott. A nemzeti tanács korábbi vezetőinek (Hefty Gyula Andor, Toperczer Rudolf, Bruckner Károly, Nitsch Andor, a Szepesi Német Párt későbbi vezetője, Kéler Tibor volt budapesti és későbbi prágai parlamenti képviselő, Wein Aladár) lengyel részről folyamatosan sugalmazták, hogy kérjék a terület Lengyelországhoz csatolását. Még egy szepesi küldöttség Párizsba juttatását is kilátásba helyezték. Ezért cserében Varsóból azt ígérték, hogy a területet az első lehető alkalommal visszaadják Magyarországnak. A politikusok ezt az ajánlatot visszautasították.³⁰⁴ A Szepesség Csehszlovákia része lett, a vármegye északnyugati csücske maradt Lengyelország birtokában

3. 1. Fórumok és szervezetek

Ellentétben más migránsokkal, az első szepesi szervezetek Budapesten nem 1920 után jöttek létre. 1876-ban alakult meg a Szepesi Egyesület Budapesten, majd 1894-ben a Szepesi Iparosok Egylete.³⁰⁵ A húszas évek egyik bennfentes szerzője tudni vélt még Szepesi Társasköréről, megjegyezve, hogy az az „öregeké”, valamint a Szepesi Főiskolai Hallgatók Egyesületéről, amely azonban idővel beolvadt a Szepesi Egyesületbe.³⁰⁶ A dualizmus korából számottevő értelmiségi migráció is tapasztalható a jó oktatási infrastruktúrával (4 gimnázium, 2 reál-, illetve felsőbb leányiskola, 2 tanítóképző, hittudományi

³⁰³ *Karpathien-Post* (Késmárk), 1918. december 19. 3.

³⁰⁴ MOL K64, a Külügyminisztérium politikai osztályának reservált iratai, 27. cs. 7. t. 258res/1928, a Szepesi Német Párt egyik ismeretlen tagjának memoranduma a Szepesség megszervezéséről, 1928. április.

³⁰⁵ Loisch János (szerk.): *A Szepesség. Emlékkönyv a „Szepesi Egyesület Budapesten” fennállásának 50. évfordulójára*, Budapest, 1926, Kókai Lajos, ill. *Szepesi Iparosok Egyletének története, 1894–1904*, Budapest, 1904, Otthon Kő- és Könyvnyomda.

³⁰⁶ -t.: *Szepesi élet Budapesten*, Szepesi Híradó (a továbbiakban SZH), 1922. október 14. 2.

intézet), de szűk karrierlehetőségekkel rendelkező vármegyéből az ország belseje, elsősorban a főváros irányába. Ez a Hunfalvyak és az Irányi Dániel-féle csúcsértelmiségiek mellett a szepesi családok (Habernernek, Genersichnek) felbukkanásának időszaka az ország igazgatói centrumaiban.³⁰⁷

Az impériumváltozás jelentős változást hozott, amennyiben 1920. február 1-jén Budapesten, a Magyar Nemzeti Szövetség Gerlóczy utca 4. sz. alatti helyiségében megalakult a Szepesi Szövetség.³⁰⁸ Az új szervezet célul tűzte ki, hogy a jobbára diákszegélyezéssel foglalkozó és társas alkalmakat szervező egyesület helyett felvállalja az aktív politizálást és szót emel Szepes vármegye visszacsatolásáért. A szervezet átütő sikert ért el: az év végéig már 1217 tagja volt (ez a szám tíz évvel később kétezerre emelkedett), 16 kultúrestet rendezett, hamarosan beindultak a kirándulások és a múzeumlátogatások. A szervezet első tíz évében 98 kiadványt jelentettek meg és 340 kötetes könyvtárat építettek ki.³⁰⁹ A dinamikusan fejlődő szövetségbe hamarosan beolvadt a Szepesi Iparosok és Kereskedők Egyesülete (a korábbi iparosegylet utódja) és a Sopronba menekült selmechányai főiskola Szepesi Köre. Vidéki városokban is helyi szervezetek létesültek, nem utolsósorban a fáradhatatlan szervezőnek bizonyuló szepesi származású piarista tanár, Szepesi Bódog (1883–1940) érdeméért. A harcos szerzetes, miután 1922-ben kiutasították Podolinból, mindenütt megalakította a szövetség szervezeteit, ahová csak helyezte a rendje, így Vácon, Mosonmagyaróváron és Sátoraljaújhelyen is.³¹⁰ Utóbbi helyen ő volt az egyik kezdeményezője a Magyar Kálvária felállításának, amely a magyarországi irredenta kultusz egyik zarándokhelyévé vált.³¹¹

³⁰⁷ Ld.: Sváby Frigyes: *A Szepesség lakosságának sociologiai viszonyai a XVIII. és XIX. században*. H. n., 1901. 96–97., ill. Szepesi N.: i. m. 107.

³⁰⁸ Az Egyesület és a Szövetség alapszabályait 1906-ból ill. 1939-ből ld. MOL K150, Belügyminisztérium, általános iratok, 3872. cs. 5/c t. VIII. kútfő

³⁰⁹ Krisch Jenő: Az első főtitkári jelentés. In: Mohr Győző (szerk.): *Emlékkönyv a Szepesi Szövetség tízéves fennállása alkalmából*. Budapest, 1930, Szepesi Szövetség, 9–23. Uo., *Összefoglaló*, 34. valamint 154.

³¹⁰ Szepesi Bódog: *A Szövetség vidéki osztályai*. In: Mohr: i. m. 101–107.

³¹¹ Mízsák Éva: *A sátoraljaújhelyi Magyar Kálvária létrehozása*. Széphalom, 11 (2001), 161–167., ill. Szűts István Gergely: *Öndefiníciós kísérletek a trianoni határon*. Századvég, 46 (2007) 41–70.

Működési költségeinek fedezésére az 1921-es moziengedély-revíziók után a szövetség megkapta a kőbányai Universum mozgó tulajdonjogát, amely 9 év alatt több mint 22 ezer pengő jövedelmet hozott a működtetőknek.

Már a világháború éveiben felmerült az iglói *Szepesi Lapok* hasábjain, hogy a Budapesten tanuló egyetemi és főiskolai hallgatóknak saját internátusuk legyen.³¹² A diáktotthon 1922. februárjában nyílt meg az Üllői út végén lévő Mária Valéria-barakktelepen. Húsz főnek kínált szállást felsőfokú tanulmányai idejére. 1930-ig 119 lakója volt, és a diákszobákat újabb ünnepségek keretében nevezték el az elszakított szepesi városokról.³¹³ 1923-ban megalakult a Magyarországi Kárpát Egyesület Szepesi Osztálya, az egyébként körmöcbányai (tehát nem szepesi) születésű Moesz Gusztávnak, a Nemzeti Múzeum növénytári igazgatójának vezetésével. Számos szepesi vett részt a Magyar Hegymászók Egyesülete, illetve a Budapesti Egyetemista Turista Egyesület munkájában is.³¹⁴ A szepesi származású turisták azonban nemcsak aktív túrázók vagy az egyesületi élet központi alakjai voltak, hanem a *Turistaság és Alpinizmus* oldalain is gyarapították a honi turisztikai irodalmat, illetve a magyar Tátra-irodalomban alapvető útikönyveket publikáltak.³¹⁵

Az intenzív egyesületi életbe a harmincas években olyan művészeti események is belefértek az előadóestek, élőképek, zenedarabok mellett, mint a Kőszeghy Elemér gondozta képzőművészeti kiállítás 1937-ben a Nemzeti Szalonban.³¹⁶ A húszas évek közepétől pedig beindult a gyereknyaraltatási akció, amely évente néhány tucat

³¹² A vonatkozó cikkek bibliográfiáját ld.: *A Szepesi Lapok 1911–1921. évfolyamának tárgymutatója*. Kézirat. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény (jelzet: Q 0144/41/2), ill. Mohr Győző: *A szepesi diáktotthon*. In: Mohr: i. m. 57–80.

³¹³ SzH, 1922. február 25. 3., illetve *Szepesi Szövetség* (a Szepesi Szövetség értesítője, a továbbiakban SzSz), 1924. október 15. 1–2.

³¹⁴ SzH, 1922. október 14. 2.

³¹⁵ Schermann Szilárd: *Szögescipők nyomai a Kárpátok bércein*. Budapest, 1937, a szerző kiadása. Hefty Gyula Andor – Vigyázó János: *A Magas-Tátra részletes kalauza I–V*. Budapest, 1931, *Turistaság és Alpinizmus Rt.* kiadása

³¹⁶ *Szepesi művészek a XIX–XX. században*. Budapest, 1937, a Szepesi Szövetség kiadása.

szepesi gyermeket utaztatott Magyarországra, és a szepesi diaszpóra második-harmadik generációját vitte fel északra üdülni.

A magyar egyesületi élet hagyományaiban meglepő, de úgy tűnik, hogy a régebbi egyesület, ha neheztelt is a szövetség megjelenése miatt, ezt nem mutatta publikációiban. A két egyesület tisztikarában is volt némi átfedés, és a nevesebb alkalmakkor közösen léptek fel: így például négy szepesi egyesület közösen köszöntötte az amerikai cip-szerek egyik vezetőjét, G. A. Weiss-t. És amikor a távoli földi a Klo-tild-palotabeli lakoma után vakbélbántalmakkal kórházba került, Haberern Jonatán Pál orvosprofesszor viselte gondját.³¹⁷

A szervezetalapítás harmadik hulláma a húszas évek második felétől következett. 1926-ban megalakult az Iglói, két évvel később a Késmárki, majd 1930-ban a Lőcsei Diákszövetség, végül a mindannyiukat képviselő ernyőszervezet, a Szepesi Diákszövetség. Mindegyikük saját egyesületi hírlevéllel és az öndokumentáció kulcsteljesítményének számító emlékkönyvvel is jelezte létezését.³¹⁸ Ráadásul az öregdiákszövetségeknek megvolt az a hasznuk, hogy a szepesi lobbierőt ezek révén ki lehetett terjeszteni a nem szepességi származásúakra is: sok alföldi diákot küldtek annak idején nyelvet tanulni Felső-Magyarország német polgársággal rendelkező kisvárosaiba. A cserediák-csoport legismertebb képviselője volt az egyébként debreceni születésű Farkas Imre (1879–1976) honvédelmi minisztériumi osztálytanácsos, az *Iglói diákok* című regény, operett és filmforgatókönyv szerzője. Műve olyan sikeres volt a két világháború között, hogy a belőle készült 1935-ös film főszerepét Jávör Pál játszotta, sőt a könyv 1969-ben még szlová-

³¹⁷ SzH, 1922. december 9. 2.

³¹⁸ A már jelzettekén kívül a Krisch Jenő (szerk.): *A késmárki diaktalálkozó emlékkönyve*. Budapest, 1929, Késmárki Diákszövetség. Bár csak az 1898-ban végzett osztálynak állított emléket, elég széles merítéssel dolgozott (és szerzőgárdájában is sok átfedés volt az Iglói Diákszövetséggel): Makra Zoltán – Mohr Győző (szerk.): *Iglói diákalbum*. Budapest, 1929, FÉBÉ nyomda. A lőcseiek a maguk diaktalálkozójának emlékeit csak az *Ország-Világ* című lap 1930-as évfolyamában jelentették meg. Külön megfontolást érdemelne, hogy ezek az emlékkönyvek mely városok/területek menekültjeinek kiadásában jelentek meg. A fentebb ismertetetteken kívül még dobsinai emlékkönyvről van tudomásunk (Gömörő Árpád (szerk.): *Emlékkönyv Dobsina bányaváros alapításának 600 éves évfordulójára*. Putnok, 1927, Tapody Árpád könyvnyomdája), más, mégoly aktív egyesületek (pl. a sárosiak) ebbe nem fektettek energiát.

kul is megjelent. Farkas állandó és kihagyhatatlan szereplője volt az egyesületi kultúrműsoroknak és emlékkönyveknek.

Az egyesületi sajtó, s a vele egy lapon említhető, Lőcsén, majd Iglón megjelenő *Szepesi Híradó*, különösen annak Szepesi élet nevű rovata arra szolgált, hogy egy, a szétszórásban már gyakorlatot szerzett diaszpóra újrateremtését segítse. (S a Késmárkon megjelenő *Karpathenpost* is hűségesen tudósított a budapesti cipszer társasági életéről a húszas években, *Zipser Leben in Ungarn* című rovatában.) Azok a mnemotechnikai eljárások, amelyek a kényszerűen elhagyott otthont felidézték a Magyarországra kerültekben, nem traumatikus eseményekhez kötődtek, hanem egy több évtizedes rutin részei voltak. A csoportok vezetői nem Trianon után jelentős státusszünyedést elkönyvelt értelmiségiek, közhivatalnokok voltak, hanem nagyon sok esetben karrierjük delelőjén álló, köztisztvisletben álló tisztviselők vagy magasan pozicionált értelmiségiek. S ha voltak is szép számmal megtört egzisztenciák körükben (jó néhány címet találunk körükben a Mária Valéria- vagy az Augusztá-telepről, esetleg a menekültek számára épített lakótelepeken éltek, a X. kerületi Pongrácz vagy az I. kerületi Attila úton, a Juranics utcában vagy Pestszentlőrincen), az emlékezés általános iránya éppenséggel nem a tabuizálás volt, mint, mondjuk, Selmezbánya esetében. És ez az összetartó közösség bizonyos esetekben befolyásszerző hálóként vagy lobbicsoportként is működött. Utóbbi működését rögvest bemutatom, de tanulságos látni a Szepesi Híradó rovatában, hogy nemcsak házasságkötést, bált, halálesetet reklámoztak, hanem hírt adtak a legkisebb szepesi aktualitásról, hivatali áthelyezésről – akár Magyarországon belül – vagy új kezdeményezésről. Akkor is, ha az illetőnek annyi köze volt a Szepességhez, hogy például korábban, katonaként a közös 85. gyalogezredben szolgált Lőcsén. S így került a rovatba Szabó Dezső lapindításának híre 1923-ban: holott a írónak mindössze annyi köze volt a Szepességhez, hogy egy ideig a lőcsei főreáliskolában tanított, itt érte az összeomlás 1918-ban. A tekintélyes cipszerek életének minden rezdülése: legyen szó Gratz Gusztávról, Csáky Károly honvédelmi miniszterről, Walkó Lajos és Csáky Imre külügyminiszterekről, azt a célt szolgálta, hogy világosan hierarchizálja a közösséget és a „fejedelmek” példája mozgósító erővel hasson. A „sikeres”, „kiteljesedett” élet (családi öröm, hivatali emelkedés) mintakövetésre szólított fel.

Az emlékezet betokosodásának másik ellenszere a szülőfölddel való aktív kapcsolat. A turistasajtóban (a már említettek mellett pl. a *Turisták Lapjában*) a húszas-harmincas években (még a magyar–csehszlovák viszony legfeszültebb időszakában is) gyakoriak a híradások tátrai üdülésekről, túrákról, felbukkannak tudósítások, helyzetjelentések. Sőt, az olcsó tátrai utakat kifejezetten reklámozták a szövetségek lapjaiban.³¹⁹

Ez a hagyomány nyitottabb, mint az eddig tanulmányozott menekültkultúrák, már csak a cipszer hagyomány egyszerre etnikai és felekezeti átszínezettsége okán is. A magyar–német együttélés problémamentessége mellett a szlovákság is felbukkan, bár semmiképpen nem többségi elemként: de az elbeszélés hangsúlyai itt is jobbra a közös múlton vannak. Ezt a *Szepesi Híradó* húszas évek eleji híradásai az „öslakos” ideológia autonomista kontextusába ágyazzák. A Szepességben a harc nem az ott élő nemzetiségek között zajlik, hanem az autonomista erők és a prágai kormányzat által „küldött” pártok között. A cseh agrárpárt vagy a nemzetiszocialisták elleni küzdelemre szólította fel Polnisch Arthur hetilapja olvasóit a magyar–szlovák keresztényszocialisták, a Hlinka-féle néppárt, a Szepesi Német Párt, a Zsidó Párt, valamint a szociáldemokraták és a kommunisták mellett a helyhatósági választások során.³²⁰ Ami egészen sajátos ideológiai színezetű koalíciót eredményezett. A késmárki kommunista sztarosza megfért keresztényszocialista helyettesével, s a két politikai erő Lőcsén is szövetséget alkotott. Az autonomista erőket nyilvánvalóan egymás mellé nyomta a prágai kormányzat centralizációs reformjainak sora is. Ennek során 1922. december 31-e után Lőcse elveszítette közigazgatási státusát, és hamarosan egy sor fontos közintézményét is. A „Szepesség: a tolerancia földje”-önkép kialakításában az is segített, hogy elszórtan bár, de volt példa arra, hogy az 1918 előtti hivatalnokok, illetve magyar nemzetiségű tisztviselők a helyükön maradhattak, állítólag éppen a helyi lakosság kérésére.³²¹ Így folytathatta munkáját a késmárki járás főszolgabírája, Görgey Gusztáv (1864–1952), a már

³¹⁹ Pl. *Szepesi Levél* (a Szepesi Egyesület értesítője, a továbbiakban SzL), 1933. március.

³²⁰ Két hét múlva. SzH, 1923. szeptember 1.

³²¹ Illyés: i. m. 195.

említett Kőszeghy Elemér, s maradhatott a magyar tanácskozási nyelv a lőcsei városi tanácsban (1923-ig).

A zsidóság szereplése a menekültegyesületekben legalábbis kétarcú: ugyan vezető pozíciókban nem találni meg őket, és az egyesületi sajtó, illetve az emlékkönyvek sem sietnek a szepesi zsidóság szerepének kidomborításával, számos zsidó származású szepesi vétette fel magát a *Szepesiek címtárába* (esetleg reklámozta is benne cégét, vállalkozását), vagy vált taggá a különböző cipszer szervezetekben, azok közül is elsősorban az Iglói Diákszövetségben. Ez azonban mégis több annál, mint amire a legtöbb menekültszervezetben példa van: nem bukkannak fel zsidók sem a sárosi, sem a selmeci menekültszervezet tagságában. Az áttekintett egyesületi sajtóban, az egyesületek által kiadott könyvekben antiszemita kitételeket nem találni, egy helyütt Nikelszky Zoltán (1882–1936), a szarvasi tanítóképző intézet és az Országos Protestáns Árvaegylet és Árvaház igazgatója, fővárosi Friedrich-párti képviselő engedett meg magának kétes ízlésű célzásokat, amikor szülőfalujának, Izsákfalvának a „csodálatosan tiszta erkölcséről” értekezve közölte az egyesület értesítőjében: „Jellemző, hogy a jó eisendorferek sem tót (sic), sem zsidót nem tűrtek meg a falujukban. Talán ma sincs.”³²²

Az egymás tudomásul vételének nyilván másak voltak az összefüggései („közös küzdelem”) a Szepességben, ahol Görgey főszolgabíró és a helyi magyar elit nemcsak hogy részt vett a lőcsei hitközség purimbálján, hanem a késmárki líceum alapításának 400. évfordulójára kiadott emlékkönyvben szintén szerepelnek zsidó szerzők – míg a magyarországiakban ilyesmi nem fordul elő, amennyire ez a nevek elemzésével megállapítható.³²³ A latin (tehát semleges) nyelvű címmel ellátott kötet három nyelven közölt írásokat, köztük olyanokét is, akik Magyarországon éltek, bár a szepesi évkönyvek állandó csillogai kimaradtak belőle.³²⁴ A kötet szerkesztője pedig az a Bruckner Károly volt, a líceum egykori igazgatója, az 1918-as Magyar–Német Néptanács elnöke (1863–1945), akinek fivére, Győző (1877–1962)

³²² Nikelszky Zoltán: *Haza száll a lelkem...* SzL, 1931. december, 2–4.

³²³ Beszámoló a purimbálról, SzH, 1923. március 17.

³²⁴ Carolus Bruckner (edidit): *Memorabilia Lycei Kesmarkiensis*. Kesmarkini, 1933, Paul Sauter.

miskolci jogakadémiai tanárként, történészként a magyarországi cipszerség egyik legfontosabb monográfiája volt.

A trianoni Magyarország – elsősorban Budapesten – élő szepesi diaszpóra integrációját a kulturális emlékezet közösségi rítusok, alkalmak, kiforrott önkép, évszázados etnoregionális tudat, egy társadalmi emelkedést feltételező, több évtizedes migrációba való beilleszkedés mellett szorosan összetartotta az újrateremtett tér is. Az egyesületek a nagyváros szövetében létrehozták azokat a közösségi tereket, ahol az emlékezés rítusait celebrálták.

Bár a Szepesi Szövetség alapszabályában is az szerepelt, hogy a szervezet feloszlása esetén a vagyont egy Budapesten felépítendő Szepesi Háza kell fordítani, s még 1942-ben is ilyen céllal rendeztek díszhangversenyt, a ház sohasem épült fel.³²⁵ Ennek ellenére a Budapesten élő cipszerek nem maradtak olyan helyszínen nélkül, ahol celebrálhatták ünnepi alkalmakat. Kezdetben a Deák Ferenc utcában rendelkeztek klubhelyiséggel (az egyesület pedig a Molnár utcai Középponti Katolikus Körben tartotta rendezvényeit, eleinte a szövetség is ide kéredzkodott be), ám 1924-től a Vas utcai felső kereskedelmi iskola vált a szövetség központjává, olyannyira, hogy hamarosan hivatalos, levélpapíron szereplő címe is ez lett.³²⁶ A Lajta Béla tervei alapján 1909 és 1912 között épült Gróf Széchenyi István Felső Kereskedelmi Fiúiskola, az építész „geometrizáló szecessziós” korszakába tartozik. Az egészen egyedülálló, mind a mai napig imponáló hatást keltő iskolaépület a lechneri hatásokon túlmutató, de mégis „magyaros” ornamentikájával valóban kelthette kultikus hely képzetét a látogatóban. A választás azonban mégsem ezért esett az épületre, hanem mert Cservenka Károly, a szövetség titkára és Krisch Jenő főtitkár egyaránt az iskola tanára, sőt igazgatója volt, és az épületben található szolgálati lakása több szervezet (így az iglói és késmárki öregdiákok) irodájaként is szolgált. A Mária Valéria-telepen lévő Szepesi Otthon – megváltozott formában – az „iskola” sze-

³²⁵ MOL K150, 3872. cs., 5/c t. VIII. Kútfő, ill. uo. K28, Miniszterelnökség, Kisebbségi és Nemzetiségi Osztály iratai, 37. cs. 76. t. 1942-P-27331. sz. Krisch Jenő és Hayde Sándor aláírta meghívó Kállay Miklós miniszterelnöknek, Budapest, 1942. október 17.

³²⁶ SzSz, 1924. október 15. 2.

repét töltötte be a cipszerek mentális Budapest-térképén. A főváros környékének kirándulóhelyei az elveszített Csorba-tóért, Tarpataki-völgyért vagy Lomnici-csúcsért nyújtottak szegényes kárpótlást.

A társasági élet elsődleges színterei a vendéglők és éttermek voltak: felsorolni is nehéz, hogy Budapesten és vidéken hány helyen tartottak törzsasztalt a Szepességből elköltözöttek vagy a szepesi iskolák öregdiákjai, az I. kerületi Pálya utcai Öreg Diófától kezdve az Akácfa utcai Raposáig, a Gundeltől (az étterem a *Szepesi Levél* állandó hirdetője volt) a Rákóczi úton lévő Kovácsevics étteremig, a Váci utcai Pósch éttermen át (itt az iglói öregdiákok saját menüt kaptak 1 pengő 20 fillérért) a Retek utcai Floridáig, az Egyetem utcai Erzsébet Királyné Szállótól (pincerészét az egyesület elnöke, Hoepfner Guidó építész tervezte) a Duna utcában lévő Klotild étteremig, a Kárpátiáig, a József téri Virágbokorig (korábbi nevén: Blumenstöckl), a Hattyú utcai Felvidéki vendéglőtől a Vas utcai Fehér Kakasig (ez volt az iparosok törzshelye) vagy a „Térparancsnokság mellett lévő Kispizskosig”. E helyeken a hét, a hónap egy meghatározott napján tartottak összejevetelt, és az alkalmakat az egyesületi sajtó is közölte. Bizonyos esetekben az egyesületi sajtóban hirdető iparosok, kereskedők is kedvezményt adtak a cipszer szervezetek tagjainak – vagy csak azért, mert a tulajdonos maga is iglói öregdiák volt (mint például a III. kerületi Zsigmond utcában lévő Esplanade szállóban).³²⁷ Sőt, volt egyesület, amelyik mediterrán hajóútra hívta tagjait a „barátság elmélyítésére”.³²⁸ Ugyanakkor úgy tűnik, hogy „Szepesség-biznisz”-nek is léteztek határai: az egyesületi sajtóban rendszeresek voltak a korholások az egyes eseményeken tapasztalt alacsony részvétel miatt, s például az impozáns méretű Iglói Diákalbum példányai még hét évvel a megjelenés után is halomban álltak a szerkesztőknél, s esély sem volt arra, hogy a kiadásra felvett diákszövetségi kölcsönöket vissza tudják fizetni.³²⁹

³²⁷ Iglói Diákszövetség (a továbbiakban IDSz), 1934. február 15. 4.

³²⁸ Uo.

³²⁹ Uo., 1936. június 3.

3.2. *Fejedelmek, kamarások, igricek*

Bár jobbra független egzisztenciák vagy állami hivatalnokok alkották, a trianoni Magyarországon élő cipszerek aktívabbik fele nem egyszerűen migránsként viselkedett ezekben a szervezetekben, hanem mint az ország lakosai között láthatatlanul elvegyülő szepesi kisváros lakossága – ha nem hozott is létre szigorúan hierarchizált társadalmat – olyan csoportot alkotott, amelynek tagjai szoros szereposztás szerint játszottak. A csoport vezető része hatékony lobbicsoportként is működött.

Bár a hasonlat nyilván sántít, s az elnevezés némiképp eltér az asszami kategóriáktól (e helyütt a bárdok vagy griótok helyett inkább az „igricek” fogalmát emeljük be az elemzésbe), a Szepesség esetében nem szentségtörés egy középkori udvartartáshoz hasonlítani ezt a társadalmat. Az udvar élén természetesen a *fejedelmek* állnak: szerepük nagyban protokolláris, és a külső világgal való kapcsolattartást szolgálta. Rendszerint az egyesületek élén állnak, de posztjukkal nem jár együtt automatikusan a fejedelmi rang. Fontos közvetítők a külvilág hatalmasságaival való kapcsolattartásban. Haberern Jónatán Pál (1855–1936) urológusprofesszor, Hayde Gyula (1863–1932) helyettes államtitkár, pénzügyi szakember, Hoepfner Guidó (1868–1945) építész, felsőházi tag számít ide, de például Hoepfner utóda az egyesületben, Prihradny Kálmán (1876–?) mérnök, MÁV-igazgató bizonyosan nem, ahogy a diákszövetségi vezetők némelyike sem. Bár utóbbiról is szükségesnek tartották feljegyezni, hogy Fest Imrének, a cipszer értelmiségi migráció egyik nagy alakjának, az Andrássy-kormány államtitkárának unokája, és édesapja, Oszkár pedig löcsei polgármester volt.³³⁰

A *fejedelmek* jegyezték az évkönyvek előszavait, ők mondták az első pohárköszöntőket, az éves közgyűlések az ő nyitómondataikkal kezdődtek és az egyesületeket valójában életben tartó *kamarások* által megfogalmazott leveleket ők szignálták, ha más hatalmasságoknál kellett elérni valamit. Utóbbi tevékenység az egyik legfontosabb értelme volt az egyesületek létének – az emlékezet megőrzésén és továbbadásán túl. A *fejedelmek* voltak az összekötők a *nunciosok*

³³⁰ SzL, 1931. október, 2–3.

(olyan „csatlakozási pontok”, akik az államapparátusban vagy másutt elég befolyással rendelkeztek ahhoz, hogy elintézzenek ügyeket) felé – s közülük számosan rendelkeztek szepesi háttérrel. Bár Gratz Gusztáv díszelnöke volt az Iglói Diákszövetségnek, nyilvánvalóan ebbe a csoportba sorolható – közéleti munkásságának ez csak mellékterepe volt.³³¹ Fontos szereplő Raffay Sándor, a bányai evangélikus egyházkerület püspöke, Csiszárík János (1860–1936) római katolikus püspök, egyházjogász, diplomata vagy Bartha Richárd (1871–1927) nemzetközi jogász, a kormányzói kabinetiroda főnöke. S van néhány alacsonyabb beosztású tisztviselő a miniszterelnökségen, akik egyenesen részei a cipszer hálózatnak, mert onnan indultak, de kiszakadva onnan kijáróként lehet hasznukat látni. Elsősorban Oszvald György, a miniszterelnökség nemzetiségi osztályának munkatársa, a szövetség korábbi titkára vagy Flachbarth Ernő (1896–1955), a Szepesi Hírlap korábbi szerkesztője, aki a Tuka-per nyomán Magyarországra került, majd a Miniszterelnökség munkatársa lett. Arra, hogy a *nunciusok* működése hogyan is zajlott, lássunk két példát.

A kakaslomnici születésű Gréb Gyula (1881–1944) gimnáziumi tanár 1906-tól az aszódi evangélikus gimnáziumban tanított, és oktatói munkája mellett rendkívül értékes nyelv- és irodalomtörténeti munkásságot fejtett ki. Rendszeresen publikált a német nyelvű szak-sajtóban, szerkesztette a *Karpathenpost* Zipser Heimat című mellékletét, irányította a Szepesi Tájszótár munkálatait. Azon *krónikások* közé tartozott, akik a virtuális Szepesség történeti, néprajzi, nyelvészeti és irodalomtörténeti megörökítésével foglalatostkodtak, és a leírással, a felelevenítéssel vélték megmenteni az elveszített hazát. Bár tudósi munkásságuk rendszerint kiállja a tudományosság próbáját, de motivációjuk mögöttes tartalma – jelesen a cipszer eredet és a veszteség leírása – is nyilvánvaló. A csoportba tartozik még a már említett Bruckner Győzőn és Kőszeghy Eleméren kívül Lux Gyula (1884–1957) tanítóképezde tanár, a buléner (dobsinai) irodalom és nyelvjárás fáradhatatlan kutatója és Hajnóczy R. József (1854–1931) tanfelügyelő, történész is.³³²

³³¹ Ld. cikkét az iglói lélekről In: Makra–Mohr (szerk.): i. m. 258–260.

³³² Luxról ld. Donáth Péter: *Lux Gyula emlékezete*. Regio, 1997. 1. sz. 195–203.

Gréb súlyos tüdőbaja miatt a húszas évek elején nyugdíjba vonulását tervezte, s az ebben az ügyben folytatott levelezésének egy része kitűnően mutatja be a befolyásszerzés módozatait. A beteg tanár nyugdíjba vonulásával kapcsolatos morfondírozásai során két lehetséges módozatot képzelt el. Az egyik a szepesi „vonal”: Haberern Gusztáv aszódi tanár kollégáján keresztül kérni Krisch Jenő és a Szepesi Szövetség segítségét, hogy be lehessen jutni Bartha Richárd kabinetirodai főnökhöz (Weber Artúrnak, a cipszer származású irodalomtörténésznek, a berlini magyar követség sajtóattaséjának rokonához), s ő talán nyomást tudna gyakorolni a kultuszminisztériumra. A másik az evangélikus szál, ismerőse, Hamvas József lelkész, tanár (Hamvas Béla édesapja) révén, aki viszont Raffay püspöknél járhatna közbe.³³³ Leveleiben szerkesztési, irodalomtörténeti kérdések mellett állandóan betekintést kapunk e hálózat működésébe: legyen szó magánéleti pletykákról, otthoni politikai hírekről, kiutatisításokról, a *Karpathenpost* számainak csereberéjéről, tátrai nyaralás szervezéséről vagy éppen saját egészségi gondjairól, állandóan ott kísért a „földiség” vonzása, a világ sajátos, szepesi perspektívából való szemlélete és a cipszer hálózatoság működése. „Nagyon elszomorított a késmárki bíróválasztás dolga (...) kommunista polgármester!” – írja szülőföldjéről 1922-ben.³³⁴ Guhr Mihály (1873–1933) orvos, sportoló, Tátraszéplak tulajdonosa ajánlott neki gyógymodot tüdőbajára, s Haberern Jonatán kése alá akart feküdni: „semhogy idegen kézre bízam magam, mégis több bizalmam volna hozzá”.³³⁵ Tanulságos adalék a Németországból jövő völkisch, majd nemzetiszocialista ízű propagandától ódzkodó, sőt a hazai német mozgalom bleyerista szárnyát is némi idegenkedéssel szemlélő cipszer körök tragikus di-

³³³ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban OSZKK), 13. fond, Lám Frigyes hagyatéka, 13/47 Gréb Gyula levele Lám Frigyesnek, 1922. március 4. Lám és Gréb 101 tételes levelezésének nem elhanyagolható része foglalkozik Gréb nyugdíjügyével, cz. a levél az egyik legbeszédesebb. A lutheránus értelmiség hálózatoságának hagyományáról ld. László Ferenc: *Evangélikus társasélet a reformkori Pest-Budán*. Budapesti Negyed (46), 2004. 4. sz. 165–184.

³³⁴ OSZKK, 13. fond, 13/47 Gréb Gyula levele Loisch Jánosnak, 1922. december 27.

³³⁵ Uo. Gréb Gyula Lám Frigyesnek, 1927. január 10.

lemmáihoz Gréb levele 1941 elejéről: azt latolgatja, hogy német anyanyelvűnek és/vagy nemzetiségűnek vallani magát a népszámláláson azonosulást jelenthet-e a Volksbunddal, s alapja lehet-e egy későbbi számonkérésnek; nem hitet tenni mellette pedig erkölcsi és szakmai ellehetetlenülést jelent.³³⁶ Lám levelezése más Magyarországon élő cipszerekkel, elsősorban Loisch Jánossal, Mohr Győzővel és Oszvald Györggyel jól mutatják ennek a kicsiny hálózatnak a működését. Nagyon jellemző, hogy Lám 1921-es *Zipser Treue* című verseskötetének kiadásával kapcsolatban az akkor még a szövetség beosztottjaként ténykedő Oszvald, „Kedves Fritz!” címzésű levelében nem úgy mutatja be magát, mint a kötetet gondozó egyesület titkárát, hanem mint Oszvald Aranka öccsét.³³⁷

A hálózatok működésére másik példa Fedor Miklós (1874–1948) lőcsei igazgató-tanítónak, az Országos Keresztényszocialista Párt szepességi exponensének esete. 1925 októberében Hayde Gyula szövetségi elnök és Krisch Jenő főtitkár azért interveniáltak Csiszárík János püspök, kánonjogász révén a külügyminiszternél, a gölnicbányai származású Walkó Lajosnál, hogy Fedor, aki „dacára tót származásának” a „magyar-szlovák testvériség képviselője”, kapjon befutó helyet az OKP listáján a közelgő választásokon. Érvelésük szerint a politikai ténykedése miatt elbocsátott és internált tanító válaszütt előtt áll: most épp rehabilitálták és kinevezték iskolaigazgatónak Újbányára, azzal a feltétellel, hogy többet nem ártja magát politikába és elhagyja a Szepességet. A magyar ügy pedig egy „rég és kipróbált harcosát” veszítené el személyében. Csiszárík püspök egy hónappal később kelt napijelentésében azt írta, hogy a kérdést nem veheti tárgyalás alá, s indokait ismertette Hayde Gyula elnökkel. Az ok valószínűleg az lehetett, hogy Fedor az 1925. november 15-én megtartott csehszlovákiai választásokon parlamenti képviselő lett, így a döntés

³³⁶ A bleyeri mozgalommal való viszonyról ld.: uo. 13/22 Bleyer Jakab levelei Lám Frigyesnek, 1914–1933. A levél címzettje balszerencséjére arra akarta rávenni Bleyert, hogy vélhetően a Deutsch-Ungarische Heimatblätterben írjanak Thirring Gusztáv új könyvéről. A szerkesztő válasza lesújtó volt addig is kissé lenézően kezelt szerzőjéhez; recenzióról szó sem lehet, „Thirring egyike legfanatikusabb ellenfeleinknek”. (1933. március 31.)

³³⁷ Uo., 13/92, Oszvald György Lám Frigyesnek, Budapest, 1921. május 20.

indításáról már korábban megszületett. Az interveniálók levelükben már az elején leszögezték, hogy kérésük „lelki megnyilatkozás”, nem annyira nyomásgyakorlás – persze az is volt.³³⁸ Ez a fajta lobbizás azonban csaknem mindig hálózati érdekeket szolgált, nem lépett ki a közéleti porondra, és nem politikai táborok mentén szerveződött. Az egyesületekben egymás mellett dolgozott az intranzigens keresztény, szélsőséges községi politikus, a kormányhű konzervatív és a liberális legitimista.

Az, akinek a hagyatékában ezek az értékes dokumentumok feltehetően, Lám Frigyes (1881–1955), Gréb egykori önképzőköri társa, győri gimnáziumigazgató néhány más szerzővel együtt ahhoz a csoporthoz, az *igricekéhez* tartozik, amelynek tagjai azt a gazdag hagyományt próbálták életben tartani, amely – máshogy, mint a *krónikások* – a távoli, de nem idegen földön is biztosítja a cipszer regionalizmus irodalmi folytonosságát. Lám levelezése kétnyelvű: akár ugyanazzal a levélíróval is hol németül, hol magyarul értekezett, s az egyébként kifogástalan magyar szövegbe is bebecsúszott egy-két cipszer tájnyelvi kifejezés. Lám már 1908-tól Győrben tanított, tehát ő sem tartozik a trianoni menekültek közé, de 1918 utáni irodalmi munkásságának igen erőteljes revíziós vonulata is van. 1918 decemberében a *Karpathenpost* az ő versével búcsúztatta az 1918-as évet, Magyarországot a csehszlovák csapatok bevonulása után néhány nappal.³³⁹ Lám kéziratban maradt, *Zipser Leute* című regényében³⁴⁰ is újra hitet tett a cipszerek Magyarország iránti hűségéről („*Gott segnet Ungarn, Gott segnet die Zipser*” – zárta sorait), és versei, előadásai a szövetség és az egyesület kultúrestjeinek elmaradhatatlan darabjai voltak. Lám azonban nem volt afféle verselgető dilettáns (néhány, a budapesti cipszer körökben népszerű költőnél látni erre utaló jeleket, például Oszvald György maga is publikált verseket), hanem Weber Rudolf (1843–1915) együtt annak a művelt regionalista irodalmi hagyománynak volt a folytatója, amelynek a XIX. század

³³⁸ MOL K64, 12. cs. 7. t., 528res/1925, a Szepesi Szövetség levele „kegyelmes urunknak”, Budapest, 1925. október 8. Csiszarik püspök kézírásos levelével és november 16-i napijelentésével.

³³⁹ Friedrich Lam: *Heimweh*. *Karpathenpost*, 1918. december 26. 1.

³⁴⁰ OSZKK, Quart. Germ. 1419. Friedrich Lam: *Zipser Leute*, d. n.

folyamán Lindner Ernő (1826–1902) munkássága a legjobb példa. Lám maga is Lindner kultuszának egyik lelkes propagátora volt. Az első német Ady-fordítások is nevéhez fűződnek, és ezekről, valamint Lám verseiről Földessy Gyula irodalomtörténész, Ady irodalmi kanonizálásának fáradhatatlan harcosa is rendkívül elismerően nyilatkozott, s mondataiból, érveléséből az is kiérezhető, hogy nem pusztán az udvariasság mondatta vele a dicsérő szavakat.³⁴¹

A korszak hírlapi irodalma bőségesen ontotta a Szepességgel foglalkozó emlékeztetéseket, értekezéseket, útleírásokat. Az örökzöld Farakas Imre mellett olyan, más területen ismert szerzők tollából, mint Bevilaqua Béla³⁴², Révay József³⁴³ vagy a később festőként és műfordítóként ismertté vált Sz. Csorba Tibor³⁴⁴. Az „igazi” szepesiek sokszor elégedetlenkedtek a munkák színvonalával, szemükben például Krúdy Gyula is csak a felszínét karcolgatta az igazi „szepesi szellemnek” podolini témájú írásaiban: nem ismerte a város környékét, nem említette meg a város német lakóit, sőt írásai tele voltak kitalált elemekkel.³⁴⁵

Mohr Győző (vagy Viktor, 1879–1949 után) gimnáziumi tanár működésével átmenetet képez az *igricek*, a *krónikások* és a *kamarások* között. Miközben maga is írt gölnicbányai gründer dialektusban költeményeket, s Lámmal együtt állandó szereplője volt a különböző matinéknek, egyúttal szűkebb hazája nyelvi feltérképezésében is szerepet játszott, és az egyesületi életnek is állandó s központi szereplője volt.³⁴⁶ Emlékkönyveket szerkesztett (egyszerre többet is), szerepet

³⁴¹ Földessy Gyula: *Egy nagy szepesi költő (Lám Frigyes)*. Budapest, 1936, Szepesi Szövetség.

³⁴² Bevilaqua Béla: *Késmárki diákhistoriák*. Magyarság, 1927. július 17. 34.

³⁴³ Révay József: *Késmárki karácsony*. Budapest, 1940, a Szepesi Szövetség kiadása (az 1939. december 25-én elhangzott rádióelőadás szövege)

³⁴⁴ Sz. Csorba Tibor: *Az utolsó löcsei diák*. É. n. [1935], Celldömölk, Dinkgreve nyomda. Utóbbi könyv fejlődésregény, amely meglepően árnyaltan és plasztikusan ír az impériumváltásról, menekülsorsról interetnikus együttélésről. És nyilván számtalan szöveget lehetne még említeni.

³⁴⁵ Szelényi Ödön: *A Szepesség a magyar irodalomban*. In: Mohr (szerk.): *Emlékkönyv*. 180–193.

³⁴⁶ Mohr Győző: *A gölnicbányai nyelvjárás hangtani sajátosságai egybevetve az újfelméret irodalmi nyelvvel*. Kolozsvár, 1902. Mohr szerzői estje az Igloi Diákszövetségben: IDSz, 1935. március 1. 3.

vállalt az iglói öregdiák-szervezetben, a szövetségben, és mellelleg például elnöke volt a krisztinavárosi templomépítő társulatnak. Hozzá hasonlóan szerteágazó tevékenységet fejtett ki a nagyszalóki születésű Loisch János, a Fasori Evangélikus Gimnázium magyar és rajz szakos tanára, aki nemcsak kartográfusként (1939-ben rajzolt Szepesség-térképét ma is számos kiadvány használja) vagy irodalomtörténészként (Rudolf Weberről publikált egy kis füzetet 1925-ben), hanem szerkesztőként (a Szepesi Egyesület jubileumi emlékkönyvét 1926-ban) és egyesületi aktivistaként is. Lámnak írott leveleiben magukat Grébblal együtt mint a késmárki liceum „német önképzőkörének utolsó elnökeit”, a „szepesi kultúra utolsó mohikánjait” emlegette.³⁴⁷

Mindnyájuk közül a *kamarás* funkcióit azonban a már többször emlegetett Krisch Jenő (1882–1977) testesítette meg: maga nem verselt és nem írt irodalomtörténeti értekezést. Bár szeretett kirándulni, de a turistasajtóban sem gyakran találkozni a nevével, ellentétben más kollégáival. Irodalmi működését a főtítkári beszámolók, valamint a kereskedelmi szakoktatás témájában írott könyvei és cikkei teszik ki. Ugyan késmárki születésű volt, de Rimaszombatban járt gimnáziumba, és tanári pályája Brassón, Fiumén és Veszprémen keresztül vezetett a Vas utcába. Az iskola tornaterme adott otthont a szepesi egyesületek rendezvényeinek, a négyszobás igazgatói lakás pedig egyúttal a fővárost és az országot átfogó szepesi szervezkedés központja lett.³⁴⁸ Lebonyolította a késmárki diáktalálkozót, kiadta az emlékkönyvét. Adminisztrált, aláírt és könyvelt. Csaknem hét évig tartó munkával készítette el a *Szepesiek címtárát*, amely a virtuális Szepesség építésének betetőzése volt a trianoni Magyarországon. Olyan nagyszabású kísérlet egy párhuzamos világ megteremtésére, amely valóságos kincsesbányát jelent a menekülttársadalom feltárójának. Az alábbiakban ezt a több mint négyezer névből álló listát vesszük szemügyre.

³⁴⁷ OSZKK, 13. fond, 13/75, Loisch János Lám Frigyeshez, Budapest, 1925. augusztus 8.

³⁴⁸ Krisch Ernő mérnöknek (Budapest), Krisch Jenő fiának szíves szóbeli közlései 2008. február 14-én.

3.3. Szepesi Arany Oldalak³⁴⁹

A Szepesiek címtárának munkálatait még a húszas évek első felében kezdte meg a Szepesi Szövetség. Már korábban próbálkoztak az Amerikában élő cipszerek címeinek összegyűjtésével is, de az mindössze néhány száz nevet eredményezett. Az 1931-ben megjelent munka több mint négyezer ember címét, foglalkozását, származási helyét tartalmazta.³⁵⁰ A szerkesztést 1931. május 1-jén zárták le a szerkesztők. A beérkezett adatok minden esetben önbevalláson alapultak, ezért sok esetben hiányos a cím vagy a foglalkozás. A szerkesztők azt is fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy a névmagyarosításokat figyelembe vették, s az eredeti neveket akkor sem írták ki, amikor ezekről tudomásuk volt. A lajstromba felvettek ún. tiszteletbeli cipszereket is, akik maguk nem születtek a vármegyében, de életük egy szakaszában ott éltek vagy onnan nősültek, és „akiket a Szepesség földje épen úgy magához ragadott természeti szépségeivel és lakosságának tiszteletre- és szeretetreméltóságával, mint ahogy bennünket, szülőtteit is magához láncolt a szeretet és a ragaszkodás el nem szakadó láncszemeivel”.³⁵¹ Őket a nevük mellett egy csillaggal tüntették fel. A tiszteletbelieken felül a szerkesztők még felvették az adatárba az Abaúj-Torna vármegyei Mecenzéfről származó gölnicvölgyi gründlereket, valamint a rokonnak tekintett, Gömörben lévő Dobosina lakóit, a Magyarországon élő bulénereket. Két csillaggal jelölték meg azokat, akik az adataik beküldése óta vélelmezhetően elköltöztek. Előszavában Hayde Gyula, a Szepesi Szövetség elnöke a címtár fontosságát abban látta, hogy az „úttörő, gyakorlati jelentőségű gyűjtemény” segít valóra váltani a „hagyományos szepesi összetartás gazdasági jelentőségét”.³⁵² Ennek megfelelően a könyv nemcsak egy egyszerű, abc-sorrendben közölt listát tartalmazott, hanem egy önmagában is elemzésre érdemes, kizárólag reklámokat közlő rész után, foglalkozás szerinti katasztert is. Aki tehát született cipszer fodrászt,

³⁴⁹ Az elemzéshez nagy segítséget nyújtott Bódy Zsombor kollégám, amit ezúton is köszönök.

³⁵⁰ *Szepesiek címtára*. Bp., 1931, a Szepesi Szövetség kiadása. Krisch Jenő közreműködésével szerkesztette: Förster Rezső

³⁵¹ Uo.: Tudnivalók a címtár használatához, VI.

³⁵² Uo.: Előszó, III.

hentes, vendéglőst vagy orvost szeretett volna magának a trianoni Magyarországon, az válogathatott a kötetből.

Elemzésem alapjának azonban most csak a kötet első felét, az alfabetikus regisztert tekintettem. Véletlenszerűen kiválasztottam egy 1103 fős mintát. (Az abc minden betűjéből az első ötven nevet.) A mintában szereplők adatait, a jobb kezelhetőség végett, kódok segítségével táblázatba vittem. A tiszteletbeli szepesieket nem vettem figyelembe a lista készítése során, ellenben mind a mecenzéfi, mind a dobsinai származásúak szerepelnek benne. Azt sem vette m figyelembe, ha egy házaspárból valaki, nyilván a másikkal való szolidaritásból, tiszteletbeli szepesinek írta be magát. Viszont figyelembe vettem az esetleg elköltözötteket is – a hét éven keresztül készülő mű amúgy sem pillanatfelvétel, nyilvánvalóan nem csak azok költöztek el, akiknek a neve mellett ott szerepelnek a csillagok, és az is biztos, hogy számosan állást is változtattak.

Előzetes feltevéseimet az így nyert adatok részben megerősítették, részben cáfolták. A minta nagysága miatt csak nagyon óvatosan lehet állítani egy evangélikus hálózatoság létét, és a cipszerek földrajzi eloszlásának magyarázata is némi finomításra szorul. A címtár első vizsgálatakor úgy tűnt, hogy valamiféle, az átlagnál nagyobb menekültjelenlét kimutatható azokban a városokban, ahol a lakosság nagyobb arányban evangélikus, és/vagy a településen fontos egyházi intézmények működnek. A másik előfeltevés arra vonatkozott, hogy a cipszerek egy képzeletbeli Zalaegerszeg–Debrecen vonaltól északra találhatók meg, amire magyarázatul szolgálhat a földrajzi közelség és Budapest szívóereje. Az eredmények ezeket a megfigyeléseket részben árnyalják, részben érvénytelenítik. Lássuk az adatokat!

A legegyszerűbb megoszlást vizsgálva arra jutunk, hogy az első látásra nagyon férfiközpontúnak gondolt magyar egyesületi életben, s annak is most az általunk vizsgált szegletében a nők meglepően erősen jelen vannak: a címtárból vett mintánk több mint harmada, 376 fő (34,08%) százalék nő. Ennek természetesen az is az oka, hogy sokan házastársukkal együtt iratkoztak fel, de találunk szép számmal egyedülálló (vagy csak egyedül szereplő) nőket is. Ez természetesen nem jelent egyet azzal, hogy a szepesi egyesületekben túlságosan nagy számban lennének (a tisztikarban bizonyosan nem).

Származásukról – illetve arról a helyről, amelyet megadtak, mint

amelyhez a Szepességen kötődnek – már kevesebb az információnk, itt 996 fő (90,29%) adott meg adatokat, néhányan többet is, ilyen esetekben az első közölt települést vettem figyelembe. Eloszlásukat az 1. táblázat közli:

1. táblázat

A település neve	Az innen elszármazottak száma	Az összes százalékában
Busóc	4	0,4%
Dobsina	5	0,5%
Felka	17	1,7%
Gölnicbánya	80	8,03%
Gnézda	6	0,6%
Hollólmnic	3	0,3%
Hunfalu	3	0,3%
Igló	135	13,55%
Izsákfalva	3	0,3%
Kakaslmnic	14	1,4%
Késmárk	116	11,64%
Korompa	24	2,4%
Leibic	21	2,1%
Lőcse	178	17,87%
Lubló	13	1,3%
Margitfalva	3	0,3%
Mateóc	8	0,8%
Mecenzéf	18	1,8%
Merény	11	1,1%
Nagyszalók	9	0,9%
Podolin	33	3,31%
Poprád	38	3,81%
Rókus	3	0,3%
Svedlér	12	1,2%
Szepesbéla	35	3,51%
Szepesdaróc	4	0,4%
Szepesmindszent	3	0,3%
Szepesófalú	3	0,3%
Szepesolaszi	18	1,8%

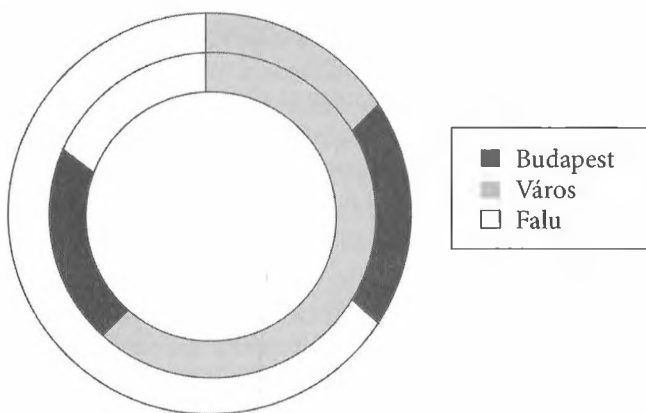
Szepesremete	8	0,8%
Szepessümeg	6	0,6%
Szepesszombat	19	1,9%
Szepestótfalu	3	0,3%
Szepesváralja	40	4,01%
Szomolnok	31	3,11%
Egyéb	69	6,92%
Összesen	996	100%

A fenti adatokból is talán látható, hogy a legtöbb migránst kibocsátó négy város (Igló, Késmárk, Lőcse és Gölnicbánya) adja az összes migráns több mint felét (51%-át). S ha hozzájuk adjuk azon három városból (Poprád, Szepesváralja, Szepesolaszi) jött migránsokat, amely városok a dualizmus egész időszakában rendezett tanácsú városok maradtak, akkor arra jutunk, hogy a migránsok több mint 60%-a ebből a hét városból érkezett. Ismeretes, hogy az 1876-os megyerendezés után 19 rendezett tanácsú város létezett Szepes vármegye területén, ami egyedülállóan magas arány volt Magyarországon, ahol összesen 155 rendezett tanácsú város alakult ebben az időben. Közülük azonban jó néhány visszaadta városi rangját, és nagyközséggé vált, s volt néhány olyan is, amely ingadozott státusában, s visszaadta, majd visszavette városi rangját, mint például Szepesbela és Leibic – Lubló pedig harmadszor is jogállást váltott. Tehát a formálisan faluból érkező migránsok nagy része is városias jellegű településről érkezett, amennyiben a kibocsátó községek nem elhanyagolható része bírt valamiféle városi attribútumokkal – ha mással nem, városi múlttal. A fenti hét városban az 1910-es népszámlálás szerint a vármegye lakosságának alig 21%-a lakott, a migránsok/menekültek között tehát a városiak erőteljesen felülreprezentáltak voltak, ami nyilvánvalóan a városi lakosság nagyobb mobilitásával magyarázható. Az átlagosan háromszoros túlreprezentáltság – már amennyiben egy ilyen kis mintából messzemenőbb következtetéseket lehet levonni – Lőcse esetében például csaknem négyszeres (a vármegye lakosságának 4,38%-as lakott itt 1910-ben, s a mintánkban szereplő, Magyarországon élő cipszerek 17,87%-a származott innen. A jelenség két okban lelheti magyarázatát: egyrészt Lőcse iskolaváros mivoltában, másrészt abban, hogy a vármegye székhelye

is volt egyúttal, s az impériumváltás, valamint az igazgatási funkciók 1923-as elvesztése komolyabban érintette azon tisztviselőket, akik nem kívántak hűségesküt tenni az új államhatalomnak.

Ha a címtár szerkesztésének idején közölt magyarországi lakhelyeket vesszük, még egyértelműbb tendenciákat találunk. 1099 Magyarországon élő szepesiről vannak adataink, közülük 624-en éltek Budapesten (56,77%) és 245-en rendezett tanácsú (1929-től: megyei), illetve törvényhatósági jogú városban (22,29%), és csak 230-an (20,92%) éltek falvakban. A szepesi menekülteknek közel négyötöde tehát városlakó volt. Ez különösen szembeötlő abban az esetben, ha az 1930-as népszámlálás adatait vesszük összehasonlítási alapul: a trianoni Magyarország lakosságának 16,6%-a élt Budapesten, további 19,7%-a városban és 63,7%-a falvakban.³⁵³ A különbséget a 2. ábra szemlélteti (a belső kör a szepesiek földrajzi elhelyezkedését mutatja, a külső az 1930-as népszámlálás értékeit):

2. táblázat

Ha a budapestiekhez még hozzáadjuk azt a 94 főt, akik Pest környéki településeken éltek, akkor a fővárosnak és környékének mint letelepedési helynek a túlsúlya nyomasztónak tűnik. A második legjelentő-

³⁵³ Kövér György–Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete*. Budapest, 1998, Osiris. 348.

sebb letelepedési hely Debrecen, mindössze 35 fővel (3,18%). Ilyes számokból elég nehéz érvényes következtetéseket levonni. Annyit lehet megállapítani, hogy a Tiszántúl déli része úgyszólván üres (Békéscsaba és Szolnok 1-1 fő), kivéve Orosházát (8 fő). A megyeszékhelyek közül Gyuláról és Veszprémből sem szerepel senki a mintában, s az olyan csonka vármegyei székhelyekről sem, mint Komárom, Berettyóújfalu vagy Kiszombor. Ha térképre visszük a szepesiek lakóhelyeit, akkor látható, hogy az ország északi felében élt a zömük. Ez alól kivételek az olyan nagyvárosok, mint Pécs (14), Szeged (6) és Baja (10) – az utóbbinál azonban érdemes tekintetbe venni a német nyelvű tanítóképző intézetet, amely több, nyilván német nyelvtudással rendelkező oktatónak is adott munkát. Valamiféle evangélikus jelenlét kimutatható, amennyiben Sopron, Orosháza, Aszód, Nyíregyháza, Bonyhád is otthont adott néhány tucat menekültnek (32 fő), miközben, ahogy láttuk, emezeknél nagyobb vagy jelentősebb városok egy szepesit sem mutattak fel. A másik figyelemre méltó mozzanat, hogy a bányászati-kohászati profilú települések (a nagyobbak közül Ózd és Salgótarján, a kisebbek közül Ajkasingervölgytől Nagydorogon át Tokodig és Felsőgalláig egy sor másik) nagyjából ugyanekkor csoportnak (39 fő) adtak otthont.

Izgalmasabbnak tűnik a fővárosban lakó 624 fő lakhelyének elemzése. Előrebocsátom, hogy néhányan munkahelyi címüket adták meg a szerkesztőknek, ezeket igyekeztem kiszűrni. A címtár még az 1930 előtti közigazgatási beosztást tükrözte: így egynek vette az I. kerületet a XI. és a XII. kerülettel, és nem tüntette fel a XIII-XIV. kerületet sem. A szepesiek közül kereken 200 főnek (32%) I. vagy II. kerületi címe volt. Tekintettel arra, hogy 1925-ben a főváros lakosságának csak 15,7%-a (kicsit kevesebb, mint 150 ezer ember) lakott ebben a két kerületben, állíthatjuk, hogy részben tudatos és az egyéni érvényesülési stratégiák részének számító betelepülésről van szó.³⁵⁴ Erről mindjárt. Az I. kerületben önmagában 135-en laktak, az 1,8-szor nagyobb népességgel rendelkező VII. kerületben csak feleannyian. Azonban jobbra itt sem a villanegyedben lévő lakások dominálnak. Az I. kerületben a Műegyetem mögötti Budafoki út és a Horthy Mik-

³⁵⁴ Thirring Gusztáv: *Budapest népessége 1925 végén*. Statisztikai Szemle, 1926. február. 57.

lós (ma Bartók Béla) út, valamint a Verpeléti (ma Karinthy Frigyes) út által határolt terület tűnik az egyik kikristályosodási pontnak, az Attila út és különösen a Tabánban a menekültek számára épített bérház, valamint a mostani XII. kerület Déli Vasút – Hajnóczy utca – Csaba utca – Városmajor utca – Kékgolyó utca – Böszörményi út – Fery Oszkár (ma Kiss János altábornagy) utca által határolt terület. Óbudán laktak a szepesiek közül a legkevesebben (21 cím).

Más kerületeken belül is sajátos csoportosulást figyelhetünk meg: a VII. kerületben lakó 83 emberből a döntő többség a kerület Nagykörúton kívüli részében lakott, főleg a Keleti pályaudvar mögötti Csikágóban, némelyikük a később XIV. kerületté avanzsáló részekben. A belső részekből (Síp, Dohány és Kertész utca) mindössze kilenc címünk van. A VIII. kerületi címek eloszlása egyenletesebb, különösen erős csoportosulásnak látszik a József körút és a József utca környéke, valamint a Baross utca (csaknem harminc címmel). A IX. kerületben 67 címünk van. Itt is megfigyelhető valamiféle csoportba szerveződés, nem utolsósorban azért, mert a Mária Valéria-telep (ma: József Attila lakótelep) is a IX. kerület területén található, ahol 1918 után nagyon sok menekült húzta meg magát átmenetileg vagy tartósan: itt volt található a Szepesi Diákokthoz is (9 cím). Nagyjából hasonló nagyságrendű a Ferenc körút, a Lónyay utca és az Üllői út lakottsága, a zöm pedig a Boráros tér környéki kis utcákban lakott (Angyal, Mester, Liliom, Vaskapu utca: 21 cím). S ugyancsak tanulságos, hogy a 45 V. kerületi címből (ez a mai V. és XIII. kerület) mindössze tíz található a körúton túl.

A menekültek budapesti elhelyezkedéséről elmondható, hogy jobbra a keresztény kispolgárság és középosztály által lakott negyedekben telepedtek meg, s társadalmi státusukkal összefüggésben törekedtek a magasabb presztizsű budai kerületek felé. Kevésbé találhatók meg a budapesti zsidó polgárság hagyományos negyedeiben: Újlipótvárosban és a VII. kerület Nagykörúton belüli részén. Egyes környékeken bizonyos mértékű koncentráció is kimutatható, néhány esetben nyilván függetlenül a lakók akaratától: a barakktelep vagy a menekültek számára épített kislakás nem volt feltétlenül az ideális megoldás. Másutt azonban – úgy tűnik – nem a véletlen vagy a kényszer sodorta egymás közelébe a szepesi migránsokat – felépítették a maguk tátraalji kisvárosát Budapesten is.

Ha koncentrációjukat más metszetben vizsgáljuk, akkor a roppant alacsony számok mellett azért találunk figyelemre méltó adatot. Ha az érdekel bennünket, hogy az egyes kisvárosokból érkezők térbelileg is elkülönültek-e Budapesten, akkor a válasz ugyan „nem”, rögtön hozzátéve, hogy valamiféle gyenge korreláció kimutatható az eredet és az aktuális lakóhely között. Mindhárom nagyobb diaszpóra (Igló, Lőcse, Késmárk) szülőttei a két belbudai kerületben koncentrálódnak, 15-21%-uk itt élt. De például a többi közigazgatási egység közül a lőcseiek inkább az V. kerületet látszottak preferálni (18 fő). Iglói mindössze egy élt itt, ők a VII. kerületben éltek a legtöbben (12 fő), a Késmárkról jöttek viszont olyan alacsony számban találhatók meg Budán kívül (VI. kerület: 7 fő), hogy arra érvényes állítást alapozni nemigen lehet. S értelemszerűen utcaszintű számításokat sem érdemes végezni ekkora esetszámmal.

A társadalmi összetétel meghatározásához 10 kategóriát állítottam fel, amelyet kódok segítségével további alcsoportokra osztottam. Jó néhány meghatározás önkényes volt, esetleg kiemeltem olyan csoportokat is, amelyek első nekifutásra furcsának tűnnek – ezt azonban azért tettem, hogy a csoport egyes jellegzetességei jól megvilágíthatók legyenek. Nyilván számtalan olyan esettel is találkoztam, amikor nem lehetett pontosan meghatározni a foglalkozást, mert nem állt rendelkezésre elegendő információ: a „mérnök” meghatározással elég nehéz mit kezdeni, ha nem tudjuk, az illető hol dolgozik; ő rendszerint az egyetemet végzettek kategóriájába került. A nyugdíjasokat, amennyiben szerepelt a korábbi foglalkozásuk, abba a kategóriába illesztettem, de jeleztem nyugállományukat. Megjelöltem a házastársakat és az özvegyeket is. Összesen 1024 egyénről rendelkeztem foglalkozási adatokkal, s őket a következőképpen csoportosítottam:

1. állami, városi, vármegyei, község tisztviselők. A közszférában dolgozók. Állami vállalatok alkalmazottai (külön a tisztviselők, a munkások, a beosztottak), mint például a posta, a MÁV, a MÁV különböző gépgyárai, s ide kerültek az állami monopóliumot élvező gyárak alkalmazottai (pl. dohánygyár), valamint katonák, csendőrök, pénzügyőrök.

2. Magánszféra. Cégvezetők, magántisztviselők, beosztott gyári munkavezetők, munkások.

3. Mezőgazdasággal foglalkozók. Földbirtokosok, bérlők, illetve beosztott „menedzserek” (intézők stb.).

4. Önállóak, szabadfoglalkozásúak. Orvosok (itt, megvallom, szembetaláltam magam azzal a problémával, hogy mi a teendő azokkal az orvosokkal, akik városi vagy állami alkalmazásban állnak: végül úgy döntöttem, foglalkozásuk a jellegadó, nem a munkáltatójuk), ügyvédek, művészek, és ide kerültek az önálló kisegyzisztenciák (iparosok, kereskedők) és alkalmazottaik.

5. Lelkészek

6. Tanítók, tanárok

7. Diákok

8. Bánya- és erdőművelésben dolgozók

9. Nyugdíjasok, özvegyek

X: egyéb, közelebbről nem meghatározható (ugyanakkor számmal jeleztem az esetleges végzettséget. Erre utaló szavak: „mérnök”, „tanár”, „vegyész”, „tisztviselő”).

Elsőként nézzük az iskolai végzettség kérdését. Igyekeztem óvatosan eljárni, csak ott vettem egyértelműnek a felsőfokú végzettség meglétét, ahol a megjelölt foglalkozásnak követelménye volt a diploma (orvos, mérnök, tanár – de nem a tanító). Ugyancsak eleve diplomásnak tekintettem a közgyűjteményi alkalmazottakat (pl. „könyvtári őr”), a tudományos kutatókat, a volt minisztereket, a lelkészeket és a katonatiszteket. Sem a minisztériumi tisztviselőket, sem a postánál vagy a MÁV-nál dolgozókat, sem a magántisztviselőket vagy a cégvezetőket nem tekintettem diplomásnak, hacsak külön erre utaló kiegészítést nem tettek a nevük mellé. Érettségizettnek vettem az egyetemi hallgatókat, a minisztériumi tisztviselőket (de nem a díjnokokat), a nagykereskedőket és a művészeket. Ezekkel az elég drasztikus megszorításokkal együtt is meglepő eredmények jöttek ki. A minta 31,8%-ának (326 főnek) kellett, hogy legyen felsőfokú végzettsége – miközben ez az arány a két világháború közötti Magyarországon a teljes lakosságra vetítve 1-1,5% körül mozgott. További 193 fő vélhetően rendelkezett érettségivel vagy azzal egyenértékű végzettséggel. A Horthy-korszakban ugyan duplájára emelkedett az érettségizettek száma 1920 és 1938 között, ha az 1930-as értéket vesszük (3,6%), akkor is látszik, hogy a mintában jóval a normális

mértéken túlmutató felülreprezentáltságot találunk. Az országos 3,6%-kal áll szemben a minta 50,7%-a (519 fő). A minta nyilván torzít: nincsenek benne gyerekek, és nincsenek benne a magyar lakosság több mint a felét kitevő agrárnépesség képviselői, de a különbség mégis figyelemre méltó.

Nézzünk néhány jellegadó foglalkozási csoportot. A legtöbben az önálló egyszisztenciák vannak (vendéglősök, kereskedők, iparosok – utóbbiak között egyenesen 9 szabómester is), 88 fővel. Ha házastársaikat és özvegyeiket is idevesszük, akkor a csoport 107 főt számlál. Rendkívül magasnak tűnik a katonák-csendőrök (a nyugdíjasokkal együtt 56 fő), az orvosok (38 fő) és a tanárok száma (50 tanító és polgári iskolai tanár, 53 középiskolai tanár és 17 egyetemi oktató). S ráadásul a katonáknál ez a szám nem teljes. Voltak olyan volt katonatisztek, akik női fehérneműk eladásával vagy trafik üzemeltetésével tartották fenn magukat – ilyen esetekben az aktuális foglalkozásuk került a listára.

Viszonylag alacsonynak mondható az állami tisztviselők száma (25 aktív és 12 nyugdíjas), ugyanakkor elég népes az állami szolgálatban álló közalkalmazottak csoportja (45 aktív, 17 nyugdíjas), elsöprő többségük a posta, a MÁV, a KSOD vagy a Duna–Száva–Adria Vasút (volt) alkalmazottja. Népes még a magántisztviselők (47 fő), az ügyvédek, jogászok, közjegyzők tábora (24 fő), és hozzájuk számítható még 14 bíró és ügyész. Ugyanakkor találni két aktív polgármestert (Makó, Salgótarján), főispánt, nyugalmazott és aktív minisztert is a listán. Összességében azt lehet mondani, hogy bár az államtól függő köztisztviselői csoportok elég hangsúlyosan jelen vannak a névsorban, a független kisegyszisztenciák száma sem elhanyagolható: több mint 8%-át teszik ki a teljes mintának, míg az összes Magyarországra érkező menekült között valamivel több, mint 2% volt az arányuk.³⁵⁵ Tehát árnyalni szükséges azt a képet – legalábbis e csoport esetében – amely az államból élösködőként látja ezt a csoportot.

Ugyanennyire beszédes az is, hogy kik nincsenek a címtárban: nem találunk állástalanokat – minden bizonnyal voltak ilyenek, de vagy nem tartották szükségesnek, hogy szerepeljenek a címtárban, vagy

³⁵⁵ Petrichevich-Horváth: i. m. 37.

elhallgatták ezt a körülményt. Földműveléssel foglalkozót mindössze 13-at találunk, közülük hatan birtokosok vagy bérlők, heten pedig birtoküzemeltetéssel foglalkoznak (jobbára intézők, kulcsárok, és egy uradalmi gépészt is idevettem). Földműves a mintában nincs, és cseléd is csak egy. Nem árt tisztában lenni, hogy a címtárban való szereplés már egyfajta szelekció: ki tudott róla (nyilván az újságolvasók), ki vette a fáradságot, hogy írjon az összeállítóknak, ki tartotta egyáltalán fontosnak a származása jelzését, integrációját a virtuális Szepességbe.

* * *

Milyen következtetéseket vonhatunk le az elemzés végén? A tanulságokat két irányban lehet megfogalmazni. Egyrészt azt láthattuk, hogy a cipszerek jelenléte az ország belsejében nem Trianon utáni jelenség, hanem egy hosszú értelmiségi migráció egyik állomása. A sajátos, többnyelvűséggel átítatott etnoregionális tudat, amely a XIX. század első felének biedermeier állampatriotizmusából kinőve elfogadta az egy magyar politikai nemzet eszméjét, irodalmi hagyományaira, nyelvi különállására és magas városi műveltségére hagyatkozva túlélte az impériumváltást, és túlélte a helyváltoztatást is. Ez a döntően középosztály-kispolgári elemekből álló tömeg, amelyben a magasán képzettek aránya sokszorosan meghaladta az országos átlagot, jobbára a fővárost választotta migrációja célállomásául, s ezen belül is az átlagnál nagyobb arányban a budai kerületeket. Az orvosi, katonatiszti, tanári karrier, illetve egy szinttel lejjebb a társadalmi hierarchiában a vasúttársaságok és a posta erős jelenléte, valamint az iparosi és kereskedői egzisztencia átlagon felüli részesedése elég jól kirajzolja a csoport preferenciáit.

Ennek a hagyománynak a továbbélését a két háború között több tényező biztosította: a kiterjedt és kitartóan működtetett egyesületi háló, a közösséget összetartó kommunikációs csatornák, a kiterjedt rituális színtér, a virtuális Szepesség megteremtésének programja és a szigorúan hierarchizált belső struktúra, amely ugyanakkor hatékony lobbiszervezetnek is bizonyult. A kulturális emlékezet őrzését a szülőfölddel ápolt kapcsolat, a Szepességhez kötődő tevékenységek átmentése (természetjárás, irodalom) és a hagyomány befogadó volta tette lehetővé (tisztelőbeli szepesi cím, zsidó tagok felvétele stb.).

Ugyanakkor a revíziós célok hiábavalósága és a cipszer identitásból fakadó kényelmetlenségek már a negyvenes évek első felében jelezték, hogy a hagyomány átmentése nem problémamentes. Bárdossy miniszterelnök munkatársai azt írták főnöküknek 1942-ben, hogy nem volna szerencsés elmennie a Szepesi Ház javára rendezett díszhangversenyre, mert a Szepesi Szövetség csak regionális jellegű egyesület, és célja is nyíltan irredenta. Ráadásul a cipszer identitás ilyes favorizálása nemcsak a szlovákokat, hanem a német politikát is bőszténé. A miniszterelnök végül inkább 50 pengőt küldött maga helyett.³⁵⁶

1945 után ez a hálózat szétverődött/szétverték. Sokan meghaltak vagy emigráltak. Az öreg szepesiek az ötvenes években egy ideig még összejöttek egymás lakásán péntek esténként, hogy cipszer nyelvű Lindner- és Lám-verseket szavaljanak, behúzott függönyök mögött, vagy szerda délutánonként találkozzanak a Gellért Szálló cukrászdájában, egészen addig, amíg az állambiztonság nem figyelmeztette őket arra, hogy ezzel sürgősen hagyjanak fel. A hatvanas évek elejétől, amikor az utazás könnyebb lett Magyarország és Csehszlovákia között, rendszeressé válhattak a hazautak kirándulás, rokonlátogatás vagy temetőgondozás okán.³⁵⁷ Ezek a szálak áthúzódhattak a hetvenes, sőt a nyolcvanas évekbe is. Erről a késmárki, lőcsei vagy iglói temető némely szépen rendben tartott magyar feliratos sírja ma is tanúskodik.

Így ért véget egy hagyomány.

³⁵⁶ MOI. K28, 37. cs. 76. t. 1942-P-27331 sz. Válaszlevél-tervezet, 1941. október 2.

³⁵⁷ Krisch Ernő mérnöknek (Budapest), Krisch Jenő fiának szíves szóbeli közlései 2008. február 14-én.

Sérelem, jogfolytonosság, frusztráció³⁵⁸

*Alsó-Fehér vármegye menekült törvényhatósága Budapesten,
1919–1921*

A Trianon utáni menekültek társadalmáról, opcióiról a legutóbbi időkig meglehetősen kevés publikáció jelent meg.³⁵⁹ A hivatalosan 350 ezer (nem hivatalosan valószínűleg 420–425 ezer) főnyi tömeg (ne feledjük, a megcsonkított ország lakosságának több mint 5%-a) társadalmi folyamatainak, integrációjának elemzése azonban még sok felfedezést tartogat.

Az alábbiakban egy véletlenül fellelt levéltári iratcsomó néhány tanulságát igyekszem megfogalmazni és kiegészíteni máshol található források és feldolgozások tanulságaival.

Hegyek és viharok

Alsó-Fehér vármegye 1764-ben a középkori Fehér vármegyéből alakult ki a Maros folyó két oldalán.³⁶⁰ Végső területi kiterjedését (3577 km²) 1876-ban, a közigazgatási reform során nyerte el. A megye erősen tagolt domborzati viszonyai mellett (nyugaton az Erdélyi-érchegység, keleten az ún. erdélyi felföld uralja, s területén található még az erdélyi Hegyalja híres bortermő vidéke, valamint az Ompoly

³⁵⁸* Köszönöm a segítséget Nagy Ferencnek, a MOL főlevéltárosának.

³⁵⁹ Az egyik legutóbbi, érdemes tanulmány: Szűts István Gergely: *A miskolci opátok társadalomszerkezeti vizsgálata*. In: Czetz Balázs – Kunt Gergely (szerk.): *Politika és mindennapok. (A jelenkortörténet útjai 2.)* Miskolc, 2007, ME BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék. 143–165.

³⁶⁰ A vármegye korábbi történetéről ld. Iczkovits Emma: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Budapest, 1939.

és az Aranyos mentén húzódó hegyvonulatok) még négy rendezett tanácsú városa: Abrudbánya, Gyulafehérvár, Vízakna, Nagyenyed érdemel figyelmet. Utóbbi egyúttal a vármegyei igazgatás székhelye is volt. Dolgozatunk tárgyának értelmezéséhez – anélkül, hogy a vármegye részletes történetébe fognánk – elengedhetetlen a hét évtizeddel korábban, 1848–49 napjaiban történtek rövid áttekintése.

Az új magyar kormány által az 1848. év tavaszán–nyarán meghirdetett, új hadseregbe való toborzás Erdélyben végsőig feszítette az indulatokat. Nemcsak a román parasztok szegültek ellen a sorozásnak, hanem egyes román határőrszázaljak is megtagadták a kormány parancsait. A feszültségek 1848 októberétől véres polgárháborúban robbantak ki, amelynek Alsó-Fehér vármegye kitüntetett területe volt. Itt került sor az első magyar földesúri lakok kifosztására (Balázsfalva környékén), lakóik gyakran bestiális kegyetlenséggel történő meggyilkolására, egyes vármegyei tisztviselők elleni támadásokra. Továbbá a vármegye volt a törzsterülete az Avram Iancu és Axente Sever vezetésével kibontakozó román felkelésnek, s egy ideig Topánfalván volt Iancu főhadiszállása is. Abrudbánya, Zalatna, Nagyenyed, Verespatak, az erdélyi Hegyalja magyar lakói nagyon súlyos árat fizettek nemzeti hovatartozásukért. Az 1848–49-es erdélyi polgárháború vármegyei eseményei, a mérszárlások, rajtaütések és bosszúhadjáratok meglehetősen részletesen tárgyalt fejezetei a szabadságharc történelmének.³⁶¹ Fél évszázaddal később a vármegye monográfiája, Szilágyi Farkas nagyenyedi református lelkész 4264 főre becsülte a polgárháború vármegyei magyar áldozatainak számát (nem számítva ide a „lelki rázkódások” következtében elhunyt 400 főt és a csatatereken és kórházakban elpusztult katonák 500 főnyi tömegét), ami a vármegyei magyarságnak kb. egyhatoda. (Ha az ő ka-

³⁶¹ A különböző, a felkelt románság által elkövetett cselekményeket taglaló irodalom elemzésétől most eltekintek. Összefoglalóan ld. Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*. I–II. köt. Csíkszereda, 1999, Pallas-Akadémia. I. köt. 221–234. II. köt. 24–42., 159–179., 282–293. Speciálisan témánkról: Szilágyi Farkas: *Alsófehér vármegye 1848–49-ben. (Alsófehér vármegye történelme)*. III. kötet, I. rész. Nagyenyed, 1898, Nagyenyedi Könyvnyomda és Papíráruháza Részvénytársaság. Különösen: 113–198., 228–254, összegezve a károkról: 400–407. További részmonográfia hasznos szempontokkal: Hermann Róbert: *Az abrudbányai tragédia – 1849*. Budapest, 1999, Heraldika.

tegorizálását vesszük alapul: egyötöde). Hozzá kell tennünk, hogy Szilágyi adatait a korszak specialistája, Egyed Ákos kevésnek véli, s a megyei áldozatok számát 6000-ben adja meg.³⁶² Ez azt jelentené, hogy az erdélyi polgárháború 7500-8500 magyar polgári áldozatának 70-80%-a a vármegye lakosai közül került ki. Szilágyi Farkas emellett körülbelül 1000 főre becsülte (köztük 92 nőre) a magyar honvédség akciói nyomán megölt vármegyei románok számát, amihez hozzáadódik a történetíró szerint a harcmezőkön elesett románok száma, amellyel a román áldozatok száma 3500-4000 főre tehető.³⁶³ A kisszámú százsz halottal együtt a vármegye lakosaiból több mint 10 ezer fő (sőt, ha Egyed Ákos adatait vesszük figyelembe: csaknem 12 ezer fő), azaz a megye kb. 160 ezer lakosának csaknem 6 százaléka pusztult el 1848 ősze és 1849 nyara között. Az anyagi károkat Szilágyi több mint 9 millió forintra becsülte.³⁶⁴ E körülményeket azért ismertettük részletesebben, mert elbeszélésünk szempontjából jelentősége van annak, hogy egy ilyen nemzetiségi konfliktusokkal súlyosan terhelt területen, ahol 1848-ban még élénken éltek az 1783-84-es Horea-Closca-féle felkelés emlékei (melynek során Abrudbányát már egyszer felperzselték a felkelők), és minden bizonnyal 1918-ban is voltak olyanok, akiknek gyermekkori emlékei között még éltek az 1848-49-ben átélt borzalmak. Mivel a korszak történetképében meghatározó Gracza György-féle szabadságharc-történetben vagy Jókai írásaiban gyakran visszaköszöntek 1848-49 vármegyei eseményei, s szép számú egyéb könyv, cikk ismertette a korabeli történéseket, nem csoda, ha sokan 1918-at is a hetven évvel korábbiak ismétléseként látták.

A vármegye és városai

Az 1867 utáni népszámlálások a vármegye lakosságának diszkrét növekedését mutatják (1869 és 1880 között azonban csaknem 10 ezer fős fogyást), amelynek során Alsó-Fehér polgári népessége

³⁶² Egyed: i. m. II. köt. 300.

³⁶³ Uo. 401-402. Bár a harcmezőn keletkezett veszteséget Szilágyi a továbbiakban még magasabbra teszi.

³⁶⁴ Szilágyi: i. m. 407.

188 702 főről 219 177 főre emelkedett. Mindezt azonban úgy, hogy egyes városok (pl. Vízakna) népessége gyakorlatilag stagnált, Abrudbánya lakóinak száma pedig csaknem nyolcszázalékkal csökkent. Gyulafehérvár lakossága diszkréten, míg Nagyenyedé lendületesebben nőtt, de mindkettőé tízezer fő alatt maradt. Az 1910-es népszámlálás szerint 221 618 főre rúgott a katonai és a polgári lakosság, amelyből 39 107 fő (17,6%) volt a magyar nemzetiségű. S ez is meglehetősen egyenlőtlenül oszlott meg: a négy rendezett tanácsú városból abszolút magyar többség volt Nagyenyeden és relatív többség Gyulafehérváron, míg Zalatnán és Vízaknán a románság alkotott többséget. A járási székhelyek közül magyar többséget találunk még Verespatakon (relatív többség) és Marosújváron (abszolút többség). A nyolc vármegyei járás közül a magyarok aránya csak a Marosújváriiban haladta meg a harminc százalékot (33%), ahol a Maros völgyében néhány magyar többségű falu duzzasztotta a vármegye magyarságát, de a csaknem 40 ezer magyar harmada kisvárosokban élt, többségük pedig a járási székhelyeken, így például a fontos vasúti csomóponton, Tövisen. A Nagyenyedi járásban beszélhetünk még magyarul a vidékről, néhány ezer fővel.³⁶⁵ Számottevő volt még a vármegye százsz lakossága is (7269 fő), és feltűnően magas volt az analfabéták aránya: a lakosságnak alig egyharmada (76 618 fő) tudott írni-olvasni. Az evangélikusok száma csaknem hajszázra megegyezett a németekével (7283 fő), míg a magyarság létszámát pontosan kiadja a római katolikusok (11 194 fő), reformátusok (23 009), unitáriusok (1269) és izraeliták (3845 fő) együttes száma.³⁶⁶

E nemzetiségi szempontból nem túl rózsás helyzet ellenére a vármegye magyar művelődésben játszott szerepe tagadhatatlan: Nagyenyed iskolái, a gyulafehérvári érsekség és az érseki szeminárium, a bányagazgatásban dolgozó állami tisztviselők (Zalatna, Verespatak, Abrudbánya, Vízakna) súlya mind azt hozta magával, hogy a magyar

³⁶⁵ Erről ld.: Lázár István: *Alsófehér vármegye magyar népe*. Nagyenyed, 1896, Cirner és Lingner Könyvnyomdája. 3–4.

³⁶⁶ A vármegyére és városaira vonatkozó adatok: *Magyar Statisztikai Közlemények* Új sorozat. 42. köt. Budapest, 1912, Athenaeum. 376–379., 850–851. 1911-ben a vármegyében élő izraeliták 89%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek: Glück Jenő: *A gyulafehérvári izraelita hitközség története*. Levéltári Szemle, 2004. 2. sz. 37.

és részben az állami-megyei hivatalokhoz kötődő értelmiség jelentős szerepet játszott a helyi közéletben. Ugyanakkor az 1848–49-es dúlások után született néprajzi munka a gyarapodó (és a vármegyei magyarság felét kitevő) magyar városi lakosságot csaknem kivétel nélkül bevándoroltnak mondja: Abrudbányán, Zalatnán, Verespatakon, Magyarigenben, Boroskrakkón a törzsökös magyar családok számát alig harmincra teszi.³⁶⁷

A világháború végén a vármegyében a közbiztonság helyzete már 1918 őszén megrendült. A román többségű településeken a magyar tisztviselőket a román lakosság számos esetben megfenyegette és/vagy menekülésre késztette. A menekült törvényhatóság iratai között fennmaradt elbeszélésekben jól látszik, hogy emiatt már 1918 novemberében elhagyta szolgálati helyét például Roska Miklós gyulafehérvári polgármester vagy Winkler János abrudfalvi körjegyző.³⁶⁸ A nemzetiségi mozgolódás, a vármegye centrális helyzete (mármint a majdan elcsatolandó területek románok lakta területeit tekintve), a vidéknek a román nemzetiségi mozgalomban játszott szerepe, Kolozsvár magyar vezetésének ellenséges magatartása mint hozzájárulhatott ahhoz, hogy a nagy nemzetesítő aktusra, a gyulafehérvári népgyűlésre is éppen a vármegye székhelyén került sor.³⁶⁹

A vármegye területét 1918 végén, 1919 elején szállták meg a román csapatok. Tövisen december 7-én elvágták a vasúti összeköttetést Kolozsvárral. Nagyenyedet december 20-án, Gyulafehérvárt december 19-én, szállták meg, és a budapesti lapok tudni vélték, hogy december 19-én küldöttség indult Bukarestből az ércbányák (Verespatak, Abrudbánya) átvételére.³⁷⁰ A román hadsereg bevonulása azonban sok esetben csak egy fennálló helyzetet szentesített, amennyiben például Gyulafehérváron a helyi románság már a bevonulás

³⁶⁷ Lázár: i. m. 4.

³⁶⁸ Pest Megyei Levéltár, IV. 901., Alsó-Fehér vármegye Budapesten működő törvényhatóságának iratai, 1. cs. 124-1920. sz. ill. 133-1920. sz.

³⁶⁹ A gyűlés lefolyásával kapcsolatban helyszíni és a város életét is érzékeltető beszámoló: *Az erdélyi románok Nagyromániához csatlakoznak*. Az Est, 1918. december 3. 1-2.

³⁷⁰ A megszállással kapcsolatos adatokat az alábbi lapokból vettem: Pesti Napló, 1918. december 20. 1., Budapesti Hírlap, 1918. december 21. 5., december 20. 5.,

előtt két héttel, december 5-én átvette a város irányítását, és egy helyi ügyvéd személyében román polgármestert emelt hatalomra.³⁷¹ A város új, katonai és polgári hatóságai együttesen akadályozták meg a helyi magyarokat abban, hogy december 21–22-én Kolozsvárra utazzanak az erdélyi magyarság nagygyűlésére.³⁷²

A hatalomátvétel után rögtön meginduló elbocsátások és a magyarellenes atrocitások miatt 1918 végétől a menekültek folyamatosan özönlöttek a budapesti igazgatás alatt maradt országrészbe. Az első nagyobb hullámra 1919. januárja és márciusa körül került sor: ekkor a hűségeskü megtagadása vagy a megszálló hatóságok által ellenségesnek tekintett magatartás szolgáltatott okot a vármegye településeiről való eltávolításra. A tanácsköztársaság időszaka – forrásainkból legalábbis úgy tűnik – bizonyos értelemben szünetet jelentett a vármegye területéről való menekülésben/elűzésben. A román megszálló hatóságok ebben az időszakban más technikákkal éltek: a számukra kellemetlen vagy zavaró személyiségeket internálták vagy be is börtönözték, mint például Korinsky Győző volt ítélőtáblai bírót.³⁷³ A kommun bukása után szinte azonnal újraindultak a kiutasítások, és többé-kevésbé folyamatosan zajlottak 1920 során.³⁷⁴

Az aktus

A *Szózat* című radikális jobboldali napilap 1919. december 19-i számában felhívást tett közzé, hogy az elszakított vármegyékből származók jelentkezzenek be a törvényhatóságoknál.³⁷⁵ A törvényhatóságok megalakításának gondolata minden bizonnyal korábban született, erre utal az is, hogy két nappal később, a Magyar Nemzeti Szövet-

³⁷¹ *Gyulafehérvár tisztviselői felesküdték a románoknak.* Az Est, 1918. december 8. 3.

³⁷² Az Est, 1918. december 24. 2.

³⁷³ PML, IV. 901. 7-1920. sz. Alsó-Fehér vármegye törvényhatóságának átirata a Tevéhez, Budapest, 1920. február 12.

³⁷⁴ Pl. ez volt Daubravszky Gyula gyulafehérvári városi főszámvevő (62-1920. sz.), Újhelyi János nagyenyedi városi pénztárnok (85-1920. sz.) esete.

³⁷⁵ A felhívást megismételte a katolikus Új Nemzedék is 1920. július 14-i számában.

ség Gerlóczy utcai helyiségében máris megalakult Alsó-Fehér vármegye Budapesten működő törvényhatósága. A szervezet nyilvánvalóan a Területvédő Liga kezdeményezésére alakult meg, mert az eseményre Krisztics Sándor (a Tevél titkára, későbbi szociológiai-professzor) és Perényi Zsigmond (a Magyar Nemzeti Szövetség elnöke) felhívására került sor. A megalakuláskor a Tevélt Okolicsányi László, a szervezet alelnöke képviselte. A jelenlévők rövid formaságok után egyhangúlag kimondták Alsó-Fehér vármegye törvényhatóságának megalakulását, amelynek vezetőjévé Pongrácz Aladárt, Abrudbánya volt tiszti főügyészét választották.

A megjelent mintegy kéttucatnyi személy természetesen csak bajosán képviselhette legitim módon a vármegye csaknem negyvenezer lakosát, ezért már a megalakuláskor hangsúlyozták, hogy szervezetükre a jogfolytonosság fenntartása miatt van szükség. Ha végigtekintünk a 29 megjelent foglalkozásán és lakhelyén, azt látjuk, hogy zömükben férfiakról, állami és városi szolgálatban álló hivatalnokokról van szó, akik a jelzett időszakban (1919 végén) budapesti lakhellyel rendelkeztek, és jobbára valamelyik Alsó-Fehér megyei kisvárost jelölték meg menekülésük előtti lakhelyként. A megjelentek között öt nő volt (közülük azonban hárman is családtagként jelentek meg az eseményen, férjük, illetve apjuk társaságában). A törvényhatóság megalapítói között 3 csendőr-, illetve rendőr- vagy katonatisztet, 7 városi tisztviselőt (főszámvevőt, főügyészt, polgármester-helyettest, városi tanácsost, segédhivatali alkalmazottat), 3 tanítót vagy iskolaigazgatót (és két családtagot), 3 községi, ill. körjegyzőt találunk, 2 műegyetemi hallgatót, egy állami geológust (és feleségét), valamint ügyvédet, hírlapírót, kávést, lakatost, földbirtokost, műszerészt, takarékpénztári igazgatót és néhány, közelebbi foglalkozást meg nem adó személyt. Körükben két olyan személyt is lelhetünk, akik a Horthy-korszakban szép karriert fognak befutni. Toókos Gyula (1883–1958) huszárkapitány, vezérkari százados, a „szegedi” tisztek csoportjának ismert tagja, későbbi tábornok mint vajasdi származású menekült jelentkezett be a gyűlésre. Esztergár Lajos (1894–1978), Abrudbányáról menekült ügyvéd később Pécs polgármestere, majd a negyvenes évek elején a kormány szociálpolitikájának egyik alakítója, így az ONCSA (Országos Nép- és Családvédelmi Alap) egyik életre hívója volt.

Figyelemre méltó azonban, hogy a korábbi vármegyei tisztviselők távol maradtak a kezdeményezéstől: egyedül Tóth László korábbi verespataki főszolgabíró (1919-ben Gyömrőre alacsonyabb rangban beosztva) képviselte ezt a csoportot. A törvényhatóság vezetői közül mind Inczedy-Joksmann Ödön korábbi alispán, majd kormánybiztos (a Károlyi-kormány 1918. november 19-i ülésén felmentette), mind báró Bánffy Kázmér főispán, illetve Bánffy 1918 végén kinevezett utódja, Asztalos Kálmán Erdélyben maradt.³⁷⁶ A többi vármegyei tisztviselő – úgy tűnik – távol tartotta magát a kezdeményezéstől, annak ellenére, hogy körükben minden bizonnyal jelentős volt az elmenekülők száma. Ez a távolmaradás akkor is beszédes, ha tudjuk, hogy valószínűleg a volt vármegyei tisztviselők a csonka ország más vidékein szétszórva élhettek ebben az időben, és sem információjuk nem lehetett a kezdeményezésről, sem módjuk egy pesti utazásra. Ezt az állítást erősíti, hogy néhányan (volt állampénztári főtanácsos, bíró, pénzügyi tisztviselő) később jelentették be csatlakozásukat a tömörüléshez, s valamennyien vidéken éltek ebben az időpontban.

Az ülésen megjelentek kinyilvánították, hogy törvényhatóságukat azért alakítják meg (47 másik, elszakított törvényhatósággal együtt), hogy a jogfolytonosság meg ne szakadjon. Vezetőjévé egyhangúlag dr. Pongrácz Aladárt, Abrudbánya tisztí főügyészét, a helybéli Magyar Kaszinó elnökét választották.³⁷⁷

Álláspont

A frissen megalakult közgyűlés néhány nappal később elfogadott egy határozatot is, amely összeszedte azokat az érveket és állításokat, amelyekkel a vármegye elszakítása ellen és a törvényhatóság megalá-

³⁷⁶ Asztalost ügyvédként és a nagyenyedi Károlyi-párt elnökeként 1918 decemberében nevezték ki nyilvánvalóan csak névleges hatalomgyakorlást lehetővé tevő hivatalába. Kinevezéséről ld.: *Alsófehér* (függetlenségi lap), 1918. december 29.

³⁷⁷ PML, IV. 901., 1-2/1920. sz. az 1919. december 21-i ülés jegyzőkönyve. Pongrácz nemcsak a közigazgatásban volt jelen: a háború végén főszerkesztőként jegyezte az *Abrudbánya és Vidéke* című hetilapot.

pításának szükségessége mellett érveltek. A jogfolytonosság fenntartásának hangoztatása mellett felbukkannak azok a fordulatok, amelyek a továbbiakban is meghatározzák a törvényhatóság és tagjainak szóhasználatát.

Ezek az érvek a következők:

a. a történelmi szenvedésekre (1783–84-re és 1848–49-re) való visszautalás: „A mi őseink sokat megérttek már. Látták rabolni és gyilkolni Hora-Kloska gyülevész népét, Janku és Axentye osztrák zsoldban álló hordáit, mégsem estek kétségbe, és a haza mégis megmaradt. A magukat rómaiaknak hazudó oláh utódok csak azt cselekszik most, amit nagyatyáik, de mi, az akkori mártírok vérei szintén nem esünk kétségbe, mert mi is tudjuk, hogy a haza élni fog.” S megemlíti még Abrudbánya, Zalatna, Nagyenyed elpusztítását.³⁷⁸

b. a kultúrfölény hangsúlyozása (a románság „gyülevész had”, amely martalóchadjáratai során kultúrkincseket semmisített meg, Kemény Simon kardjából patkószöveget veretett stb.), s a kultúrának ezen ellenfelei „minden történelmi, jogi és erkölcsi alapot nélkülöznek” [sic].

c. a patriarkális együttélés képének felmutatása („Alsófehér vármegye közönsége: magyarok, szászok és józan románok, különösen az intelligensebb bányász románok egyformán a történelmi múlt teljes ismerésével és a jövőbe vetett rendíthetetlen hittől elteltlen foglalást hazánk területi épsége mellett.”) Sajátos, hogy a magyar területmegtartó, -követelő propagandában jelentős szerepet kapó gazdasági, földrajzi érvelés nem bukkan fel ebben az alapvetésben – eltekintve néhány sztereotip hivatkozástól Zalatna „aranyára”, Vízakna „sójára” és Sárd, Magyarigen „borára”.³⁷⁹

Ezekben a hetekben-hónapokban nemcsak a közép-erdélyi vármegye száműzött törvényhatósága alakult meg, hanem számos más elszakított területről jövő személy vett részt hasonló kezdeményezé-

³⁷⁸ A korabeli lapokat áttekintve nyilvánvalóan látszik, hogy a hetven évvel korábbi polgárháború emléke intenzíven élt a vármegyei magyarság körében: az *Abrudbánya és Vidéke* tárcarovata 1917 tavaszától 22 részben közölte Bölöni Mikó Samu kéziratát Zalatna és Abrudbánya pusztulásáról, 1918 tavaszán-nyarán pedig Rákossy István naplójegyzeteit 1848–49-ről 17 részben. És gyakoriak voltak a más szerzőktől származó, témához kapcsolódó cikkek is.

³⁷⁹ PML, IV. 901., 2-1919 közgyűlési sz. 1919. december 27-i határozat.

sekben, nyilván a Tevél felhívására reagálva. A rendelkezésünkre álló iratokból kitűnik, hogy megalakult Torda-Aranyos, Maros-'l'orda és Szilágy vármegye, Zombor rendezett tanácsú város Budapesten működő törvényhatósága is, amelyek intenzív levelezést folytattak más menekült törvényhatóságokkal, s megpróbálták például politikai állásfoglalásra is bírni a többieket: ilyen volt a Székely Nemzeti Párt helyett a Székely Szövetség támogatására vagy az erdélyi hadsereg megalakítására való felhívás.³⁸⁰

Ilyesfajta mozgolódás már a kormányzat szintjére is eljutott. A minisztertanács 1920. február 29-i ülésén Beniczky Ödön belügy-miniszter beszámolt arról, hogy Budapesten sorra alakulnak meg az elszakított megyék törvényhatóságai, s alispáni hivatalaikat is felállítják. Bár a miniszter méltányolta azt a „lelkcs hazafias érzésből eredő célzatot, amely a házi tűzhelyüktől elűzött sokat szenvedett testvéreinket áthatja”, de hozzászólásában a törvényességre helyezte a hangsúlyt, s a törvényhatóságok szigorú kritériumainak nem megfelelő, a „törvényszerű alakítások nélkül” folyó működést határozottan helytelenítette. Annyit azonban megengedett, hogy amíg a szóban forgó menekült törvényhatóságok működése csak állásfoglalásokra szorítkozik s a területi integritás érdekében zajlik, addig a kezdeményezést nem kell letörni. Ugyanakkor jelezte, hogy a kérdéses gyűlések résztvevőit a „miheztartás végett” figyelmeztetni fogja működésük határaitra. Beniczky előterjesztését a kormányülés jóváhagyta.³⁸¹

Alsó-Fehér törvényhatósága ugyanakkor nem elégedett meg ennyivel, hanem petíciókat is címzett az ország és a világ hatalmasaihoz. A számos magánkezdeményezésű (és részint Gyulafehérvár, Kutyfalva stb. képviseletében, a törvényhatóságban részt vevő tagok által saját maguknak írott) petíció közül az abrudbányaiak tiltakozása emelkedik ki, ők egyenesen a békekonferencia elnökének címezték kijelentéseiket: az 1920. február 16-i keltezéssel ellátott iratban a már említett patriarkális szemlélet nyomai dominálnak. A szerzők szerint az elcsa-

³⁸⁰ Uo. 67-1920, jegyzőkönyvi kivonat Torda-Aranyos vármegye közgyűléséről, 1920. június 5. 139-1920, Maros-Torda átirata a honvédelmi minisztériumhoz, 1920. október 31.

³⁸¹ Magyar Országos Levéltár (MOL), K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1920. február 29. 23. napirendi pont.

tolással a „komolyabb gondolkodású oláhság” is elégedetlen, ugyanakkor manifesztumukban határozottan állást foglaltak a románság „államberendezésre való képtelensége” mellett.³⁸² Könnyű volna félmosollyal elintézni hasonló kezdeményezéseket, és utalni provinciáлизmusukra. Azonban ezek az iratok egészen messzire is eljuthattak: a Sáros megyeiek hasonló tartalmú petíciója eljutott egészen Párizsig, és a korszak viszonyai között nem lehetett tudni, hogy milyen, akár csak néhány tucat ember által aláírt petíciónak ad majd nyomatékot a nagyhatalmi támogatás. A törvényhatóság iratanyagában szép számmal találhatók tiltakozások, jobbra egyes magánszemélyek tolálából, akik felkérlik a vármegye vezetőit, hogy foglaljanak állást a békeszerződés ellen. 1920 februárjának elején a vármegye egyenesen Apponyi Albertnek, a békedelegáció vezetőjének írt, amelyben elég határozott hangon közölték: „A komolyabb oláhok is törhetetlenül, halálukig ragaszkodnak Szent István ősi birodalmához, és a halott-rabló balkáni oláhok rabszolgái nem lesznek soha. E vármegyében minden kultúra magyar pénz, munka és ész eredménye, oláh kultúra soha nem volt. Az oláhok itt csak rablásaik és tömeggyilkosságaik emlékével dicsekedhetnek.” Majd 1848–49 emlékének megidézése után hozzátette: „A legyilkolt nagyenyedi, abrudbányai, zalatnai stb. magyar nők, gyermekek és aggastyánok szellemei a mi segítségünkre jönnek az ősi föld visszaszerzésében.” Az ősi városok „sohasem fogják fejüket meghajtani a havasi móczok bocskorai alá”. Az irat explicit fenyegetéssel zárult: „Vármegyénk elszakításába belenyugodni soha nem fogunk, és megátkozzuk azt a kezet, amelyik az ősi haza feldarabolását kimondó békeszerződést aláírja.”³⁸³

Működés

A menekült – és mint látjuk: némiképp önjelölt – önkormányzat nem rendelkezett saját apparátussal és hivatali helyiségekkel, ezért rá volt utalva a Tevél és a Nemzeti Szövetség által biztosított infrastruk-

³⁸² PMI, IV. 901., 16-1920. Felhívás, Budapest, 1920. február 16.

³⁸³ Uo. 9-1920, Pongrácz Aladár által aláírt memorandum Apponyi Alberthez. Budapest, 1920. február 5.

túrára. 1920 tavaszán a törvényhatóság a IV. (ma V.) kerületi Sütő utcában működött, közgyűlését a Gerlóczy utca 11.-ben rendezte meg, illetve a szintén belvárosi Klotild étteremben. Hivatalos óráikat rövid ideig a Váci utca 31–33.-ban tartották (minden kedden, csütörtökön és szombaton négytől hatig), míg végül a törvényhatóság az Adria-palotában (ma: Hotel Méridien, a Deák térnél) kapott helyet a többi menekült törvényhatósággal együtt. Az ügyfélfogadási időben megjelenteknek a vármegye vezetői bizonyítványokat (erkölcsi, illetőségi, szegénységi) állítottak ki, a kérelmezők hazafias magatartására vonatkozó igazolványokat adtak és megpróbáltak lobbizni egyes menekülttársaik érdekében. Ez nem járt a megválasztott tisztviselőkre nézve megterhelő adminisztrációval: a törvényhatóság ügyforgalma 1920-ban 134 darab ügyirat volt (ebből 30 illetőségi, 7 erkölcsi és 39 egyéb hivatalos igazolvány), 1921 nyaráig pedig 80 darab ügyirat szerepel az iktatókönyvben. (Az utolsó iktatott ügyirat, a 80-1921. számú 1921. november 4-én kelt: ebben Szilágyi Miklós vízaknai bányaművezető hazafias viselkedését igazolta a törvényhatóság. Ez azonban már inkább csak egyedi elintézés lehetett, a rendszeres irattározás 1921. július 23-án megszűnt.) A hivatalos iratok komolyságát nagyban növelte, hogy a menekült vármegye 1920 áprilisától saját körbélyegzővel is rendelkezett, „Alsó-Fejér Megye közönsége” felirattal – igaz, az összes menekült törvényhatóságnak ugyanolyan kivitelű jutott.³⁸⁴

Az egyéb működés javát az aktív tagtársak érdekében folytatott tevékenység tette ki (hivatalos szervek figyelmét hívták fel az illető hazafias magatartására vagy gyógykezelési segílyt igyekeztek kijárni neki), illetve olyan eset is volt, amikor feljelentették a hazafiatlan magatartásúnak tartott menekültet.³⁸⁵ Úgy tűnik, hogy a Tévél, illetve

³⁸⁴ Kratochvil Ferenc menekült, gyulafehérvári helyettes polgármester felajánlotta a város egyik pecsétjét ilyen célokra, felajánlását azonban nem fogadták el. Uo. 5-1920, Kratochvil Ferenc levele, Budapest, 1919. december 23.

³⁸⁵ Uo. 8-1920, Alsó-Fehér vármegye törvényhatósága az igazságügyminisztériumhoz. Budapest, 1920. február 12. A Székelyudvarhelyről menekült Konsztantinescu Viktor bíróról azt állítják, hogy a román hatalom helyeztette Gyulafehérvárra, és kémtevékenységgel vádolták meg. Személyének tüzetesebb vizsgálatához (az előzőleg élénken patronált) másik menekült bírót ajánlották, aki valószínűleg értelmi szerzője is lehetett a feljelentésnek.

a kormányzati szervek megpróbálták felhasználni a törvényhatóságot információszerzésre (helybéli tűzifaárakról³⁸⁶, a megyében megjelenő magyar, román és német lapokról,³⁸⁷ a megyében uralkodó hangulatról³⁸⁸), ám a szolgáltatott adatok elég töredékesek és semmitmondóak voltak. A menekült törvényhatóságok munkájának összefogására voltak kísérletek: 1921. februárjában Dessewffy Istvánnak, Sáros vármegye egykori főjegyzőjének, a Turáni Társaság egyik, „belügyekkel megbízott” vezetőjének aláírásával érkezett átirat, amelyben az Alsó-Fehér megyeiek részvételét kéri egy majdani nagy követgyűlés összehívásában. Ennek létrejöttéig is arra kérték a címzetteket, hogy tartsák titokban a „megszállott vármegyék ügyvezető vezérő tanácsának létét” – ami elég paradox kérés volt. Bár Pongrácz Aladár, a törvényhatóság vezetője jelezte, hogy egy ilyen gyűlés költségeihez anyagilag nem tudnak hozzájárulni, magát javasolta, hogy ugyanezen az összejövetelen szívesen lenne az „oláh nemzetiségi kérdések” előadója.³⁸⁹ S ugyan csak a pénzhiány akadályozta meg Alsó-Fehér menekültjeit abban, hogy a megszállott törvényhatóságok központi irodájának kérésére vásároljon a Védő Ligák Szövetségének „Magyar Talizmánjaiból” és az ezekkel járó matricákból.³⁹⁰

A szervezet működését végül mégsem a pénzhiány pecsételte meg: a trianoni békeszerződés becikkelyezése után a kormányzat kénytelen volt felosztatni a nyíltan irredenta célú szerveződések, így az önjelölt törvényhatóságokat is. A Bethlen-kormány pedig más, központosított és részben rejtett struktúrát hozott létre a határon túli kérdések kezelésére.³⁹¹ 1921. július 9-én még tartott egy utolsó közgyűlést a törvényhatóság, amelyen ismét kéttucatnyian vettek

³⁸⁶ Uo., 4-1920, Budapest, 1920. január 29.

³⁸⁷ Uo., sz. n.-1920, a külügyminisztérium átirata, Budapest, 1920. november 4.

³⁸⁸ Uo., 23-1920, Daubravszky Gyula jelentése az 1919. júniusi gyulafehérvári eseményekről. Budapest, d. n. [1920]

³⁸⁹ Uo. 34-35-1921. Pongrácz Aladár levele, 1921. március 24-én és Dessewffy István levele 1921. február 28-án.

³⁹⁰ Uo. 5-1921, Levél a a törvényhatóságok központi irodájától, Budapest, 1921. január 12.

³⁹¹ Nemes Dezső-Karsai Elek (szerk.): *Iratok az ellenforradalom történetéhez*. 2. kötet. Budapest, 1956, Szikra. 177–181.

részt. Néhány nappal később a szervezet megszűnt, és feladatait az Országos Menekültügyi Hivatal vette át.

* * *

Alsó-Fehér vármegye menekült törvényhatóságának rövidke története talán tartogat néhány, önmagán túlmutató tanulságot is. Sajnos, nem tudjuk, hogy az erdélyi vármegyéből mennyien menekültek Magyarországra 1918 és 1924 között. Az erdélyi menekültek arányából következtetéseket levonva talán nem túlzás, ha számukat több mint ötezer főre tesszük. (Az erdélyi magyarság száma összességében 13,4%-kal csökkent Istvan Mocsy adatai szerint,³⁹² a negyvenezer fős Alsó-Fehér megyei magyarság esetében ez arányosan valamivel több mint 5300 fő lenne.) Ezzel szemben a saját magát megszervező törvényhatóság irataiban felbukkanó nevek száma 100 és 200 fő között van, tehát a menekülteknek csak töredéke fordult a képviselőhöz. Utóbbiaknak is főként a Budapesten és környékén élő része. Ha leszámítjuk is az 1919–1921 közötti évek korántsem ideális közlekedési vagy anyagi viszonyait, a szervezkedés aligha jutott túl néhány elkeseredett vagy az ügyben érdekelt egyén mozgalmának szintjén. Bár keveset tudunk a résztvevők további sorsáról, a két ismertebb résztvevő (Toókos és Esztergár) pályája azt mutatja, hogy esetükben sem a törvényhatóság szolgált valamiféle politikai vagy társadalmi emeltyűként: reintegrációjukban a szervezkedés nem játszott szerepet. (A már említett Dessewffy István és a vele egy szervezetben ténykedő „nemzetvédelmi referens” Gálócsy Árpád kohómérnök a korabeli radikális jobboldali mozgalmak ismert alakjai voltak – de mégiscsak periférikus figurák. Pongrácz Aladár elnök maga is ebben a körben szerzett ismertséget mint a Nemzeti Szövetség aktivistája és

³⁹² Istvan I. Mocsy: *The Effects of World War I The Uprooted: Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1921*. Social Science Monographs-Brooklyn College Press, New York, 1983. És ő is Petrichevich-Horváth Emil (szerk.): *Jelentes az országos Menekültügyi Hivatal négyévi működéséről* (Budapest, 1924) korrigált adatait használja. Varga E. Árpád – igaz, más bázisról induló összesítése (ő a megye mai határait tekinti irányadónak) – több mint tízezres magyar fogyást mutat ki a megyében. I.d.: <http://varga.adatbank.transindex.ro/?pg=3&action=ctnik&megye=11>, elsősorban a városi lakosság drasztikus csökkenését.

Nagymagyarország című lapjának felelős szerkesztője.) A valamikori és az 1920–21-es beosztás vizsgálata azt mutatja, hogy a menekültek valóban jelentős státusvesztést könyvelhettek el (ezt talán nem is illő számszerűsíteni néhány kiragadott példára hivatkozva, de tudunk nyomorgó és harminc kilót fogyott bíróról, nincstelen tanárözvegyről, több családról ugyanarra a lakcímre bejelentkezve stb.). Viszont legalább ugyanennyi személlyel találkozunk, akiknek – időlegesen – sikerült beosztást nyerniük a községi vagy az állami igazgatás alacsonyabb szintjeire (egy elég plasztikus példa: a volt gyulafehérvári rendőrkapitány rendőrfogalmazó lett Budapesten). Meglepő a szervezetben a városi hivatalnokok túlsúlya. Némiképpen talán meglepő lehet, hogy a menekült törvényhatóság egyáltalán nem élt a korszakra jellemző – rejtett vagy nyílt – antiszemita retorikával, sőt rendszeresen adott ki igazolásokat, igazolványokat izraelita felekezetű hozzáfutóknak, esetenként kiemelve az illetők hazafias magatartását.³⁹³ Számos elemzés e kettőt (revízió és antiszemitizmus) összekapcsolja, de mint ebben az esetben látjuk, nem biztos, hogy jogosan.

A részt vevő személyek motivációja eltérő lehetett, elsősorban a harag és az elszennvedett sérelem dominálhattak, de találunk olyat is, aki későbbi jogigényét vélte fenntarthatónak a szervezet révén.³⁹⁴ A szervezet által használt nyelv és szóképlet úgyszólván adott volt: 1848/49 és 1783/84 traumái táplálták, és a civilizatorikus fölény érzete.

Annak ellenére, hogy a közigazgatásban és a jogban jártas emberek működtek, ennek a működési formának nem volt nagy jövője. A kormányzat, bár alapításában nem vett részt, megpróbálta felhasználni a törvényhatóságot, mérsékelt sikerrel. A nemzetközi politika fejleményei pedig arra kényszerítették a kabinetet, hogy a törvényhatóság és a hozzá hasonló szervezetek működését beszüntesse, és kevésbé decentralizált struktúrákkal kísérletezzon.

³⁹³ PML, IV. 901., 33-1920, Ábrahám Ervin órásságát erkölcsi bizonyítványának ügye, 1920. március 11. 52-1920, igazolvány Weinfeld Mór szállodás-kávészakmesterére, 1920. május 4., 79-1921: Trencsiner Netty gyulafehérvári lakos ügye, 1921. július 23. Továbbá gyanítható a zsidó származás Grünfeld Ignác kereskedősege, Wolf Ignác ügyvéd és Lobstein Dezső ügyében is.

³⁹⁴ Nem is akármire: egy igazi zongorára. Uo. 132-1920.

MÁS ÉGTÁJAK

A csehszlovák minta

*A masaryki demokrácia és szimpatizánsai
a két világháború közötti Magyarországon*

I. Rossz szomszédság

Minden bizonnyal Csehszlovákia volt az az ország, amellyel a két háború közötti Magyarországnak a szomszédai közül állandóan és stabilan rossz volt a viszonya. Míg Romániával kapcsolatban időről időre felbukkant – akár kormányzati, sőt miniszterelnöki szinten – a perszonálunió gondolata, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (ill. Jugoszlávia) irányában az államfői gesztusok (elsősorban a mohácsi beszéd 1926-ban) mellett folyamatosan megvolt a politikai szándék az egyezkedésre, és a közvéleményben, csakúgy, mint a politikusok között, néha megjelent a „vitéz szerb nép” iránt érzett rokonszenv – még ha a magyar kisebbségekkel szemben tanúsított jugoszláv bánásmód mérsékelte is a lelkesedést.³⁹⁵ Ausztria pedig, a két ország közötti évszázados állami kötelékek révén, Magyarország számára fontos diplomáciai partner volt a húszas-harmincas években.³⁹⁶ Csehszlovákia ellenben nemcsak a hivatalos körökben, hanem a magyar

³⁹⁵ A két háború közötti évtizedek román–magyar kapcsolattörténete még megírásra vár. A háttérhez: Romsics Ignác: *Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei, 1918–1938*. In: uő: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, 1996, Osiris. 132–176. Valamint a korszak végéről áttekintést ad L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–40-ben és a második bécsi döntés c. munkája* (Csíkszereda, 2002, Pro-Print). A korszak húszas éveinek magyar–jugoszláv kapcsolatairól ld.: Hornyák Árpád: *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927*. Újvidék, 2004, Forum. Különösen 167–249.

³⁹⁶ Vö. Tilkovszky Loránt: *Ausztria és Magyarország a vészterhes Európában*. Budapest, 2002, Paulus Publishing Bt.

közvélemény jelentős részében is általános utálatnak örvendett, és ez az érzelmek nem kerülte el a külföldi diplomaták figyelmét sem. A budapesti francia követ 1927-ben jó szemmel vette észre a Romániával és a Csehszlovákiával szembeni magyar magatartás különbségeit, míg a „magyar” a „csehet lenézi és gyűlöli”, a „románnal szemben keveredik benne a lekezelés és bizonyos vonzalom. A románt gyengének, rendetlennek és könnyelműnek tartja. De a hibáik közösek: a gyorsan hevülő alkat, az érzelmi robbanások; mindkettő jobban kedveli a királyságot és a hierarchizált társadalmi rendet. És hát Erdély akkora vita tárgya, hogy akár meg is lehet benne egyezni”.³⁹⁷ S végigtekintve a korszak magyar sajtóján (amelynek emblemikus karikaturistája, Gáspár Antal előszeretettel ábrázolta előnytelen vonásokkal Beneš csehszlovák és Titulescu román külügyminisztert – az utóbbit rendszerint majomként) vagy a diplomáciai jelentéseken, se vége, se hossza a kiutasításokról, a határincidensekről³⁹⁸, a „megszállott Felvidékről” szóló híreknek, illetve a kémkedési ügyeknek, a kölcsönös vádaknak, a genfi Népszövetség plénuma előtt vívott csörtéknek.

Pedig a két ország kapcsolata nem szükségszerűen volt ennyire rossz. 1920–21-ben, amikor a magyar kormányzat minden lehetőséget megragadott arra, hogy kitörjön a külpolitikai elszigeteltségből és elérje a békefeltételek azonnali módosítását, a diplomáciai tapogatózásokon túlmutató tárgyalásokat a magyar fél éppen Csehszlovákiával folytatott. Jóllehet Prágának már korábban is volt számos barátságatlan gesztusa Budapest irányában – természetesen a területfoglaláson túl: az 1920 nyári, Magyarország ellen a nemzetközi szállítómunkásszakszervezet által szervezett áru- és személyszállítás-bojkottot Prága fű alatt támogatta, és a kisantant létrejöttének első lépéseként megköttött 1920. augusztusi csehszlovák–jugoszláv szerződést is nehéz volt másként értelmezni, mint Magyarország elleni lépésként. Természetesen a magyar fél sem maradt adós: a magyar vezérkar számos tervet dolgozott ki az elcsatolt Felső-Magyarország visszavételére, a külügy-

³⁹⁷ Ministère des Affaires Étrangères, Archives Diplomatiques (Paris). Série Europe 1918–1940, Hongrie, vol. 51. f. 101., Louis de Vienne követ Aristide Briand-nak, Budapest, 1927. május 8.

³⁹⁸ 1929 nyarán például egy hónapig állt a vasúti forgalom a két ország között egy, a toronyosnémeti átkelőnél történt incidens miatt.

minisztériumban pedig Kánya Kálmán felügyelete alatt működött a „Tót akció”, amelynek keretében szintén katonai tervek gyártottak – és elsősorban egyesületek és paramilitáris alakulatok Csehszlovákia elleni akcióit hangolták össze.³⁹⁹ Mindezen körülmények ellenére a magyar fél úgy érezhette, hogy újdonsült északi szomszédja az a partner, amellyel még meg lehet egyezni.

A brucki Harrach-kastélyban folytatott 1921. márciusi tárgyalásokon a csehszlovák felet Hotovec kereskedelmi miniszter és Edvard Beneš külügyminiszter képviselte, míg a magyar delegációt Teleki Pál miniszterelnök és Gratz Gusztáv külügyminiszter vezette. Bár a magyar fél azzal a feltett szándékkal érkezett, hogy területi kérdéseket is felvet a találkozón, ez elől a csehszlovák fél nagyon határozottan elzárkózott; így praktikus ügyekről: nyugdíjakról, állampolgárságról, kereskedelmi kapcsolatokról esett szó a találkozón.⁴⁰⁰ A csehszlovák külügyminiszter – erőteljes magyar kapacitálásra – mindössze annyira volt hajlandó, hogy célozgasson valamiféle területátadásra, azonban ennek indoklásában a csehszlovákiai magyar kisebbség számát mértéktelenül alá-, a magyarországi szlovák kisebbségét ugyanennyire felülértékelte. Ez a magyar felet nyilvánvalóan nem elégítette ki. A hamarosan bekövetkező első, ún. húsvéti királypuccs és az annak folyamán tanúsított harcias prágai magatartás azonban rendkívül gyorsan leértékelte az elért, minimális eredményeket. Pedig még ezt követően is nyílt bizonyos tér az eszmecserére: Bánffy Miklós külügyministersége alatt Marienbadban került sor tanácskozásra 1921. júniusában. A magyar fél fenntartásait jelezte az egyik magyar delegátus, Teleki Pál korábbi miniszterelnök megjegyzése, amelyet a budapesti brit ügyvivő előtt ejtett el: „Egyszer és mindenkorra szeretném tudni, hogy Beneš úr hazug-e vagy sem.”⁴⁰¹ A marienbadi

³⁹⁹ Ezekről összefoglalóan, bár a korszak nyelvével erősen terhelt részletekkel ld.: Boros Ferenc: *Magyar–csehszlovák kapcsolatok 1918–1921-ben*. Budapest, 1970, Akadémiai, 218–238.

⁴⁰⁰ Tóth Endre: *Az első kétoldalú tárgyalások Csehszlovákia és Magyarország között (1921) – Bruck an der Leitha*. 1. rész. Fórum (Somorja) 2002. 1. sz. 3–39., II. rész. 2002. 2. sz. 59–75. Valamint: Gratz Gusztáv: *Magyarország a két háború között*. Budapest, 2001, Osiris, 42–46.

⁴⁰¹ The National Archives (London) Foreign Office 371, vol. 6140, 12. f. Athelstan-Johnson ügyvivő távirata, Budapest, 1921. június 19.

tárgyalások során ismét szóba kerültek a kisebbségvédelem, a kereskedelmi kapcsolatok ügyei, illetve a magyar fél lobbizott a politikai foglyok szabadonbocsátásáért. Bár áttörést nem sikerült elérni, abban megállapodtak, hogy a Porto Rose-ban sorra kerülő nemzetközi gazdasági konferencián folytatják megbeszéléseiket.⁴⁰² Ebből azonban nem sok lett.

A rossz kezdet után csapnivaló folytatás következett: a frankhamisítás, a Rothermere-kampány, a magyar–olasz közeledés (ráadásul úgy, hogy Mussolini 1922-ben elutasította az olasz–csehszlovák együttműködés Prágából kiinduló gondolatát) és a szentgotthárdi fegyverbotrány mind-mind az elhidegülés irányába tolták a kapcsolatokat.⁴⁰³

Az alábbiakban azt próbáljuk szemügyre venni, hogy kik voltak azok a személyek, körök, amelyek körében a csehszlovák demokrácia – mert hiba lenne tagadni, hogy a két világháború között talán egyetlen ilyen rendszer volt a térségben – népszerű volt, netán az államszervezésben követendő példának tartották. Kutatásunknak két pillére van: egyrészt megpróbáljuk fellelni azokat a szálakat, amelyekkel az 1920 és 1938 közötti magyar politikai élet egyes alakjait kötötték Csehszlovákiához, majd az értelmiség egyes csoportjait vizsgáljuk meg különböző metszetekben. A két szerep néha nehezen szétválasztható: számos itt idézet publicista, értelmiségi játszott politikai szerepet az 1918 és 1948 közötti évtizedek valamely szakaszában, a csoportosítás önkényes lett: mint minden társadalomtudományi fogalomgyártás.

⁴⁰² Marienbadról ld. Tóth Endre: *Az első ketoldali tárgyalások Csehszlovákia és Magyarország között (1921) – Mariánské Lázně. I. rész.* Fórum, 2002, 3. sz. 3–27. II. rész. 2003. 1. sz. 49–64.

⁴⁰³ Pomichal Richárd: *Csehszlovákia és Magyarország viszonya az 1920-as években.* Fórum, 2007. 2. sz. 63–85. A húszas évek csehszlovák külpolitikájának egyes motivációiról: Magyar Országos Levéltár (MOI), K 64, a Külügyminisztérium rezervált politikai iratai, (a továbbiakban Küm res. pol.), 21. cs. 7. t. 533res-1927 sz., Párizs, 1927. október 29. Korányi Frigyes követ jelentése Milan Hodzával elköltött villásreggelijéről: a kétórás magyar nyelvű eszmecsere során a csehszlovák fél a frankügy „futtatásával” bosszút akart állni a Sokol-hamisításért, s „puhítani” akarta a budapesti kabinetet. Hodža egyúttal a Rothermere-akció leállítását kérte Korányin keresztül Bethlentől, amitől a párizsi magyar követ elzárkózott.

II. Közéletiek

II. 1. Liberálisok, keresztény ellenzékiek

A magyar politikusok Csehszlovákiával kapcsolatos érzelmeit viszonylag könnyű elintézni azzal, hogy egyértelmű ellenszenvvel viszonyultak Magyarország északi szomszédjához. S valószínűleg e megállapításban nem is tévedünk olyan nagyot. Az általánosításokban továbbmenve: hiba lenne azonban azt gondolni, hogy a prágai kormányzattal csak a magyar baloldal (polgári radikálisok, szociáldemokraták) keresték a kapcsolatot. Bár mindenképpen a korabeli magyar politikai élet ellenzéki erőiről van szó, áttekintésünket kezdjük két, a jobboldalhoz (legalábbis *nem* a baloldalhoz) tartozó politikussal.

Gratz Gusztáv (1875–1946) legitimista politikus, 1921 első felében rövid ideig külügyminiszter volt, majd a két világháború között történetíróként, publicistaként és a Magyarországi Népművelődési Egyesület elnökeként a kormányzat szándékaival inkább összezsengő nézeteket hangoztatott, bár külpolitikai kérdésekben voltak attól eltérő nézetei (például már nagyon korán megbélyegezte a náciizmust). A harmincas évek általános jobbratolódása során Gratz maradt, ahol addig, illetve bizonyos mértékben balra indult el, amikor elvállalta a Rassay-féle Polgári Szabadság Párt képviselő-jelöltségét. 1939-től ezt a pártot képviselte (ellenzékben) a parlamentben, majd 1944-ben Mauthausenbe hurcolták. Ő maga hitt abban, hogy valamiféle általános Duna-völgyi megegyezés révén helyre lehet állítani a térség 1918–1920-ban megbomlott gazdasági és politikai kapcsolatait. Ennek érdekében rendszeres vendég volt Bécsben, Bukarestben, Belgrádban és Prágában is. Emlékiratai szerint az utóbbi kapcsolattól várt a legtöbbet. Úgy vélte, hogy Csehszlovákiát földrajzi helyzete rákényszeríti a Magyarországgal való együttműködésre, hacsak nem akar Anschluss esetén teljesen elszigetelt helyzetbe kerülni. A viszony javításának első lépéseként természetesen ő is valamiféle területátadást képzelt el csehszlovák részről, amelyre Masaryk elnök neki személyesen is célozgatott 1928-as személyes találkozójuk során – ezeket a kijelentéseket Gratz publikálta is a *Magyar*

Külpolitika hasábjain.⁴⁰⁴ Gratz nem volt nagy véleménynyel az 1927 (a Rothermere-kampány) után lábra kapó magyarországi revíziós mozgalom illúziókergetéséről, de ugyanúgy helytelenítette Beneš „cukorka és ostor”-politikáját, amely a területátengedésért cserébe Magyarország demokratizálását és/vagy a további revíziós célokról való lemondást követelte volna. Gratz mindenesetre – anélkül, hogy a csehszlovák demokrácia elkötelezett híve lett volna – legalább azon politikusok közé tartozott, akik fenntartották a diskurzust Prágával: 1928 és 1934 között rendszeresen járt a csehszlovák fővárosba. Küldetésének sikertelenségét érzékelve látogatásait négy évig szüneteltette, mert még gazdasági természetű ügyekben sem sikerült közeledést elérnie. 1938 elején ismét Prágában járt, de Beneš politikai alapállása változatlan maradt: ködös ígéretek, némi önsajnáltság és a csehszlovák elnök elkötelezettsége a gazdasági kapcsolatok javítása mellett: ez volt minden, amit hallott.⁴⁰⁵

Gratztól eltérően Friedrich István (1883–1951) mindennek nevezhető, csak megfontolt politikusnak nem. Az egyébként felvidéki, malackai születésű politikus, egykori szabadkőműves Károlyi híve volt, a lánchídi csata egyik inszenázója, hadügyi államtitkár, miniszterelnök (az egyetlen olyan miniszterelnök, aki tagja volt a magyar futballválogatottnak is), legitimista politikus, az első, nevében is fasiszta magyar pártalakulat megalapítója, a kormányzatot jobbról bíráló politikus. Friedrich a harmincas években rendszeresen felbukkant Pozsonyban és Prágában, nemegyszer olyan októbrista emigránsok kíséretében, mint például Persián Ádám (1887–1934) újságíró, a Károlyi-kormány egykori katolikusügyi kormánybiztosa. Friedrich 1932 nyarán találkozott Benešsel is (igaz, csak rövid időre), de a találkozó jelentőségét Kamil Krofta, a külügyminiszter

⁴⁰⁴ Ld. Gratz: i. m. 228.

⁴⁰⁵ Paál Vince: Utószó. In: Gratz: i. m. 371. Egyik ilyen útján pillanthatta meg őt a prágai magyar katonai attasé, és feltűnését rögtön jelentette is: MOL, K 64, Kül. res. pol., 48. cs. 7. t., 431res-1932 sz., Ghyczy Jenő sürgönye, Prága, 1932. július 25. A találkozóról lásd még Vince Paál-Gerhard Seewann (hrsg.): *Augenzeuge dreier Epochen. Die Memoiren des ungarischen Außenministers Gustav Gratz 1875-1945*. München, 2009, Oldenbourg. 451–461.

helyettes magyar partnerei előtt bagatellizálni igyekezett.⁴⁰⁶ Négy évvel később, amikor Friedrich 35 éves érettségi találkozájára érkezett Pozsonyba, a magyar diplomaták azért is figyeltek jelenlétére, mert osztálytársa (és földije) volt Ivan Dérer szociáldemokrata politikus, többszörös igazságügyi miniszter, és kettejük találkozájától nagy jelentőségű fejleményeket vártak. Ebben nem is csalódtak: Friedrich a „Mátyás” fedőnéven szerepeltetett magyar kisebbségi politikusnak elmondta, hogy ő személy szerint egyetlen utat lát a szlovenszkoí magyar pártok számára, az aktivizmust. Ellenkező esetben pusztulásra vannak ítélve. Ő (Friedrich) szívesen segít az aktivista magyar pártoknak. A volt miniszterelnök erről és a közép-európai együttműködés esélyeiről (illetve annak csehszlovák változatáról) két évvel korábban beszélgetett Benešsel és Hodzával, akik mindenben egyetértettek vele. Friedrich személy szerint megvalósíthatónak és reálisnak tartotta Hodža elképzeléseit a közép-európai együttműködésről.⁴⁰⁷ Friedrich egyetértéséből azonban kár lenne messzemenő következtetéseket levonni: ismerve politikai pályáját, meggyőződéseit, a csehszlovák politika pártolása nála csak átmeneti politikai érdekeket szolgálhatott, mivel demokratikus meggyőződése politikai pályájának utolsó negyedszázadában sem nagyon volt. A budapesti elit vezető köreiből ugyanakkor – megint csak nem a rendszer iránti szimpátiától vezérelve – számosan voltak olyanok, akik a volt Felső-Magyarországon lévő birtokaik vagy egyéb anyagi érdekeik védelmében rendszeresen információkat szállítottak a budapesti csehszlovák követnek, Miloš Kobrnak. Egy 1935-ös jelentés szerint a csoportban számos magas állású személy található, köztük például a képviselőház külügyi bizottságának egy meg nem nevezett tagja, aki ráadásul félig szlovák származású.⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ MOL K 64, Kül. res. pol. 48. cs. 7. t., 43res-1932 sz. Bede István konzuli ügyvivő telefonsürgönye, Pozsony, 1932. január 20. Uo. 446res-1932. sz., Ghyczy ügyvivő jelentése, Prága, 1932. augusztus 2.

⁴⁰⁷ MOL K 64, Kül. res. pol., 66. cs. 7. t. – 1936., 425res-1936 sz., Petravich Gyula főkonzul Bakách-Besseney Györgynek, Pozsony, 1936. június 9.

⁴⁰⁸ MOL K 64, 62. cs. 7. t., 49res-1935. sz., Hory András napi jelentése, Budapest, 1935. jan. 17.

II. 2. Szociáldemokraták

A réalpolitikuskok és opportunisták mellett van egy harmadik, nagy csoportja a csehszlovák demokrácia felé forduló politikusoknak: ők a Horthy-rendszer baloldali ellenzékének tagjai, elsősorban szociáldemokraták és polgári radikálisok. Francia diplomáciai források már 1920–21-ből vannak arra vonatkozóan, hogy a magyar szociáldemokraták a budapesti csehszlovák képvisellel igyekeznek együttműködni. Buchinger Manóról pedig informátori jelentések szólnak: ezek szerint már 1921 őszén járt a Felvidéken, és ott a helyi szociáldemokraták előtt pártalakítási szándékokról beszélt.⁴⁰⁹ A harmincas években rendszeresnek mondhatók szociáldemokrata vezetők – így Peyer Károly, Weltner Jakab, Buchinger Manó, Szakasits Árpád, Kertész Miklós és más, kevésbé ismert politikusok pozsonyi, prágai útjai. Ezek lehettek hivatalos utak, amelyek keretében Déerrel vagy Ivan Markovič volt miniszterrel találkoztak, elmentek a pozsonyi szociáldemokraták körébe, találkoztak emigráns szociáldemokrata politikusokkal, vagy – óvatosan – rokonlátogatással összekötött körúton tájékozódtak a felvidéki baloldali mozgalmak helyzetéről.⁴¹⁰ Az utak tapasztalatait nyilván nem tették közkinccsé, legfeljebb olyan szűk körben, ahogy Kertész Miklós (1893–1972), a fővárosi törvényhatóság szociáldemokrata képviselője tette 1932-ben. A mégoly elfogult rendőrségi jelentés sem talált azonban egyéb megjegyeznie, mint hogy a budapesti elvtársai előtt beszámoló Kertész ironikusan beszélt a diplomáciai aktualitást adó Tardieu-tervről, hangsúlyozta a népek megértésének szükségességét, különösen gazdasági és vámkérdésekben, és hitet tett a magyar és csehszlovák szociáldemokraták együtt-

⁴⁰⁹ MOI. K 149, Belügyminisztérium, reservált politikai iratok (a Politikatörténeti Intézet által visszaszolgáltatott anyag, PTI 651/2 fond), 3. doboz, 1923-sz. n., A Rákóczi Szövetség informátori jelentései, d. n. [1923?]

⁴¹⁰ A szociáldemokrata látogatásokról ld.: uo. 6. doboz, 1930-1-4894. sz., Khuen-Héderváry Sándor Scitovszky Béla belügyminiszternek, Budapest, 1930. április 23. Uo. 16. doboz, 1932-1-4862, külügyminisztériumi átirat a belügyminisztériumnak, Budapest, 1932. április 15. Uo. informátori jelentés Weltner Jakab látogatásáról, 1933. január 10.

működése mellett: ennél messzebb nem ment.⁴¹¹ A Csehszlovákia végnapjaiban, 1938 augusztusában Prágába és Pozsonyba látogató Buchinger Manó (1875–1953) sem a magyar–csehszlovák viszony utolsó pillanatban való megjavításával foglalatoskodott, hanem informátori jelentések szerint Dovcsák Győzővel és Garbai Sándorral tárgyalt a nyilaskeresztes mozgalom visszaszorításának módozatairól. Talán az 1930 szeptemberében Prágában lezajlott nemzetközi szociáldemokrata kongresszus magyar résztvevői mentek legmesszebbre a magyar állapotok bírálatában és a csehszlovák politika helyeslésében. (Érdeemes felidézni, hogy az 1930. szeptemberi hatalmas budapesti tüntetések után történt mindez, amely – párosulva a gazdasági válság hatásaival – a Horthy-rendszer megrendülésével kecsegtetett.) Weltner Jakab a magyarországi terrorról beszélt, és együttműködést sürgetett a térség szociáldemokrata pártjai között. Egy Monis-ként emlegetett küldött (véltetően Mónus Illés – A. B.) a magyar kormány csehszlovákiai propagandájáról beszélt, és kiemelte a Prágai Magyar Hírlap minél előbbi betiltásának szükségességét.⁴¹² Ennél azonban a magyar szociáldemokraták nem merészkedtek tovább: a politikai rendőrség tudni vélt arról, hogy Garami Ernő Magyarországgal kapcsolatos tanácsokat adott Benešnek, egy 1932. nyári újsághír szerint „Beneš megbízottja két nap óta tárgyal Budapesten”,⁴¹³ de egyéb szoros kapcsolatnak nem maradt nyoma az általunk feltárt forrásanyagban. A szociáldemokraták véltetően nem akartak még több támadási felületet nyújtani a kormánypártnak és a szélsőjobboldalnak azzal, hogy a közvélemény előtt az egyik legellenszenvesebb szomszédos ország politikája mellett tesznek hitet. Ráadásul a szociáldemokraták a harmincas években a békés revízió programját vallották a határváltoztatásokkal kapcsolatban. Igaz, ehhez is csak abban az esetben járultak volna hozzá, ha összekapcsolódik Magyarország demokratikus átalakulásával. Ám 1938

⁴¹¹ MOL K 149, BM res. pol (PTI 651/2. f.) 22. cs. 1933-1-2231 sz., Khuen-Héderváry Sándor a belügyminiszternek, Budapest, 1933. január 7. uo. a csendőrség nyomozó osztályparancsnokságának átíratja a belügyminisztériumnak, Budapest, 1933. január 9.

⁴¹² MOL K 64, Küm. res. pol. 37. cs. 7. t. 660res-1930., Masirevich Szilárd prágai követ Apor Gábornak, Prága, 1930. október 8.

⁴¹³ Reggeli Újság, 1932. május 2.

őszén – nem minden belső vita után – a magyar szociáldemokraták üdvözölték a felföld déli sávjának Magyarországhoz csatolását, majd a későbbi terület-visszacsatolásokat is.⁴¹⁴ A magyar baloldalon meglévő óvatosságot jól tükrözik egy, inkább az októbristákhoz közelálló értelmiségi szavai: „Magyarországon kissé gyanakodva nézik (fájdalom, még a baloldalon is) a csehszlovák szocialista megmozdulásokat.”⁴¹⁵

III. Értelmiségiek: három lap

A Csehszlovákiával rokonszenvező értelmiségiek tábora a politikusokénál némileg összetettebb. Ide tartoznak az őszirózsás forradalomban aktivizálódott, majd 1919 után Magyarországon maradt entellektüelek csakúgy, mint a harmincas években színre lépő, az első világháború előtti években született nemzedék tagjai, akik határozott rokonszenvvel tekintettek a masaryki demokráciára, vagy éppen az összehasonlító Kelet-Európa-kutatás szemszögéből vizsgálták a térség országait. A három kört három folyóirat írja le a legjobban: a *Századunk* mint a Jászi-féle *Huszedik Század* örököse mind vezető személyiségei, mind témái révén hangsúlyosan figyelt az északi szomszédországokra. Az Ignotus–Fejtő–Hatvany-félc *Szép Szó* volt az a lap, amely demonstratív gesztusokkal is kiállt Csehszlovákia mellett, míg Gál Istvánnak és barátainak folyóirata, az *Apollo* a közép-európai humanizmus középpontba emelésével s az összehasonlító módszer szorgalmazásával maga is hozzájárult Csehszlovákia képének módosulásához, még ha szerény mértékben és csak néhány szer-

⁴¹⁴ Székely Gábor: Az MSZDP nemzetközi kapcsolatai. In: Varga Lajos (főszerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Budapest, 1999, Napvilág. 325–326. Megjegyzendő, hogy a magyar munkásmozgalommal foglalkozó – bőséges – irodalom alig-alig tér ki a párt külpolitikai kapcsolataira, elképzeléseire, s még kevésbé a Csehszlovákiával kapcsolatos viszonyra. A szociáldemokratakról ld. még: Szarka László: *A magyar politikai közvélemény Csehszlovákia-képe 1938-ban*. Irodalmi Szemle, 1992. 9. sz. 997–998.

⁴¹⁵ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (a továbbiakban MTAKK), Ms 4255/35, Kemény Gábor Szalatnai Rezsőnek, Budapest, 1932. október 14.

zöje révén is. A fent említettek mellett érdemes még kitérni Anton Straka budapesti csehszlovák sajtó- és kultúrattasé tevékenységére, és az általa rövid ideig szervezett „péntek esti” összefüggések is fontos felületei voltak a cseh(szlovák)–magyar kulturális érintkezésnek.

III. 1. Polgári radikális utóvéd: a Századunk

E három (négy) társaság közül a *Századunk* és köre volt az, amely a leghosszabb múltra tekinthetett vissza, és szerkesztői öntudatosan vallották magukat a századeleji polgári radikalizmus utódainak. A Braun Róbert és Vámbéry Rusztem, illetve Csécsy Imre által szerkesztett lap volt az a fórum, amelyben elég gyakran feltűnt Csehszlovákia és politikai élete – még ha nem olyan gyakran, mint ahogy azt a szerkesztők ideológiai beállítódása alapján várni lehetne. A lap mindenestre „kezdetől egyik fő feladatának tekintette” a „szomszéd népekkel való megbékélés” szolgálatát.⁴¹⁶ A témában publikált cikkek javát Halász Miklós (1895–1985) besztercebányai ügyvéd, Szenes Piroska író nő férje publikálta. 1930 és 1938 között Halász minden évben egy-két alapos, árnyalt cikkben ismertette a csehszlovák köztársaság belpolitikáját, pártstruktúráját, fontosabb eseményeit. S bár a rendszert nyilvánvalóan demokratikusabbnak tartotta a magyarországinál, éppenséggel nem kímélte a Hradzsin „sivár demokráciáját”, „párturalmát” és azt a felvilágosult centralizmust, amelyet Prága erőltetett rá Szlovenszkóra és Ruszinszkóra.⁴¹⁷ Későbbi írásaiban kitért az állam nemzetiségi helyzetére,⁴¹⁸ a szlovákiai zsidóság disszimilációjára,⁴¹⁹ és írt a csehszlovák belpolitika egyes eseményeiről (földreform, 1935-ös választások), valamint

⁴¹⁶ MTAKK, Ms 4251/451, Csécsy Imre levele Szalatnai Rezsőnek, Budapest, 1939. január 10. A *Századunk* történetét a tragikusan korán elhunyt Bán D. András dolgozta fel szakdolgozatában. Ennek kézírata a Teleki László Intézet megszűnése után az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába került.

⁴¹⁷ Halász Miklós: *Szemponatok a csehszlovák politikához*. *Századunk*, 1930. 511–518. (Halász később Nicholas Halasz néven elismert újságíró és történész lett az Egyesült Államokban. Magyarországon a Dreyfus-perről írott könyvét fordították le a nyolcvanas években.)

⁴¹⁸ Uő: *Szemponatok a csehszlovák politikához*. *Századunk*, 1931. 172–178.

⁴¹⁹ Uő: *A zsidók és a magyarság Szlovenszkón*. *Századunk*, 1933. 234–237.

a német propaganda ottani hatásáról.⁴²⁰ Nem kétséges, hogy Halász politikai krédója inkább a felvidéki aktivista körök véleményéhez állt közel: barátságban volt Krammer Jenővel,⁴²¹ s gondolatmenetei sokban emlékeztetnek a „két Rezső” (Peéry és Szalatnai) publicisztikájára, azok poézise nélkül, viszont saját jogászi módszerességével. Annak ellenére, hogy álláspontját baloldali liberális/humanistának lehetne nevezni, Halásznak volt kellemetlen megjegyzése az aktivisták irányába is (míg a szlovákiai magyar ellenzéki sajtó csak Csehszlovákiára figyel, az aktivista meg csak Magyarországgal foglalkozik - jegyezte meg 1931-ben).

Nézeteit és meglátásait 1938-ban, a Csehszlovákiával foglalkozó könyvek átmeneti dagálya idején foglalta kötetbe és jelentette meg a *Századunk* Budapesten.⁴²² München után, de még a bécsi döntés előtt. Ebben a vékony könyvben ugyanabban a jó tempóban tekintő végig Csehszlovákia kulcsproblémáit, s mérlege a felbomlóban lévő államról inkább pozitív. Masarykot bölcs, de magányos alaknak látta, egy óriási életmű hordozójának, akinek erkölcsi nagysága kényelmetlen a közvéleménynek és a politikai elitnek. Megközelítésében Beneš volt a „kard”, agyafűrt politikus, aki egyúttal fárasztó és nyugtalanító. Egyiküket sem tartotta a „cseh politikus” igazi megtestesítőjének: ez utóbbi számára Antonín Švehla (1873–1933) miniszterelnök és belügyminiszter volt.⁴²³ A korabeli magyar publicistától eltérően a kézirat nyomdába adásának pillanatában a már lemondott elnökről, Benešről a tisztelet és az elismerés hangján írt, s leszögezte: „Csehszlovákia megőrzött alapformáival idegen test lett

⁴²⁰ Uő: *A csehszlovákiai választások*. *Századunk*, 1935. 176–179. Uő: *A földreform eredményei Csehszlovákiában*. *Századunk*, 1935. 333–335. Uő: *Szerkezeti átalakítások a csehszlovák politikában*. *Századunk*, 1936. 126–130. Uő: *Csehszlovákia a német propaganda pergőtüzében*. *Századunk*, 1937. 368–372. Továbbá: uő: *A hitlerizmus hutása Csehszlovákiában*. *Századunk*, 1932. 418–425. Uő: *Mennyi a magyar Szlovenszkon?* *Századunk*, 1934. 70–72. És uő: *A csehszlovákiai németiség új politikai frontja*. *Századunk*, 1934. 399–402.

⁴²¹ Erre utal Halász egy fennmaradt levele Krammernak: MTAKK, Ms 5789/402, Halász Miklós Krammer Jenőnek. Besztercebánya, 1932. május 2.

⁴²² Halász Miklós: *Csehszlovákia 1918–1938*. Budapest, 1938, *Századunk*. (A szerkesztői megjegyzés szerint a kéziratot 1938. október 15-én adták nyomdába.)

⁴²³ Uo. 60–64.

az autokratikus államok között.”⁴²⁴ Ugyanakkor ír Beneš hibáiról is: szemére vetette a koherens Ausztria-politika hiányát. A köztársaság bukását emellett szerinte a „kommunista zárvány” (értsd: a legálisan működő kommunista párt) léte, a régiókkal szembeni kormányzati nagylelkűség hiánya és a Prága hivatásaként vállalt „nyugati formák keleti missziójának” franciák általi elárulása okozta. Ez a gondolatmenet némiképp ellentmond a korábban hangoztatott „egységes és demokratikus” csehszlovák társadalom tézisének.⁴²⁵ Halász könyve végén még egy Habsburg-megoldást sem tartott volna lehetetlennek a közép-európai patthelyzet feloldására.⁴²⁶ Halász később, a *Századunk* utolsó évfolyamában is egyértelműen nyilatkozott a már bukott államról: „Hitlernek a cseh köztársaság útjában volt, mint demokratikus baktériumtelep.”⁴²⁷

Halász mellett mások is szóltak Csehszlovákiáról a *Századunk* hasábjain, jóllehet kevésbé rendszeresen és összefogottan. Braun Róbert szociológus az utódállamok berendezkedéséről szóló cikksorozatában a szándéka szerint teljesen leíró jellegű semleges írásba elhelyezett néhány korhólo fordulatot a csehek anti- vagy akatolicizmusáról, ugyanakkor tisztelettel adózott Masaryk csillapító szerepének.⁴²⁸ A cikksorozat későbbi részében elismerte ugyan a csehszlovák parlamentarizmus szilárdságát,⁴²⁹ de 1936-ban, egy Masaryk-fotóalbumról szóló recenziójában az elismerő szavak mellett ismét megjelent néhány epésnek tekinthető bejegyzés a Masaryk által „lépten-nyomon hangoztatott” igazságokról. A csehszlovák államelnököknek az osztrák parlamentben játszott szerepét azzal intézte el, hogy „nem volt valami nagy tekintély”. Ugyanakkor elismerően szólt erkölcsi tekintélyéről és mindenkori kiállásáról – akár népszerűtlen igazságok védelmében is.⁴³⁰

Csehszlovákiával, illetve a közép-európai helyzettel foglalkozott még Bíró Gábor írása is, amely egy, a Tátrában megrendezett nyá-

⁴²⁴ Uo. 84–85.

⁴²⁵ Uo. 87–101.

⁴²⁶ Uo. 102–103.

⁴²⁷ Halász Miklós: *Cseh-Szlovákia München után*. Századunk, 1939. 63–69. Idézet: 68. Halász könyvéről ld. még: Szarka: i. m. 990–994.

⁴²⁸ Braun Róbert: *Utódállamok*. Századunk, 1932. 8–9.

⁴²⁹ Uő: *Az utódállamok politikai pártjai*. Századunk, 1934. 28.

⁴³⁰ Uő: *Masaryk arcképéhez*. Századunk, 1936. 89–90.

ri egyetem tanulságait igyekezett összefoglalni. A 26 országból 170 hallgatóval megrendezett kurzus előadói között volt a magyar Hantos Elemér, akinek különböző térségbeli együttműködési tervei, egyesületalakításai a legkülönbözőbb pártállású embereket mozgatták meg, és általában elítélő kommentárokból részesültek a hivatalosságok részéről.⁴³¹ A cikk írója kiemelte a csehszlovák előadók mérsékelt hangját, s úgy látta, hogy a cseh nacionalizmus alapja a cseh civilizatórikus missziótudat, amelyet az erős és magas színvonalon élő cseh középosztály tart fenn és szolgáltatja hozzá az ideológiát. Bíró még azt is megjegyezte, hogy a demokratizmusra való büszkeségben a cseheknek mindenképpen igazuk van. Az idők változását jelezte, hogy a legnagyobb vita nem a kisebbségek kérdése, hanem Ausztria körül alakult ki.

A *Századunk* köréhez lazán kapcsolódott az ismert pedagógiai író, Kemény Gábor (1883–1948) is, aki – bár írásaiban nem érintette – élénk kapcsolatban állt egyes csehszlovákiai magyar baloldali körökkel. A zsidó családból származó szakember a Károlyi-kormány idején Maros-Torda kormánybiztosa volt, majd 1920-ban a román hatóságok áttették a határon. Származása és tevékenysége miatt duplán gyanúsaként számított a magyar kormányzervek előtt. A kőbányai Pongrác-telepen elég szerényen élő Kemény (Hamvas Béla apósa) gyakori pozsonyi kirándulásai alkalmával nem titkolta rokonszenvét a demokratikus berendezkedés iránt, és az előadásairól szóló jelentésekben csak úgy sorjáznak a „magyarellenés”, „szélsőségesen baloldali”, „szabadkőműves” jelzők.⁴³² Maga Kemény kétségtelenül szabadságként élte meg ezeket az utakat, Szalatnai Rezsőnek írott levelei

⁴³¹ Az előbbi körülményre ld. MOL K 28, Miniszterelnökség, 199. cs. 368. t. 1933-I-12325: Hantos Elemér dunai ligájának engedélyezési ügye. A szervezet tagjai között találni Kóródy Tibort (valószínűleg azonos a későbbi nyilaskeresztes politikkussal), Buday Kálmánt, Gogolák Lajost, Birkás Gézát, Matolcsy Mátyást, Rézler Gyulát, Halasy-Nagy Józsefet, Villani Lajost, a külügyminisztérium sajtóosztályának vezetőjét és Káldor Györgyöt.

⁴³² MOL K 149 res. pol. (PTI 651/2 f.) 14. doboz, 1932-I-2530 sz. Bartók László pozsonyi főkonzul Walkó Lajos külügyminiszternek, Pozsony, 1931. november 4. Uo. Pataky Tibor átirata Keresztes-Fischer Ferencnek, Budapest, 1932. április 1. (ebben kéri Kemény priorálását). Uo. csendőrségi összefoglalók 1932. szeptemberéből és d. n.

arról vallanak, hogy a demokratikus köztársaság számára valóságos „friss levegő”, s a határon átlépve, visszatérőben Magyarországra mindig megcsapja a „nyirkos reménytelenség”.⁴³³

A *Századunk* – Braun mellett – másik programadó szerkesztője, Vámbéry Rusztem (1872–1948) nem tért ki külön Csehszlovákiával kapcsolatos nézeteire írásaiban, de ha volt valaki, akit a magyar hatóságok folyamatosan szemmel tartottak Csehszlovákia iránti szimpátiái miatt, hát ő volt az.⁴³⁴ A jogászt, ismert polgári radikális gondolkodót, a budapesti brit követség jogtanácsosát a belügyminisztérium szervei folyamatosan megfigyelték, de a mégoly kitartó nyomozás sem derített ki róla semmi olyat, amit a napilapok hasábjairól ne lehetett volna tudni. Vámbéry gyakran járt Csehszlovákiában (ha másért nem: üdülni, 1931-ben például Fenyőházán nyaralt), érintkezést keresett csehszlovák szocialistákkal, bejáratos volt a csehszlovák követségre 1931-ben például egy brit Labour-delegáció működésével kapcsolatos dokumentumokat adott át Pallier budapesti csehszlovák követnek. Ezenfelül védője volt Rákosi Mátyásnak 1935-ös perében.⁴³⁵ Ráadásul 1938-as emigrációjának első állomása Csehszlovákia volt. Ugyanakkor e szoros kapcsolat dacára Vámbéry elképzelése például a revízióról nem sokban különbözött más ellenzéki elgondolásoktól. 1928-ban publikált alapvető és világosan fogalmazott cikkében kijelenti: „nyíltan és hátsó gondolat nélkül kell idebenn és odakünn egyaránt hirdetni” az etnikai revízió és a kisebbségvédelem együttes programját. (A „revíziós tízparancsolat” más pontjaiban természetesen a demokratizálás és a rendszer,

⁴³³ MTAKK, Ms 5790/4, Kemény Gábor levelezőlapja Krammer Jenőnek, Budapest, 1932. október 26.

⁴³⁴ Vámbéry publicisztikáit kötetekben is kiadta (*Eretnek magyarázatok a nacionalizmusról, A háborútól a békéig* stb.) ezek közül a legrendszeresebben és témáinkhoz legközelebb álló: *Az élő múlt*, Budapest, d. n. [1931?] Pantheon. De Csehszlovákiáról ebben sem esik szó.

⁴³⁵ Vámbéry figyelésének dokumentumai: MOL K 64, 37. cs. –7.t., 174res/1930 Masriveich Szilárd Walkó Lajosnak, Prága, 1930. március 20. Uo., 296res-1930. sz., Masirevich Szilárd Walkó Lajosnak, Prága, 1930. május 7. Uo. 48. cs. 7. t. 373res-1932 sz., a honvédelmi minisztérium katonai főcsoportfőnökének szigorúan bizalmas átírata a külügyminisztériumnak, Budapest, 1932. június 17. Anton Straka levele ismeretlennek, Vazsec, 1931. július 5. Uo. 34. cs. 1935-1-4002, csendőrnnyomozói jelentések d. n. és 1935. február 12.

valamint a közhangulat bírálata található.)⁴³⁶ Ez az etnikai revíziós program – még ha szerzője szimpátiával viseltetett is a Csehszlovák Köztársasággal szemben – nyilvánvalóan nem volt elfogadható Prága számára annak ellenére, hogy markánsan eltért a magyarországi közhangulat revíziós várakozásaitól. S hogy a régi barát hangja más ügyekben sem hallatszott, az 1945 után, a csehszlovákiai magyarok elűzésével kapcsolatos sikertelen Vámbéry-féle kezdeményezések nyomán vált nyilvánvalóvá.

A *Századunk*nak és az egykori polgári radikálisoknak Csehszlovákiával szembeni diszpozícióját jól jelzi, hogy vélhetően körükből kerültek ki azok az értelmiségiek, akik minden rokonszenvük ellenére 1938-ban már azt hajtogatták Kobr budapesti követnek, hogy 3 millió németet nem lehet tovább Csehszlovákia keretei között tartani.⁴³⁷

III. 2. Közép-európai humanizmus: az Apollo

A Csehszlovákiával rokonszenvező – a *Századunk*hoz tartozóknál egy generációval fiatalabb – értelmiségiek csoportja az 1934-ben indított *Apollo* körül gyülekezett. A humanizmus és egy virtuális Közép-Európa eszméjének összekapcsolásából született kezdeményezés jobbára egy fiatal értelmiségi, Gál István (1912–1983) aktivitásának volt köszönhető.⁴³⁸ Azonban ha végigtekintünk a Csehszlovákiáról szóló cikkeken, azokat jobbára fiatal (vagy éppen érett férfikorba lépő) szlovenszkói értelmiségiek írták (Szvatkó Pál, Kovács Endre, Sziklay László, Szalatnai Rezső), akiknek munkássága is jobbára a szlovenszkói magyar irodalomhoz kötődik.⁴³⁹ Deér József, az is-

⁴³⁶ Vámbéry Rusztem: *A revízió tízparancsolata*. *Századunk*, 1928. október. 457–463. Újraközlő: Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon (Nemzet és emlékezet)*. Budapest, 2003, Osiris. 373–380.

⁴³⁷ Szarka: i. m. 994.

⁴³⁸ Az *Apollo* történetéről ld.: Bárdi Nándor: *Az Apollo és a „közép-európai humanizmus”*. Szeged, 1987. (Szakdolgozat, kézirat, 168 f.) Köszönöm a szerzőnek, hogy művét rendelkezésemre bocsátotta.

⁴³⁹ Feltehető persze a kérdés, hogy Halász Miklós fentebb ismertetett munkássága akkor miért érdemelt részletesebb kifejtést. A dolgozat alapfeltevéseinek kimunkálásakor arra a megállapításra jutottunk, hogy azon szerzőkkel fogunk foglalkozni, akik munkásságának súlypontja Magyarországra esik,

mert középkortörténész cikkében bírálta a csehszlovák államalapítók (Beneš és Masaryk) történelemfilozófiáját, éppen ezért ez aligha sorolható a rokonszenvező írások közé.⁴⁴⁰ A folyóirat Közép-Európával, Csehszlovákiával foglalkozó írásaiban kései elemzőjük hungarocentrizmust vél felfedezni (főleg az esszéikben), ám a cseh fejlődés és a cseh demokrácia mintájával liberális, demokratikus mintát közvetítettek olvasóik felé.⁴⁴¹

Az Apollo köréből ugyanakkor érdemes kiemelni a – felvidéki gyökerekkel és rokonsággal rendelkező, de – magyarországi születésű Sárkány Oszkárt (1912–1943). Sárkány, aki a rendszer bázisát képviselő felső középosztálybeli családba született (két közeli rokona is tábornok, míg apja a honvédelmi minisztérium tanácsosa volt), akinek szellemi útkeresését szellemi hatások, barátságai és a pályáján elszenvedett hátrányok baloldali liberális, humanista irányba vitték el a negyvenes évek elején. Hogy mi lett volna Sárkánnyal a háború után, nem tudni: a fiatal filológus is áldozata lett a 2. magyar hadsereg doni katasztrófájának. Mint arra életrajzírója, Berkes Tamás is rámutatott, a magyar–francia szakon végzett Sárkány bohemisztikai érdeklődése bizonyos értelemben konjunkturalisnak bizonyult, és a harmincas évek második felének⁴⁴² Csehszlováciáról és a cseh–magyar kapcsolatokról 1936 és 1938 között írt tanulmányai⁴⁴³ elsősorban kapcsolattörténettel foglalkoztak. S ezek révén az Apollo nemhivatalos segédszerkesztője is lett 1938 folyamán. Az az írása, amellyel tulajdonképpen búcsút mondott élete

s írásaik itt fejtik ki hatásukat. Halász szlovenszkói munkássága ebből a szempontból nem olyan hangsúlyos, mint az idézett értelmiségieké. Az ő írása is szerepel azonban azon a listán, amely az *Apollo*-ban nem közölt szerzők neveiből áll. Bárdi: i. m. 138.

⁴⁴⁰ Deér József: *A magyarság és a cseh nemzeti ideológia*. Apollo, 1937. VI. köt. 65–73.

⁴⁴¹ Bárdi: i. m. 105.

⁴⁴² Berkes Tamás: *Sárkány Oszkár. Egy „apollonista” tudós derékba tört élete*. Budapest, 1998, Argumentum (Irodalomtörténeti Füzetek 143. sz.) 69.

⁴⁴³ *Magyarok Prágában 1773–1849*. Apollo, 1936. V. köt. 237–258. *Magyar kulturális hatások Csehszlovákiában 1790–1848*. A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve VII. Budapest, 1937. 273–323. *A fiatal Palacky*. Apollo, 1937. VII. köt. 149–152. *A magyar irodalmi romantika cseh visszhangja*. Apollo, 1938. VIII. köt. 67–81.

bohémista szakaszának, egyúttal kemény hangú kritika is a (már bukott) csehszlovák demokráciával szemben.⁴⁴⁴ Továbbra sem volt ellenséges Csehszlovákiával, de leszámolt a cseh történet- és nemzetpolitikai gondolkodás masaryki alapvetésével, és az ő huszítizmusban gyökerező nemzetképét vette kritika alá. Nem örvendezett a köztársaság felbomlásának – különösen azért, mert 1937–1938 fordulóján szép napokat töltött el Prágában –, de a köztársaságot megalapozó elvi premisszákat hamisságát kérte számon: nem Masaryk és Palacký nézeteiben látta meg a cseh szellem befoglaló formáját, hanem Karel Havlíčekben, aki nézete szerint közelebb állt a cseh kispolgárhoz.⁴⁴⁵ Sárkány pályája egy olyan értelmiségi útkeresését példázza, aki – bár rendelkezett bizonyos szlovák nyelvi ismeretekkel, de – tudományos érdeklődésből kezdett el foglalkozni a szomszéd ország történetével és kultúrájával, rokonszenvvel fordult felé, ragaszkodva fenntartásai egy részéhez: hogy a csehszlovák demokrácia mennyire érintette meg, azt bajosan lehetne felmérni. Életkora miatt munkássága jelentős része már olyan időszakra esik, amikor a Csehszlovák Köztársaságot belső válság gyengítette, így a rendszerrel való azonosulás vagy az iránta tanúsított szimpátia nyilvánítása még nehezebbnek bizonyult.

III. 3. Új nemzedék: a Szép Szó

A *Századunk* és az *Apollo* közül inkább az előbbi eszmei alapállásával mutat rokonságot az 1936-ban indult *Szép Szó*. Azok a fiatal értelmiségiek alapították, akik eszmeiségükben a liberális-szociáldemokrata-októbrista ellenzékhez álltak közel, és hamarosan zászlóvivői lettek az urbánus tábornak. Ignótus Pál, Fejtő Ferenc, József Attila, Gáspár Zoltán, Remenyik Zsigmond és társaik irodalmi és politikai szemléletükben is szemben álltak a Horthy-korszak Magyarországaival – s ezt hol élesen, hol kevésbé élesen kifejezésre is juttatták. A lap számain végigtekintve azt láthatjuk, hogy a csehszlovák tematika jobbra mint egy nagyobb közép-európai probléma része, illetve szépirodalmi metszetben mutatkozott meg (elsősorban

⁴⁴⁴ A *cseh Janus arc*. Protestáns Szemle, 1939. 2. sz. 88–93.

⁴⁴⁵ Az írás elemzését ld. Berkes: i. m. 69–73.

versfordításokban). A Szép Szó Hatvány Bertalan,⁴⁴⁶ Szvatkó Pál,⁴⁴⁷ Józsik Lajos⁴⁴⁸ cikkei révén jelenítette meg a problémát hasábjain. Csehszlovákia (cseh vagy szlovák nyelvű) irodalmát viszonylag kevés írás reprezentálta (még román irodalmat is gyakrabban közöltek): József Attila, Komlós Aladár, Horváth Béla fordításában jelentettek meg néhány verset 1936-ban és 1937-ben, valamint József Attila fordításában Karel Čapek *Humanizmus* címmel elhangzott előadását a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottságának (a Népszövetség értelmiségi szervezete) budapesti összejövetelén.⁴⁴⁹

A lapnak nem ez volt az igazán nagy tette a magyar–csehszlovák kapcsolatok terén. 1937 októberében a csehszlovák hivatalos szervek látogatásra hívták meg a folyóirat szerkesztőit, köztük az ekkor már nagybeteg József Attilát. Ő végül nem tartott az útra, hanem Ignotus Pál, Fejtő Ferenc, Nádasz József, Remenyik Zsigmond vett részt a felolvasóestekből, értelmiségi beszélgetésekből álló programon, amelynek állomásai: Pozsony, Érsekújvár, Komárom és Prága voltak.⁴⁵⁰ A szerkesztőknek valóban imponáló programot állítottak össze a vendéglátók, amelynek során nemcsak a pozsonyi magyar rádióadás szólaltatta meg őket, hanem magas állású cseh politikusok is meg-

⁴⁴⁶ *Dunamenti Európa*. Szép Szó, 1937. 17. sz. 97–108.

⁴⁴⁷ *Magyarok a határon túl*. Uo. 1937. 17. sz. ???

⁴⁴⁸ *A kisebbségek és a magyarság*. Uo., 1937. 18. sz. 355–360.

⁴⁴⁹ *Szép Szó*, 1936. 6. sz. 233–235. A költő nyilvánvalóan nyersfordításból dolgozott, csakúgy, mint a versfordításoknál, mert maga nem beszélt csehül. Čapek 1936-os budapesti látogatása zökkenőmentesebben zajlott, mint RÚR című darabjának bemutatója tizenkét évvel korábban: a jobboldali sajtó kikelt a bemutató ellen, s az előadást többször tüntetés zavarta meg. Čapek magyar recepciójáról: Zádor András: *Karel Čapek*. Budapest, 1984, Gondolat. 311–320. A színházi botrányról: Molnár Gál Péter: *Fgy békebeli botrány*. Kritika, 1979. 5. sz. 12–13. A magyar értelmiség reakcióiban meglepő, hogy a világnézeti ellentétek nem látszanak befolyásolni a cseh szerző darabjának bemutatását: míg Hubay Jenő pártolja, Herczeg Ferenc nem nyilatkozott, Ödry Árpád ellenkezett, Karinthy Frigyes pedig implicite plágiummal vádolta Čapeket.

⁴⁵⁰ A Szép Szó csehszlovákiai útját részletesen, ám a korszak által megkövetelt hangnemben (az emigrációban élő Dormándi László, Fejtő és Ignotus Pál, valamint Borsody István és Szvatkó Pál lehető legkedvezőtlenebb színben történő bemutatása) megírta Arató Endre (*A Szép Szó csehszlovákiai útja*. In: uő.: *Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975*. Budapest, 1977, Magvető. 236–282.

hallgatták előadásukat, egymást követték a díszebédek, s a baloldali magyar sajtó lelkesen ünnepelte jöttüket. Móricz Zsigmond 1930-as szlovákiai útjának⁴⁵¹ kedvezőtlen visszhangja és a folyóirat baloldali híre arra indította Ignótus Pált, hogy valamiképpen fedezze magát a magyar külszolgálat tagjai előtt, így útjukat bejelentette a külügyminisztérium sajtóosztályán, s Prágában találkoztak Wettstein János magyar követtel is. A követ elég hűvösen fogadta a megjelenteket, és felhívta figyelmüket a csehszlovákiai magyarság problémáira.⁴⁵² Bár a felolvasásokat, nyilatkozatokat ismertető hírlapi cikkek tele voltak lelkes tervekkel arra vonatkozóan, hogy milyen folytatása lehetne e látogatásnak (az *Apollo* meghívása, versfordítások, antológiák), az 1938-as év nagypolitikai hullámverése elmosta a tervezetést.

A *Szép Szó* szerkesztőinek látogatását néhány nappal megelőzően Komlós Aladár író, kritikus szintén csehszlovákiai előadókörúton vett részt, és kevésbé diplomatikusan fogalmazott: dicsérte az államrendet, Csehszlovákia „népi-polgári” mivoltát és demokratizmusát.⁴⁵³ Így hazatérte után őt és a *Szép Szó* szerkesztőit együttesen érte támadás a kormánypárti és a szélsőjobboldali sajtó részéről, pedig Ignótus Pál és társai még azt is felajánlották, hogy útjuk eredményeiről és eseményeiről személyesen is beszámolnak a külügyminisztériumban.

Komlós és a *Szép Szó* szerkesztőinek útjában más is közös volt: mindkét körutat az az Anton Straka (1893–1944) szervezte, aki 1925 és 1936 között a budapesti csehszlovák követség sajtóattaséja volt. Straka szerepét és munkásságát a hatvanas évektől számos cikk és tanulmány ismertette (Sára Péter, Gál István, Kemény G. Gábor, Dobossy László, Hana Kindlová munkái), és 2003 óta egy kétnyelvű életrajzzal is rendelkezünk budapesti éveiről.⁴⁵⁴ A kiugrott papból lett kultúrdiplomata hosszú évek csendes szemlélődése után, 1931–32-től nagyszabású értelmiségi kört épített ki maga köré. Amerikai úti villájában péntek esténként jobbra kitűnő értelmiségiekből álló

⁴⁵¹ Erről ld. Dobossy László: *A közép-európai ember*. In: uő: *Előítéletek ellen*. Budapest, 1973, Magvető. 141–143.

⁴⁵² Arató: i. m. 249–250.

⁴⁵³ Uo. 265–268.

⁴⁵⁴ Csoma Borbála: *„Hidat verj, ne éket” – Anton Straka kulturális és irodalomszervező tevékenysége a budapesti tíz év tükrében*. Budapest, 2003, Korma.

társaságot látott vendégül, ahol Szabó Lőrincről Illyés Gyulán át Kassáig nagyon sok mindenki megjelent. A Karel Čapek értelmiségi körét mintájuknak vevő alkalmak azonban csak szűk egy évig tartottak, 1932 novembere és 1933 novembere között.⁴⁵⁵ Straka kétségtelen érdeme, hogy mozgékonyásával (Németh Lászlónak személyesen vitt nyelvkönyvet, amikor megtudta, hogy csehül tanul), kapcsolatteremtő készségével megjelenéshez segítette a *Cseh és szlovák költők antológiája* című kötetet, fordításokra buzdította az ismerős költőket (így József Attilát), s visszarendelése után is elsőrendű szerepet játszott a magyar kultúra csehszlovákiai népszerűsítésében. Megkezdte egy cseh nyelvű magyar költészeti antológia munkálatait is.⁴⁵⁶ Kétségtelen, hogy helyzete nem volt egyszerű: a belügyminisztérium szervei megfigyelték és kísérletet tettek kompromittáló adatok beszerzésére.⁴⁵⁷ Bár e tervükben nem jártak sikerrel, mert Straka katonai természetű hírszerzését nem tudták bizonyítani, az elfogott levelekből azért kiderül, hogy Straka Budapesten is aktívan dolgozott a helyi szlovák közösség revízióellenes mozgósításán, és Pozsonyban is részt vett ilyen szervezkedésben. Kár lenne természetesen elvitatni a nyüzsgő kultúrdiplomata érdemeit, de leveleiből az is kitétszik, hogy az őszinte segíteni vágyás mögött meghúzódtak nagyon is valós politikai motívumok, amelyek megakadályozták a diplomatát abban, hogy lássa a két ország közti valóban rossz viszony gyökereit.⁴⁵⁸

⁴⁵⁵ Uo. 23–34.

⁴⁵⁶ Uo. 35–50.

⁴⁵⁷ MOL K 64 Küm. res. pol. 48. cs. 7. t., 373res-1932, a honvédelmi minisztérium katonai főcsoportfőnökének átirata a külügyminisztériumnak, Budapest, 1932. június 7. E dokumentum tartalmazza Straka két elfogott levelét, valamint egy környezettanulmányt. Ám a katonák szükségesnek tartották jelezni, hogy „a Straka elleni anyag beszerzése aránytalanul nagy kockázattal járt, s így a beszerzés folytatását a jövőre beszüntetem”. Valamint MOI. K 149, Bm res., 170. cs. 2. t. 7112res-1934 megfigyelői jelentések 1934-ből.

⁴⁵⁸ Akitivításáról ld. még: Straka levelezését Szalatnai Rezsővel 1933-ból: MTA KK, Ms 4257/366-373. A Hradzsinál szorosan összedolgozó csehszlovák kulturális diplomácia működését és ideológiáját érzékletesen mutatja be Andrea Orzoff könyve: *Battle for the Castle*. Oxford, 2009, Oxford University Press, benne meglepően sok magyar vonatkozással: 154–157. (A Rothermere-kampányról), 165–171. (a csehszlovák PEN-klub és benne Čapek, valamint a magyarok szerepéről).

Összefoglalásként azt a némiképp meglepő tényt kell megállapítanunk, hogy a csehszlovák demokrácia magyarországi barátai még annál is kevesebben voltak a két világháború között, mint amit kutatásunk elején feltételeztünk. A korszak ellenzéki politikusait választóik bizalmának elvesztésétől való félelem, a hazafiatlanság bélyege tartotta vissza a látványos gesztusoktól – még ha egyébként szimpatizáltak is a masaryki demokráciával. Maroknyi volt az a közéleti férfiú, aki vállalta a prágai utakat és a szembefordulást a honi közhangulattal, és számuk az évek előrehaladtával nemhogy gyarapodott volna, hanem éppenséggel csökkent. Még a magyar hatóságok által rendkívül szoros ellenőrzés alatt tartott és csehbarátnak elkönyvelt Vámbéry Rusztem is olyan álláspontot foglalt el a két ország kapcsolatát leginkább beárnyékoló kérdésben (területi revízió), amely csaknem lehetetlenné tette azt, hogy programját egy hipotetikus politikai hatalomba kerülés esetén Prága támogassa.

Bátrabbnak bizonyultak az értelmiségiek, akik közül a humanista/liberális/szocialista tollforgatók új, már a háború után szocializálódott nemzedéke különösen sokat vállalt egy Duna-völgyi együttműködés kimunkálása érdekében. Igaz ugyanakkor, hogy jobbára ők is a magyar problémák (magyar kisebbségek) felől közelítettek a két ország viszonyához. Ha nem feltétlenül hánytorgattak is fel kisebbségi sérelmeket, optikájuk elsősorban magyar volt. E közegeben sem elhanyagolható a szlovenszkoí magyar értelmiségiek közvetítő-szakértői szerepe. Azokról az értelmiségiekről van szó (Szalatnai Rezső, Peéry Rezső, Dobossy László, Sziklay László, Kovács Endre, Jócsik Lajos), akiknek szerepe a magyar szlavisztikában – annak is a csehekkel és szlovákokkal foglalkozó ágában – megkerülhetetlen lesz a nyolcvanas évekig.

A masaryki demokrácia magyarországi reputációjának 1920 és 1938 közötti története voltaképpen egy kudarc története, olyan kudarcé, amelyet a kölcsönös meg nem értés, a sértettség, a lenézés és a felsőbbbségtudat hozott létre.

Védkunyhó^{459*}

*Idegenforgalmi fejlesztés és nemzetépítés Észak-Erdélyben 1940
és 1944 között*

*„A tájban és a vidékben a hazát találtuk meg, amelyet
nem lehet tőlünk az országgal együtt elvenni. De meg-
találtuk akkor a nemzet igazi jelentését is, mert hama-
rosan megismertük, hogy a nemzet nem politikai fogal-
lom, hanem tiszta etnikai fogalom, annál magasabban
ragyog és annál mélyebben gyökerezik.”⁴⁶⁰*

(Tavaszy Sándor)

*„A székely szorgalmas, takarékos és szapora. Szereti
a földet, az erdőt, s ha az iparba kerül, tanulékony
munkaerő. Népi összetartása mintaszerű.”⁴⁶¹*

(Ütikönyv)

^{459*} Egy ilyen tanulmány terjedelméhez képest aránytalanul sok mindenkinek kell köszönetet mondanom, ezt azonban a rendkívüli körülmények és a forrásszűkösségek is indokolják. Bárdi Nándor vetette fel a kutatás ötletét, és problémáimat mindig meghallgatta. Kutatásaimhoz nélkülözhetetlen segítséget nyújtott a kolozsvári Jakabffy Elemér Alapítvány és a Kriza János Társaság. Gidó Attila (Kolozsvár) a kutatás során felmerülő akadályok elhárításában sietett segítségemre, Hudi József (Pápa) pedig fénymásolatokkal és információkkal. Ioan Drăgan-nak, a román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj) vezetőjének és Florin Mureșan levéltárosnak a kutatásban nyújtott támogatásért és jóindulatért tartozom köszönettel. Solymosi Katalin (CEU Könyvtár) és Szálkai Kinga (BCE Társadalomelméleti Kollégium) és Székely István (Kolozsvár) készségesen segítettek a másutt nehezen elérhető szakirodalom tanulmányozásában.

⁴⁶⁰ Tavaszy Sándor: *A természetjárás a nemzetnevelés szolgálatában*. Erdély (az Erdélyi Kárpát Egyesület folyóirata), 1942. január. 1.

⁴⁶¹ *Erdély északi része és a Székelyföld*. (Ütikönyv) Budapest, 1941, OMIH. oldal-szám nélkül.

A második bécsi döntés nyomán visszacsatolt észak-erdélyi területek négy évének történetét igyekszem bemutatni egy sajátos és eddig igen kevésbé tárgyalt szempontból. Ama „kis magyar világ” történetének felvázolásával amúgy sem áll túl jól a magyar történettudomány. Csatári Dániel vaskos könyve⁴⁶³ szinte kizárólag a mondott időszakban igencsak visszaszorított munkásmozgalom történeti szempontjait érvényesítette monográfiájában. A rendszerváltozás után L. Balogh Béni összefogott diplomáciatörténeti munkában mutatta be a bécsi döntéshez vezető út egyes lépéseit és a döntés után történeteket, illetve fontos tanulmányt publikált az 1940 és 1944 közötti erdélyi menekültügyről.⁴⁶⁴ Oláh Sándor a sajtóra és az elérhető levéltári forrásokra alapozva több tanulmányban mutatta be a magyar kormányok észak-erdélyi gazdaságfejlesztési elképzeléseit, Hámori Péter pedig a kormányzat társadalompolitikai elképzeléseinek hatását vizsgálta.⁴⁶⁵ Egy Gábor könyve az Erdélyi Párt ideológiáját elemezte, Vallasek Júlia a négy év irodalmi törekvéseit.⁴⁶⁶ Az Észak-Erdély-kutatás historiográfiájában minden bizonnyal döntő állomás volt a *Limes Észak-Erdélyről* szóló száma.⁴⁶⁷

⁴⁶² Wass Albert: *Ember az emberért*. Ellenzék, 1941. augusztus 23. 3.

⁴⁶³ Csatári Dániel: *Forgószélben. Magyar-román viszony 1940–1945*. Budapest, 1968, Akadémiai.

⁴⁶⁴ L. Balogh Béni: *A magyar-román kapcsolatok 1939–40-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, 2002, Pro-Print. Uő: *Az erdélyi magyar menekültkérdés 1939 és 1944 között*. Regio, 1999. 3–4. sz. 243–266.

⁴⁶⁵ Oláh Sándor: *Kövizsgálás. Írások állam és társadalom viszonyáról a Székelyföldön, 1940–1989*. Csíkszereda, 2008, Pro-Print. 10–216. A turizmussal azonban mindössze egy rövid fejezet foglalkozik: uo. 132–134. Hámori Péter: *Magyar társadalomszervezési kísérletek Észak-Erdélyben*. Korall 18. (2004. december). 65–97.

⁴⁶⁶ Egy Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”*. Budapest, 2008, Napvilág (Politika-történeti Füzetek XXV.) Vallasek Júlia: *Elváltozott világ. Az erdélyi magyar irodalom 1940–44 között*. Debrecen, 2004, Kossuth Egyetemi Könyvkiadó.

⁴⁶⁷ *Limes* 2006. 2. sz. Ebben is elsősorban Gidó Csaba, László Márton, Csilléry Edit, Tóth-Bartos András és Oláh Sándor tanulmányai érdemelnek figyelmet. A tanulmány megírása óta eltelt időszakban a legfontosabb tanulmányok

Ez a folyóirat a folyamatban lévő kutatások beharangozása mellett egyúttal összegezte is mindazt a tudást, ami 2006-ig felhalmozódott a kérdésben. Természetesen hosszan lehetne még sorolni azon történeti munkákat, amelyek érintettek észak-erdélyi témákat, de átfogó monográfia mind ez ideig nem született e négy év eseményeiről és folyamatairól.⁴⁶⁸

A vizsgálat célja, hogy egy nemrégiben fellelt forráscsoportra támaszkodva bemutassam, miképp fonódott egybe az erdélyi magyar pozíciószerzés és nemzetépítés (esetenként: kirekesztés) és a turizmusfejlesztés ügye. Két, első látásra nem összetartozó fogalomról van szó, a kutatás folyamán azonban meggyőződtem róla, hogy a korszak kontextusában igen szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Az észak-erdélyi idegenforgalmi beruházások ügye önmagában is érdekes téma. Az a mód pedig, ahogy a turisztikai iparág szereplői, az állami hivatalnokok, egyesületi vezetők, vármegyei tisztviselők, turisztikai szakértők a trianoni Magyarországnál gyengébben fejlett terület⁴⁶⁹ revitalizálását elképzelték, különösen sokat elárul a magyar közvélemény és kormányzat nemzetiségpolitikájáról, a modernizáció akkori felfogásáról s nem utolsósorban a korabeli (és mai) Magyarország Erdély-képéről. A téma forrásadottságai ugyanakkor mostohák, mert az erdélyi turizmus fejlesztésének ügyével megbízott kereskedelmi és közlekedési minisztérium iratanyaga Budapest ostroma során megsemmisült.

elérhetők az interneten is, az Erdélyi Magyar Adatbankban: Sárándi Tamás – Tóth-Bartos András (szerk.): „Kis magyar világ”. *Észak-Erdély 1940–1944 között*. <http://www.adatbank.ro/belso.php?alk=66&k=5>

⁴⁶⁸ Az elvégzett fontos munkálatok közül kiemelem még Szavári Attila (*Magyar berendezkedés Észak-Erdélyben, 1940. szeptember – 1941. április*, Magyar Kisebbség, 2004. 4. sz. 272–304.) és Simon Zsuzsanna (*Észak-Erdély köz- és szakigazgatása a második bécsi döntés után*, Regio, 1995. 4. sz. 60–82.) tanulmányait az észak-erdélyi közigazgatás kialakulásáról, illetve Benkő Levente írását (*Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben 1940–1944*, Pro Minoritate, 2002/Ősz, 7–41.) a nemzetiségi kérdésről.

⁴⁶⁹ Erről ld. Gidó Csaba – László Márton: *Észak-Erdély és Magyarország 1940. évi gazdasági fejlettségének összehasonlítása*, Limes, 2006. 2. sz. 19–41.

A honi szakirodalomban, sajnos, meglehetősen kisszámú a turizmus történetét feldolgozó monográfiák száma, a turizmus és nemzetépítés összefüggéseivel pedig tudomásunk szerint senki nem foglalkozott, annak ellenére, hogy a nyugat-európai és tengerentúli szakirodalom bőségesen tárgyalja a témát.⁴⁷⁰ Ezek némely megállapítása témánk szempontjából is hasznosíthatónak tűnt. Ha a fontos mozzanatokat akarjuk kiemelni, elmondhatjuk, hogy a kereskedelmi értelemben fel-fogott turizmus a XIX. század terméke. E tekintetben 1841. július 5-ét szokás mérföldkőnek tekinteni, amikor Thomas Cook, a modern idegenforgalom egyik megteremtője elindította első egyshillinges turista-csoportját az egyik londoni pályaudvarról. S a kísérlet sikere nyomán megalapította utazási irodáját, amely az 1880-as években már Európán kívüli utak megszervezését is vállalta.⁴⁷¹ Ám ez a kezds sokáig meghatározta a turizmus állami kezelését, nemcsak az angolszász világban, hanem a kontinensen is: az utaztatást és az idegenforgalmi program-szervezést jobbra kereskedelmi tevékenységnek tekintették, és ekként is igyekeztek szabályozni. Annak ellenére, hogy a turizmus kialakulása nyilvánvalóan nem független egyes állami intézkedésektől, például a fizetett szabadság vagy az állami betegbiztosítás kiterjesztésétől. Közép-Európában (és ezen belül: az Osztrák–Magyar Monarchiában) először az egyes osztrák tartományok voltak azok, amelyek felismerték a turizmus fejlesztésének fontosságát, és a maguk szerény eszközeivel

⁴⁷⁰ Egy friss magyar turizmustörténet: Jusztin Márta: *A turizmus története a két világháború között*. PhD-értekezés. Budapest, 2002, ELTE BTK. (ELTE BTK Történetkönyvtár, D-706). Fontosabb tézisei megjelentek uő: „Utazgassunk hazánk földjén!”. *Korall* 26. sz. (2006. november), 185–208. Ismeretterjesztő összefoglalás: Kudar Lajos: *Turizmusunk története dióhéjban*. Budapest, 2003, Tinta. 19–30. Nemzetépítés és turizmus összefüggéseiről ld. John K. Walton (ed.): *Histories of Tourism: Representation, Identity and Conflict*. Clevedon (UK), 2005, Multilingual Matters Limited (ebben is elsősorban Shelley Baranowski, Kristin Semmens és John M. MacKenzie tanulmányait a Harmadik Birodalom turizmusáról, ill. a brit útikönyvek világképéről). Illetve: Katherine Haldane Grenier: *Tourism and Identity in Scotland, 1770–1914: Creating Caledonia*. Aldershot (UK), 2005, Ashgate Publishing.

⁴⁷¹ Cookról ld.: Piers Brendon: *Thomas Cook. 150 Years of Popular Tourism*. London, 1991, Secker and Warburg.

igyekeztek elősegíteni az idegenforgalmi fejlesztést, jóllehet tevékenységüket sokszor a tőkehiány korlátozta.⁴⁷²

Az európai és tengerentúli idegenforgalom kialakulása/kialakítása azonban az idő előrehaladtával számos esetben kötődött más, az egyszerű gazdasági tevékenységen túlmutató szellemi mozgalomhoz. Bár nem tartozik szorosan témánkhoz, de ilyen mozzanat, ahogy például a francia és a brit köztudat az addigi fürdő/gyógyhelyi típusú (*spa*) nyaralás mellett „megkonstruálja” a tengerparti fürdőhelyet (*seaside resort/station balnéaire*) mint a szabad idő eltöltésének terepét.⁴⁷³ A XIX. század második felétől nemzetépítő célok is kapcsolódnak a turizmus és a turizmusfejlesztés kérdéséhez. Franciaországban a „*terroir*” (újra)felfedezése kötődik szorosan a polgári társadalomképhez: általa vált összeilleszthetővé a republikánus ethosz és a francia közéletben mindig is erős regionális ideál.⁴⁷⁴ Skóciában a XVIII. századi, Macpherson kreálta Osszián-dalok és Walter Scott regényeinek világa teremtette meg a „Skócia a mítoszok földje”-érzést, amelynek a skót nemzeti ébredésben betöltött szerepe (és turisztikai vonzereje) tagadhatatlan. Ez a kép alakult a XX. század elejétől „branddé” és a skót önkép részévé.⁴⁷⁵

Az európai párhuzamokat kutatva a magyarországi Erdély-kép kialakításában és idegenforgalmi reciklálásában két eset tűnik hasz-

⁴⁷² Jill Steward: *Tourism in Late Imperial Austria*. In: Shelley Baranowski – Ellen Furlough (eds.): *Being Elsewhere – Tourism, Consumer Culture and Identity in Modern Europe and North America*. Anne Arbor, 2001, University of Michigan Press. 114–115.

⁴⁷³ E tekintetben mindenképp úttörő Alain Corbin: *Le territoire du vide. L'Occident et le désir du rivage, 1750–1840*. Paris, 1990, Flammarion. A problémáról angolul összefoglalóan John Urry alapl művében: *The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies*. 1990, SAGE, London–Thousand Oaks–New Delhi. 17–27.

⁴⁷⁴ Patrick Young: *La Vieille France as Object of Bourgeois Desire: The Touring Club de France and the French Regions, 1890–1918*. In: Rudy Koshar (ed. by): *Histories of Leisure*. Oxford–New York, 2002, Berg. 183–184.

⁴⁷⁵ Cara Aitchison – Nicola E. Macleod – Stephen J. Shaw: *Leisure and Tourism Landscapes*. London, 2001, Routledge. 79–93. Skócia egy szeletéről és a „Felföld” mítoszához hasonló „fisherfolk” önképről ld. még: Jane Nadel-Klein: *Fishing for Heritage – Modernity and Loss Along the Scottish Coast*. Oxford–New York. 2003, Berg. 133–169. (A Perpetual Crisis c. fejezet).

nosíthatónak. A közép-svédországi Dalarna XIX. század végén kezdődő kultusza a városi polgárság körében egyértelműen a gyökerekhez való visszafordulást jelentette. A tartomány archaikus paraszti világa (itt még hordták a másutt már levetett népviseletet), a vad és érintetlen természet képe, valamint a helyi kisbirtokos parasztság demokratizmusa egybevágott a svéd társadalom liberális normáival és a néphagyomány kialakuló kultuszával. Az első skanzen 1892-ben nyílt meg Stockholmban, 1909-ben megszületett az első javaslat, amely nemzeti parkok megalapítását javasolta. A Dalarnába, a „svéd paraszti élet templomába” irányuló turizmust fellendítették a vasútépítések, s a hely egyfajta „nemzeti zarándoklat”-ként szinte kötelező eleme lett a svéd nemzettel való érzelmi azonosulásnak. A két háború közötti időszakban, amikor csak minden hatvanadik svédnek volt autója, viszont minden hatodiknak volt biciklije, a kerékpáros turizmus is hatalmasat lendült a térségben. Az 1932-ben hatalomra jutott szociáldemokrata kormány diskurzusában pedig az idegenforgalom a modernitás alkotóeleme lett, s mint ilyen, jelentős központi támogatást kapott.¹⁷⁶

Földrajzilag közeledve térségünkhöz egy más példán jól tanulmányozható a paraszti élet kultuszának átalakulása harcos nacionalista célokká: az osztrák turistamozgalom nagynémet ágának célkitűzései közé tartozott a „Sprachgrenze” területeinek turizmus általi támogatása és gazdasági fellendítése. A nemzeti feladattá lett kirándulás keretében a turistáknak nyelvszigeteket vagy a nemzeti-ségi előrenyomulás által fenyegetett településeket illet felkeresniük Karintiában, Dél-Tirolban, a Szudéta-vidéken vagy Stájerországban, s német tulajdonban álló fogadókban volt tanácsos megszállniuk (az útikönyvük is figyelmeztette őket arra, ha cseh, olasz vagy szlovén volt a tulaj). Sőt, arra is volt példa, hogy ilyen mozgalom keretében egyes települések hivatásának újrakonstruálására is sor került, például a dél-csehországi Hörtitzben (ma: Hořice na Šumavě). A passiójátékok 1893-ban kezdődő inszenálása azt a célt szolgálta, hogy

¹⁷⁶ Dalarna kultuszáról ld.: Orvar Löfgren: *Know your country*. In: Baranowski-Furlough (eds.): i. m. 138–148. S volt hasonló paraszti kultúra által motivált turizmus Hollandiában is a századfordulón és később Québecben: Nadel-Klein: i. m. 175–176.

a Böhmerwaldbund a neves oberammergaui játékoknak konkurenciát támasszon és növelje a hely vonzerejét a nagynémet nemzeti mozgalom számára – utóbbi, paradox módon, egyébként nem sokat tartott a katolikus egyházzól.⁴⁷⁷ Itt azonban – ellentétben az 1940 és 1944 között megvalósult erdélyi tervekkel – az államhatalom szigorúan semleges maradt a mozgalom által szükségképpen gerjesztett konfliktusokban.

Bár a magyar turizmus (és természetjáró mozgalom) nemzeti céljairól csak hozzávetőleges információkkal rendelkezünk, egy nemrég megjelent tanulmány megállapításai szerint itt is korán megjelentek a nacionalista motívumok, s a turizmus „imperialista projektte” lett, amelynek során a honismeret egyre inkább „katonai felderítéssé vált”.⁴⁷⁸ A fordulatot, amelyhez az 1873-ban alapított Magyarországi Kárpát Egyesület működésében a transznacionális, jámbor természetbarát célok leváltása köthető, Alexander Vari tanulmányában 1889–90-re teszi: ekkor jelennek meg az egyesület irataiban a nemzetkarakterológiai indoklások. Az alapvetően szepességi (tehát etnikailag kevert vidéken) létrejött Magyarországi Kárpát Egyesület mindvégig megőrzött valamennyit kezdeti céljaiból. Vari értelmezésében az 1896-ban alapított Magyar Tanítók Turista Egylete volt az, amely a legkövetkezetesebben érvényesítette a nemzetépítő szempontokat és felépítette a „turista-harcos” imázsát. Már a megalkulás után megjelennek az egyesület napirendjén az erdélyi kirándulások, amelyekről beszámolva a jórészt magyarországi középosztályi turisták egyfajta kolonizátor-szerepben tűnnek fel: a helyiek ellenállók vagy a magyar nemzeti célok előrenyomulását passzívan elviselő egyedek.⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ Pieter Judson: „Every German Visitor has a völkisch obligation he must fulfill”. *Nationalist Tourism in the Austrian Empire*. In: Koszar (ed.). 151–158.

⁴⁷⁸ Alexander Vari: *From Friends of Nature to Tourist Soldiers: Nation-Building and Tourism in Hungary, 1873–1914*. In: Anne E. Gorsuch – Diane P. Koenker (eds.): *Turizm. The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism*. Ithaca-London, 2006, Cornell University Press. 64–81.

⁴⁷⁹ Uo. főleg 74–75., 80–81. Vö. még T. Szabó Levente kitűnő elemzésével: „Erdély népei”. *A tér ideológiai és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban*. In: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. Kolozsvár, 2008, Komp-Press. 100–193.

Mindent egybevetve azt látni, hogy Európában – és bizonyos értelemben a tengerentúlon – a turizmus (annak szervezése és fejlesztése) szinte természetes úton vált szórakoztatásra épült gazdasági tevékenységből (amelynek ugyanakkor voltak bizonyos eszme- és mentalitástörténeti alapjai: gondolva itt a Grand Tour hagyományára vagy a romantika korának fogékonyságára vadregényes tájak, új érzékenységek iránt)⁴⁸⁰ összetett szellemi konstrukcióvá, amelyben összeolvadnak a nemzetépítő célok, a természet és a paraszti kultúra megőrzése iránti elkötelezettség, a gazdasági érdekek és a társadalompolitikai elképzelések. A konstrukció összetevői régióként eltérőek voltak, miként a kezdeményezéshez való állami viszonyulás is.

Honi példa

A két háború közötti Magyarország turizmusfejlesztése félúton állt az egyesületekre, öntevékeny társulásokra alapozó (bár az állami iniciatívákat éppen nem elutasító) nyugat-európai és korai osztrák–magyar modell, illetve a társadalom szabad idejének totális megszervezését célzó olasz és német modell között.⁴⁸¹ A turistaegyesületeknek az első világháború előtti időszakban észlelt elszaporodása, majd a húszas-harmincas években létrejövő második hullám (elsősorban városi idegenforgalmi irodák és hivatalok vagy a hazai turizmus megszervezésében kulcsszerepet játszó Magyar Week End Egyesület [1935-től Országos Magyar Vendégforgalmi Szövetség] 1929-es megalakulása) és ezen társadalmi szereplők állandó forráshiánya, valamint a honi turizmusfejlesztés jelentős tőkeigénye szinte kikövetelte az állami beavatkozást. Magyarországon az első világháború előtti időszakban a belföldi turizmus elsősorban a fürdölátogatást jelentette, és az 1867 után kialakuló modern állami bürokrácia igyekezett is megteremte-

⁴⁸⁰ A brit példáról ld. Jan Palmowski: *Travels with Baedeker – The Guidebook and the Middle Class in Victorian and Edwardian Britain*. In: Koshar (ed.): i. m. 105–130.

⁴⁸¹ Utóbbiakról átfogóan: Shelley Baranowski: *Strength through Joy. Consumerism and Mass Tourism in the Third Reich*. Cambridge, 2004, Cambridge University Press. Főleg 118–161., és Victoria de Grazia: *The Culture of Consent. Mass organization of leisure in Fascist Italy*. Cambridge, 2001², Cambridge University Press (első kiadás: 1981)

ni a fürdőügy jogi, közegészségügyi kereteit.⁴⁸² Budapesten 1902-ben megalakult az Idegenforgalmi Utazási Vállalat Rt. (később, 1926-tól: IBUSZ), amely a húszas évek közepén monopolhelyezethez jutott a MÁV-jegyek eladásában, és jelentős utazásszervezővé lépett elő.⁴⁸³ A világgazdasági válság tovább erősítette az ágazat államtól való függését (elsősorban a propagandában, infrastrukturális beruházásokban), és a gazdaság helyzete kikényszerítette a belföldi turizmus élénkítését. Az állami szerepvállalásnak világos jele például, hogy a propaganda és a falusi fizető-vendéglátás megszervezését sikeresen és dinamikusan végző Országos Magyar Vendégforgalmi Szövetség helyi tisztviselői számos esetben vármegyei és városi tisztviselők lettek. Az OMVESZ egyik sikeres jelmondata („Utazgassunk hazánk földjén”) pedig egészen evidensen rímelt a korszak belföldi keresletélénkítéssel operáló turisztikai mozgalmaira: *Come to Britain!* (1926), és a Travel Association Nagy-Britanniában vagy a *See America First*-mozgalom és az United States Travel Bureau létrehozása a tengerentúlon 1937-ben mind ebbe az irányba mutattak.⁴⁸⁴

A magyar állam 1935-ben hívta életre a turizmusirányítás legfontosabb hazai szervét, az 11001/1935 ME. sz. rendelettel megalapított Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatalt (OMIH). Az OMIH koordinálta és ellenőrizte a turizmus fejlesztését, felügyelte az iparágban megvalósuló beruházásokat, foglalkozott a propaganda ügyével; egyúttal felügyelte a szakoktatást és az idegenvezetők képzését (ilyen oktatás 1939-től valósult meg csupán), és kijelölte a bel- és külföldi turizmus fejlesztésének főbb irányait. A hivatal hamarosan külképviseleti irodákat állított fel Európában, sőt a tengerentúlon is, majd hamarosan belföldön, és 1938 után a visszacsatolt országrészekben. A hivatalt Tormay Géza államtitkár, idegenforgalmi szakember (az írónő, Tormay Cécile öccse) szervezte és vezette. Halála után,

⁴⁸² Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest, 1999, Holnap. 39–42.

⁴⁸³ Vö. Kudar i. m. 20.

⁴⁸⁴ John Beckerson: *Marketing British Tourism. Government Approaches to the Stimulation of a Service Sector*. In: Hartmut Berghoff – Barbara Korte – Ralf Schneider – Christopher Harvie (eds.): *The Making of Modern Tourism. The Cultural History of the British Experience*. Basingstoke, 2002, Palgrave. 133–157. Marguerite S. Shafer: *Seeing the Nature of America*. In: Baranowski-Furlough (eds.): i. m. 155–184., ill. Michael Berkowitz: *A „New Deal” for leisure*. Uo. 185–212.

1940. májusában a minisztertanács átalakította a hivatal működési rendjét.⁴⁸⁵ Miközben az OMIH hatósági jogköröket kapott, aközben betagozódott a kereskedelmi minisztérium szervezetébe, így a vizsgált időszakban a minisztérium XIV. osztályaként működött Gál László miniszteri tanácsos, 1944. márciusától pedig báró Brandenstein Gyula (a neves filozófus testvére) irányítása alatt. A szervezet 1937-ben már csaknem 700 ezer pengővel gazdálkodhatott, melyet a kereskedelmi minisztérium, az IBUSZ és a MÁV támogatásából kapott, emellett a hivatal 2 fillérrel részesült minden harminc kilométernél hosszabb távolságra váltott menetjegyből is.⁴⁸⁶

Az OMIH-nak és kirendeltségeinek elsőrendű feladata a propaganda volt, amelyet nemcsak hagyományos módon (plakátok, broszúrák formájában), hanem az ekkor még újnak számító eszközök latba vetésével is folytattak. Az OMIH időnként filmvetítéseket tartott hazai nagyvárosokban, „vándorkirakat”-okat utaztatott szerte az országban, sőt fotópályázatot vagy népviseletversenyt is hirdetett.⁴⁸⁷ Néhány hónappal az erdélyi bevonulás előtt Hallóssy István, a korszak egyik kormányzati marketingguruja, a Budapesti Nemzetközi Vásár ügyvezető igazgatója egyetlen igazán fontos célt tűzött az idegenforgalmi propaganda céljára, amikor a Reklámszövetségben előadást tartott: egy „utazási kedélykultúra kialakítását”. Hallóssy előadásában kiállt a „valódiság fokozottabb térhódítása” mellett, elutasította tehát a giccset, a kulacsot, a kopjafát, a piros csizmát és a matyó virágot. S miközben a szakember a piackutatástól új megközelítéseket remélt, hitet tett az Alföld differenciáltabb megjelenítése mellett is.

⁴⁸⁵ Magyar Országos Levéltár, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1940. május 24. 22. n. p.

⁴⁸⁶ Jusztin: i. m. 143–144.

⁴⁸⁷ A filmvetítések kétes sikeréről tanúskodik az „Erdély” c. 580 méteres (kb. háromnegyed órás) alkotás visszhangja is. A film egyik nézője azt róta fel a Zsabokorszky Jenő pécsi mérnök előállította alkotásnak, hogy Marosvásárhely egyáltalán nem szerepel benne (székely fafaragás sem), s modern épületként egyedül a román éraban épített torjai tudószanatórium mutatja be. Kifogásolta továbbá azt is, hogy a film zenéjét adó gyimesi csángó népzene nagyon hasonlít a hórára, „sőt tán az is”. Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj (a továbbiakban: ANDJC) fond 830, dosar 70, 19. f. Fogolyán Miklós dr. 1941. június 10-i levele.

Úgy vélte, legalább háromfajta Alföld-képet kell sugározni a közönség felé: egy Debrecen, egy Szeged és egy Kecskemét környéki pusztaság imázsát. Mégis: retorikájában a korszak dagályos megközelítése dominált. „És helyükbe [ti. a giccs helyébe] léphet az a mindent magához asszimiláló ős magyar erő, amely magyarrá tett idegen vért, idegen divatot, magyarrá formált színben, vonalban, technikában, hangban idegen eredetű festőművészetet és zenét egyaránt.” Miközben kiemelte a városi turizmus és a kisebb tájegységek megjelenítésének szükségességét, „magyar nemzeti idegenforgalmi propagandát” javasolt, amelyen a természeti adottságok, a népviselet, és az állatvilág hatékonyabb bemutatását értette. Hallóssy 11 tájegységet jelölt meg, melyeket valorizálnia kell e propagandának: a Dunakanyart, a Bakony–Vértest, a Balatont, a Csallóközt (ideértve Győrt és Komáromot), Nyugat-Magyarországot, a Mecseket–Ormánságot, a Sárközt, az Alföldet (a már említett három alrégióval), a Cserhát–Mátra–Bükk vidékét, a kárpátaljai hegyvidéket és a Rozsnyó–Krasznahorka–Aggteleki-karszt térségét.⁴⁸⁸

Nem tudni, közvetlenül mennyire hatottak a Hallóssy-félc irányelvek az idegenforgalmi hivatal propagandatevékenységére, a fennmaradt dokumentumokból azonban két mozzanat gyanúsán visszaköszön: 1. Az idegenforgalmi propaganda súlyponti volta, amennyiben az Erdéllyel kapcsolatos anyagok három területre koncentráltak: Kalotaszegre és Kolozsvárra, Székelyföldre (abban több alrégióval: Marosvásárhellyel és Szovátával, Csíkszeredával és környékével – benne Hargitafüldővel, Udvarhelyszékkal, Háromszék vármegyével, Tusnádfüldővel és a Gyilkos-tó környékével, és külön fejezet szolt a periferián fekvő Borszékéről), illetve a téli sportokra beállított Radnai- és Borsai-havasok vidékére, a „magyar Garmisch”-ra. 2. Mint ahogyan a magyarországi turisztikai tájegységek közvetlen néprajzi konnotációja is sejteni engedte, az észak-erdélyi régiót megjelenítő idegenforgalmi propagandaanyagban is folyamatosan ott van a néprajzi tematika, amit elsősorban a népviseletek, valamint a népszokások bemutatása képviselt.

⁴⁸⁸ Hallóssy István: *Az idegenforgalmi propaganda új irányai*. Budapest, é. n. (1940), Stádium, passim. Idézet a 15. oldalon.

Az 1941. februárjától az Idegenforgalmi Propagandaközösség (gyakorlatilag a MÁV, az IBUSZ és az OMIH együttes) kiadásában megjelenő, vonatokon, repülőjáratokon terjesztett, a népszerű rádióbemondó, Filotás Lili által szerkesztett *Hungária Magazin* példányai szemléletes példáját nyújtják e propagandaszemléletnek. A kemény fedelű, meglehetősen drága, ellenben kitűnő fotókkal és gyakran olasz, francia vagy német szövegbetétekkel megjelenő havi lap egyszerre próbálta megjeleníteni a háborús körülmények között a mondenitást (divathírek, napolaj-reklámok, fürdő- és hegymászoruhák bemutatása, fényképek a budapesti társaság nőtagjairól, színésznőkről, pletykának álcázott idegenforgalmi küsszínesei stb.) a népviseletek és népszokások kultuszával, és a már említett erdélyi régiókhoz társított turisztikai propagandával.⁴⁸⁹ Ami a szóban forgó régiókon kívül esett, az nemcsak a propagandában, a fejlesztési tervekben sem létezett. Panaszkodtak is erről a Kolozs, Szilágy vagy Beszterce-Naszód és Szatmár vármegye közegei néhanapján. „Szabadjon előadnom, hogy felszabadulásunk óta a Székelyföld oly sok idegenforgalmi turisztikai megvalósításával érezte a kormány segítő kezét, s ezzel szemben Felső-Erdély ilyen tekintetben eddig még semmit sem kapott.” Így lobbizott egy helyi földbirtokos a Zilah melletti meszesi menedékházért 1943-ban.⁴⁹⁰ A látványos, jól fotózható népviseletek konjunktúrája (Homokmégy, Örhalom, Kapuvár, a Sárköz viseletei mellett) révén a századforduló óta sokszor bemutatott kalotaszegi népviselet vagy a karakteres székelyharisnyaszalmakalap összeállítás vizuálisan is rögzült tehát a *Hungária Magazin* hosszú utakon elpilledő olvasóinak tudatában.

Az erdélyi út „nemzeti zarándoklat” jellegét („az örök magyar Erdélyt mindannyiunknak ismernie kell” – szögezte le az OMIH kiadásá-

⁴⁸⁹ Az első erdélyi szám: *Hungaria Magazin*, 1940. szeptember. 3–7. És még az 1944. szeptemberi szám is tartalmazott borszéki összeállítást, miközben a fürdő környékén már harcok zajlottak.

⁴⁹⁰ ANDJIC, fond 830, dosar 119, 95. f. br. Jósika János levele ismeretlennek, Zilah, 1943. április 22. És ugyanebben a csomóban találunk egy összeírást is, amely arról számol be, hogy Szmolenszky László beszterce-naszódi alispán neheztel a kereskedelmi minisztériumra, mert az minden idegenforgalmi fejlesztést a Székelyföldre csoportosít, s vármegyéje nem kap semmit.

ban megjelent útikalauz⁴⁹¹) vizuálisan fokozta a visszacsatolás időszakában Erdélynek Kalotaszeggel és Székelyfölddel történő azonosítása. Egyes termékek (Góbé-paszta, Fenyővíz, „a valódi székely pálinka”, Nemere sósborsesz) maguktól értetődően a havasokra-fenyvesekre utaltak.⁴⁹² Más esetekben az egész térség a székely népviselettel és/vagy a kalotaszegi motívumokkal (népviselet, jellegzetes templomformák stb.) jelent meg a nagy példányszámú plakátokon.⁴⁹³

Hogy ez a nemegyszer magáról Budapestről vezérelt művi archaizálás milyen konfliktusokat szült, azt kitűnően mutatja Kós Károly és az OMIH vezetésének nézeteltérése 1941–42-ben. Az idegenforgalmi hivatal 1940 legvégén tervbe vette Körösfőn egy ún. OMIH-ház felépítését: ebben egyszerre helye lett volna a turisztikai hivatalnak, a kalotaszegi református egyházmegye néprajzi gyűjteményének, és árultak volna csecsebecskéket is, valamint vendégszobák várták volna itt az átutazó turistákat. Nagy Győző műépítész terveit küldték Budapestről Kolozsvárra, akinek több hasonló funkciójú épülete állt már az országban. Arra kérték Kóst, hogy erre tekintettel tervezzen tipikus helyi parasztházat. Kós (ingyen) elvállalta a megbízást, és 365 négyzetméter alapterületű, az utcafronton 30-35 méter széles házat tervezett a község által jelképes összegért átengedett telken. Az előzetes költségvetésben valamivel több mint 33 ezer pengőre taksálta a költségeket. Hiába magyarázta az építész a típustervhez ragaszkodó hivatalnak, hogy a kalotaszegi ház arányai nem felelnek meg a sajátos budapesti elképzeléseknek, valamint hogy a „parasztház” erőltetése inkább káros, mint hasznos elképzelés, mivel „gyatra, szárnalmas, mert kikényszerített utánzat-kísérlet, kontármunka, s rossz példa a népnek”.⁴⁹⁴

⁴⁹¹ *Erdély északi része és a Székelyföld* (útikönyv). Budapest, 1941, OMIH. oldalszám nélkül.

⁴⁹² Országos Széchényi Könyvtár, Aprónyomtatványtár, 16/1942 Nemere sós-borsesz (dia sz.: 6598), A21/1941, „Három igaz szó, Góbé-paszta jó” (dia sz.: 6417), A16/1941 Fenyővíz (dia sz.: 6412, tervező: Gábor Pál).

⁴⁹³ Uo. 289/1941, Erdély (dia sz.: 6297, tervező: Bánhidi A., OMIH-plakát), 288/1941, Erdély (dia sz.: 6296, tervező: Konecsni Gy.), 225/1941 Erdély (dia sz.: 5879, tervező: Németh N.).

⁴⁹⁴ ANDJC, fond 830, dosar 21, 26-27. f. Kós Károly levele az OMIH kolozsvári kirendeltségének, 1941. január 25.

Kós alkotó módon nyúlt hozzá a kalotaszegi motívumokhoz: nem félt manzárdszobákat tervezni, és az épület alagsorában még garázsnak is talált helyet, ugyanakkor a Budapest által javasolt telekességet a Kalotaszegtől idegen, síkvidéki típusúnak ítélte, és annál keskenyebbnek számolt. Ez a magatartás egyáltalán nem tetszett az OMIH-nak, amely a parasztházhoz ragaszkodott; a Kós által elképzeltnél „népibb” épületet akart, már pusztán azért is, mert „külföldi és városi látogatónak érdekesebb, bensőségebb, ha vidéken, falun nem egy villaszerű épületbe lép be, és nem kell emeletre mászni, manzárdban lakni. A földszintes ház patriarchálisabb és falusi jellegű”.⁴⁹⁵ A ház végül soha sem készült el, az ingyentelek pedig még másfél évvel később is üresen állt. Hogy a népművészet és az idegenforgalom ilyen összekapcsolása nem az OMIH vezetőjének a személyes rigolyája volt csupán, azt jól illusztrálja a turizmust is felügyelő kereskedelmi miniszter parlamenti felszólalása 1940 őszén: *„Az idegenforgalom szempontjából jelentős népművészetet, úgy, mint a múltban, a jövőben is támogatom, és a már meglévő népművészeti házak mellett tervezem a legfontosabb népművészeti vidékeinken további ilyen népművészeti házak építését, amelyek a környék néprajzi érdekességeit és azok fenntartását is hivatottak lesznek biztosítani.”*⁴⁹⁶

Az OMIH igen erőteljesen befolyásolta plakátjai, elvárásai (és a tervekhez adott támogatása) révén az Erdély-képet, ezen imázs alakítóit. Az általa gondozott kiadványokban, könyvekben plakátokon olyan Erdély köszön vissza, amely sokban emlékeztet a mai Magyarországon még mindig eleven archaikus „tündérkert”-vizióra;⁴⁹⁷ ennek rurális, a folklórra összpontosító beállítottságát csupán a városok magyar (és civilizátorikus) jellegének a hangsúlyozása ellentétozza némiképpen. Ez a vízió nem ördögtől való persze, a kérdés sokkal inkább az, hogy miféle cselekvési mintákat, politikai megkö-

⁴⁹⁵ Uo. 30. f. Gál László miniszteri tanácsos, OMIH-elnök levele a kolozsvári ki-
rendeltségnek, Budapest, 1941. január 17.

⁴⁹⁶ Varga József miniszter expozéja 1940. november 15-én. Az 1939. június 10-re
hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Bp., 1941, Athenaeum. VII.
köt. 450.

⁴⁹⁷ A kifejezés Bárdi Nándortól való, Uő: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és
a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Pozsony, 2004, Kalligram. 133.

zelítéseket diktál, és az általuk meghatározott szemlélet nyitott marad-e másmilyen szempontokra is.

Képek a könyvből

Mielőtt szemügyre vennénk az OMIH kolozsvári kirendeltségének tevékenységét és a nemzetépítésben játszott szerepét, tegyünk egy kitérőt a korszak útikönyveinek Erdély-képét és fogadtatását vizsgálva. Vari tanulmányán is okulva vázoljuk az erdélyi turisztársadalom központi lapja, az *Erdély* írásait alapul véve, hogy miként festett belülről a „kis magyar világ”, milyen képet közvetített olvasói felé.

1940 és 1943 között 18 útikönyv vagy útleírás jelent meg Erdélyről, pontosan annyi, amennyi az 1788 és 1940 közötti és az 1944 és 1986 időszakban összesen.⁴⁹⁸ A szerző nem részletezi ugyan, hogy milyen műveket vont be vizsgálata körébe, az érintett kiadványok egy része nyilvánvalóan nem útikönyv, hanem jó esetben irodalmias útleírás,⁴⁹⁹ breviárium,⁵⁰⁰ művelt és lendületes esszé⁵⁰¹ vagy egy tájegységre, egyetlen városra koncentráló bédekker.⁵⁰² Átfogó Erdély-útikönyvről néhányról tudunk csupán a korszakból, melyek minősége és hangvétele eléggé eltér egymástól.

Aba Sándor nagyváradi hírlapíró volt az egyik leggyorsabb az Erdély-üzlet hasznát és kiaknázását illetően. 1941 tavaszán 320 oldalon megjelent munkája arra is szolgál, hogy megmutassa az erdélyieknek (főleg a fiataloknak) Magyarországot s csak 200 oldal szól benne

⁴⁹⁸ Sebestyén Adrienne: „Erdélybe utazni más”. *A magyar turisztikai irodalom Erdély-képe*. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély-(de)konstrukciók*. (Tabula Könyvek 7.) Budapest-Pécs, 2005, Néprajzi Múzeum-PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. 54.

⁴⁹⁹ Széfeddin Sefket bey: *A hét vár országa*. Budapest, 1942, Stádium. Az író egyébként az 1943-as *Kalotaszegi madonna* című film (r.: Rodriguez Endre) forgatókönyvírója is, amely a közvéleményben szintén erősítette a fentebb vázolt Erdély=Kalotaszeg párhuzamot.

⁵⁰⁰ I.évai Lajos, dr.: *Székelzföldi Kis Tükör*. Bp., 1942, Kókai Lajos kiadása.

⁵⁰¹ Cs. Szabó László: *Erdélyben*. Budapest, 1940, Nyugat.

⁵⁰² Biró József: *Kolozsvári képeskönyv*. Budapest, 1940, Officina. (Az Officina „Képeskönyvek” sorozatában még több más rövid útikalauz is megjelent).

Erdélyről, egyébként a magyar vidéket ecseteli.⁵⁰³ Vélhetően a hirdetési felület bővítése végett volt erre szüksége: az Erdélyt bemutató oldalak 45%-át (91 oldalt) reklámok foglaltak el. A szerző a könyv előszavában arról biztosította olvasóit, hogy személyesen bejárta az összes helyet, az OMIH hivatalnokai szerint a könyv „rendszeretlen és szerkesztetlen”, s arra is rámutattak, hogy a kötet összeállítója zsidó származású. Könyvesbolti terjesztését (éppúgy, mint az Aba által összeállított *Erdélyi fürdőkatalauzét* is) igyekeztek tehát akadályozni; körlevélben hívták fel rá a figyelmet, hogy Aba nem hálálta meg az adatszolgáltatásokat, ezért ne támogassák őt a továbbiakban sem az idegenforgalomban dolgozók (szálloda- és étteremtulajdonosok), sem a hivatalos szervek.⁵⁰⁴ Még így is jobban járt Aba, mint Dávid József, a *Székelyföld írásban és képen* szerzője: a kiadványt ugyanis az OMIH kezdeményezésére betiltották, a kiadó ellen pedig eljárást indított a miniszterelnökség.⁵⁰⁵

Aba kötete – néhány frázis kivételével – nemigen használta a nemzeti retorikát. Szintén semlegesnek tekinthető ilyen értelemben az OMVESZ hivatalos útikatalauzának Kelet-Magyarországgal és Észak-Erdéllyel foglalkozó kötete.⁵⁰⁶ A nemzeties diskurzust Harsányi Zsolt író előszava képviselte, amennyiben a visszatérés feletti öröm kifejezése után a Svájccal megvont párhuzamot említette, amely akkoriban elterjedt volt az útikönyvszerzők között. A visszacsatolt országrészt és idegenforgalmi szerepét a téli sportok, a falusi turizmus, illetve a fürdőkultúra fejlesztésében látta. Annak reményében zárta a szerző bevezetőjét, hogy olvasói olyan érzéssel érkeznek Erdélybe, miszerint „a törhetetlen faji erő klasszikus földjére utaznak, ahol szabadabb a szabad ember és a magyar lélek magyarabb”.⁵⁰⁷ A fényképekkel illusztrált

⁵⁰³ Aba Sándor: *Erdélyi útikatalauz és a magyar városok ismertetése*. Nagyvárad, é. n. Nemzeti Könyv- és Papírkereskedés.

⁵⁰⁴ ANDJC, fond 830, dosar 79. passim. Különösen: OMIH-körlevél a kirendeltségeknek, Gál aláírással, Bp., 1941. szeptember 30.

⁵⁰⁵ Uo. dosar 32, 2-3. f. Horváth Elek levele az OMIH-nak, Kolozsvár, d. n. [1941. december]

⁵⁰⁶ Kafka Károly (szerk.): *Az utas könyve. Magyar utazási kézikönyv és útmutató*. 1940. III. kiadás, kiegészítő rész. *Keletmagyarország, Északerdély*. Budapest, 1941, OMVESZ.

⁵⁰⁷ Harsányi Zsolt: *Előszó*. In: Kafka (szerk.): i. m. IV.

kemény fedelű mű a legszükségesebb információkat közölte csupán, történelmi fejtegetésekbe nem bocsátkozott, a súlyt tehát a gyakorlati információkra (árak, közlekedés, infrastruktúra) helyezte.

A kalauzban a hiány maga is beszédes tény: az OMVESZ kötete magyar Erdélyt állított olvasói elé, melyben a nemzetiségek jelenlétére áttételesen lehetett csupán következtetni; így midőn a települések leírásánál megemlíti a görögkeleti templomot vagy a zsidó imaházat. Máramarosszigeten⁵⁰⁸ a hetivásárok „néprajzi és népfaji változatai”-t emeli ki csupán, és egyedül Beszterccével⁵⁰⁹ kapcsolatban írja le *expressis verbis*, hogy nem csak magyar lakói vannak a városnak (Szamosújvár⁵¹⁰ kapcsán az örményeknél utal még erre – de az nemzetiségi szempontból ártalmatlan közlés). Kolozsvár vagy Kalotaszeg leírásánál ellenben a szerző nyíltan utal a magyar nemzeti jellegre: a „kincses város” ezer esztendő alatt „kultúrvár” lett, „szellemileg igazi magyar” település.⁵¹¹ Bánffyhungyaddal kapcsolatban az idézeteket amúgy kerülő szerző Kós Károly egyik szövegét idézi a kalotaszegi viselet ősi voltát és Ázsiába nyúló gyökereit illetően.⁵¹² Összességében a könyv inkább utazási katalógus, semmint az olvasót orientáló útikönyv.

A Magyar Turista Élet kalauza⁵¹³ a rövidséget helyezte előtérbe; egy majdan megjelenő hosszabb útikönyv előmunkálatát kínálja, turisztaszterd kialakítása volt elsődleges célja. Ennek megfelelően azokat az útvonalakat ismertette, amelyek a mai napig az Erdély-járás bevett megállóinak számítanak. Nagy Ödön Gyilkos-tóról és környékéről szóló könyve azok közé a művek közé tartozik, amelyekben az erdélyi nemzetiségek is megjelennek, ráadásul pozitív hangsúllyal. A néhol kissé lankasztó viccekkel tarkított könyvből kihallatszik az elkötelezett turista hangja, például amikor arról ír a szerző, hogy Fehérmező keleti szélén három (!) nemzet pásztorai találkoznak és legeltetik békesség-

⁵⁰⁸ Uo. 111.

⁵⁰⁹ Uo. 61.

⁵¹⁰ Uo. 103.

⁵¹¹ Uo. 76.

⁵¹² Uo. 88.

⁵¹³ Tulogdy János: *Erdély kis turistakalauza*. Budapest, 1940, a Magyar Turista Élet kiadása.

ben, „erdélyi szellemben” állataikat: ők a háromkúti csángók, a csíki székelyek és a vaslábi románok.⁵¹⁴

Reich Milton Oszkár egy három évtizeddel korábban (1910-ben) már kiadott munkája frissítésével kísérletezett. Így az 1900-as népszámlálás adatait közölte benne, a székelyek történeténél – bár egy helyen „regének” minősítette – pedig magáévá tette a hun leszármazás elméletét.⁵¹⁵ Ennél azonban nem ment tovább, s abban is követte a korábbi kiadást, hogy foglalkozott Erdély déli részével is. A kötet magyar-román helynévindexet és konkordanciajegyzéket is tartalmaz. S bár a szerző mentegetőzött, hogy nem tudott személyes információt szerezni, ugyanakkor az 1940 után megjelent útikönyvek zömét használta. Összességében elavult, bár kiegyensúlyozott munka az övé, amelyet az utasok – mivel jószerivel híján volt a gyakorlati információknak – nem forgathattak sok haszonnal, s ebben Gáspár Gyula könyvéhez hasonlított, amely rövidségben Tulogdy János munkájához állt közel.⁵¹⁶

Számos kiadvány az előbbieknél is messzebb ment a nemzeti problematika taglalásában, mint például a Prinz Gyula földrajztudós által szerkesztett és a kolozsvári egyetem tanárai, illetve a szerkesztő kollégái (Felvinczi Takáts Zoltán, Soó Rezső és mások) által írott mű is. A szerkesztő – akitől a tájmorfológiai problémák etnikai megközelítése korábban sem volt idegen – a bevezetőben nyomban leszögezte, hogy Erdély mint „keleti Svájc” merő utópia. Hiszen nem egy központban lüktet az élete (?), hanem a Kolozsvár–Marosvásárhely–Brassó–Nagyszeben–Gyulafehérvár–Torda-gyűrűn belül zajlik, s a táj nem is tudott egységes egésszé válni; így nincs is esély arra, hogy önálló politikai egységgé alakuljon.⁵¹⁷ Következésképpen Erdélynek Magyarországhoz kell tartoznia. Úgy írja le a román uralmat, mint ami semmilyen értéket sem hozott létre. A népmozgalmat

⁵¹⁴ Nagy Ödön: *Gyilkostó. Részletes útikalauz*. Marosvásárhely, 1943, Kiss Ernő Könyvnyomda. 55.

⁵¹⁵ Dr. Reich Milton Oszkár: *Erdély*. Budapest, 1942, Eggenberger-féle könyvkereskedés. 10., 18.

⁵¹⁶ Gáspár Gyula: *A visszatért Erdély útikönyve*. Budapest, é. n. Franklin.

⁵¹⁷ Prinz Gyula (összeáll. a kolozsvári egyetem tanárainak közreműködésével.): *Erdély – Útmutató Erdély vendégei számára*. Pécs, é. n. 4–6. Prinz politikai földrajzi látószögéről ld. Keményfi Róbert: „Kulturális hatóerők” mitikus történeti földrajzi háttere. *A magyar Mezopotámia képzelet*. Korall, 2008. április (31), 101–131.

illetően pedig azt emeli ki a szerző, hogy sok a „kaftános” Máramarosban, akik az „utóbbi évtizedekben kiadósan áramlottak dél felé is”. A felekezetek bemutatásánál is következetesen „keleti oláh” és „keleti katolikus” egyházakról ír a szerző.⁵¹⁸ Ez a határozottan a nemzeti retorikát érvényesítő és Erdély Magyarországhoz való tartozását mitikus földrajzi elemekkel igazoló munka azonban nem érte el a kívánt hatást a hatóságoknál. A marosvásárhelyi OMIH-kirendeltség vezetője egyenesen Aba Sándor munkájához hasonlította, melynek pontatlan és hamis adatait bírálta is. Kikérte magának, hogy a marosvásárhelyi Kultúrpalotát „regáti stílusúnak” nevezte, egyúttal radikális fellépést javasolt a túlbujánzó útikalauzokkal szemben.⁵¹⁹

A budapesti központnak, bár jogi alapja talán igen, erkölcsi aggálya nem lehetett Prinz vagy bárki más könyveivel kapcsolatban: a nemzeti alapon tájékoztató útikönyvek igazán markáns példányát az OMIH saját kiadásában jelentették meg 1941-ben. A szerző feltüntetése nélkül kiadott füzetnyi terjedelmű munka szállaskatalógusként is szolgált, és e tekintetben a leghasználhatóbbak közé tartozott. Egyébként csak úgy sorjáznak benne a nem sok tapintattal fogalmazott, egyszerűsítő megállapítások, mint az például, hogy: „A románok nem tartoznak Erdély történelmi nemzetei közé. A gypűk mögötti üresen maradó hegyvidékeken mint balkáni pásztorok szivárogtak be a magyarság közé. Előbb a hegyeket szállták meg, később leereszkedtek a völgyekbe is. Számuk a 17. század óta nőtt folyamatosan.” A füzet Erdély- és székelységeképe ugyanakkor azt a folklorizáló-mitizáló imázst követte, amely az OMIH és a partnerszervezetei által elvárt „nemzeti zárاندoklat” szóhasználatába illeszkedett – még ha egy helyütt az évszázados együttélés pozitív elemeit emeli is ki a bevezetésben. A műből megtudhatjuk, hogy Erdély „ősi talaj”, a „hamisítatlan magyar népművészet” hona, amelynek „töretlen magyar múlt”-járól a „temetői kopjafák” mesélnek. A mottóban már idézett mondat mellett ott találjuk

⁵¹⁸ Uo. 9.

⁵¹⁹ ANDJC, fond 830, dosar 32, 30. f. Zsák József levele az OMIH-nak, Marosvásárhely, 1941. augusztus 12. És az útmutató problémáját tartalmazta a kolozsvári kirendeltség 1941. július havi jelentése is: uo., dosar 53. Az Erdélyi Kárpát Egyesület lapja is nehezményezte az útikönyvdömpinget: *Rólunk – nélkülünk*. Erdély, 1941. 9. sz. 144.

a sztereotipizált székelykép valamennyi jellemzőjét, a „Csaba királyfi népét” és azt a tényt, hogy a székely gazda kóberes kocsián szállítja a borvizet. Emellett egy útikönyvtől szokatlanul olyan megállapításokkal is előrukkol a szerző, melyek szerint:

„A székelyek beszélnek az egyik legtisztább, tájszólástól majdnem teljesen mentes, ősrégi kifejezésekkel telt magyar nyelvet. Költészetük egyedülállóan színes (székely népballadák, mesék). Zenéjük a magyar népi zene egyik legrégebb kivirágzása, amely igen sok nagy művészt ihletett meg (Bartók, Kodály). Városaik és községeik rendezettek, házuk tája és szobáik ragyogóan tiszták. Népviseletük nem cifra, katonásan egyszerű, de mindenki ezt viseli. (...) Építészetük (székely stílus) ősi; népi magyar falfaragásuk világhírű (kapuk, tornácok). Gyapjűfeldolgozásuk mindenütt ismert, a csérgék és egyéb kézi szöttek bármilyen berendezésnek büszkeségei. Agyagiparuk a magyar népi kerámia legszebb példányait adja.”

A fura hasonlatokat (a furulyázó pásztorfiú képe alatt „csángó Orfeusz” a képaláírás, s mint kiderül, a Békás-szoros a „magyar Colorado”) kedvelő szerző a túlnemzetiesítő retorika azon kedvelt eszközével is élt, amelynek révén összerosódik múlt és jelen, az egykori történeti hősök aktuális életbe transzponálásával próbálja megteremteti a nemzeti múlt kontinuitását, és Erdély megismerését nemzeti feladattá teszi:

„Aki valaha Erdély földjén járt – visszavágyik oda. A páratlan természeti adottságok lenyűgöző hatásán kívül a hamisítatlan ősi magyar életnek csodálatos zamata tölti el lényünket. Erdélyen keresztül látjuk meg az évezredek magyar sorsot. Megértjük azt a szakadatlan önfeláldozó küzdelmet, amelyet nemzetünk balladaszerűen komor, de vaskövetkezetességű történelmében Erdély földjéért mindenkor vívott. Megértjük, hogy miért hoztak áldozatot Szent László vitézei, Hunyadi hősei, Bethlen Gábor harcosai, Rákóczi kurucjai, Bem dübörgő honvédseregei, megértjük, hogy miért adta oda ifjú életét a magyar szellemóriás, Petőfi Sándor... Az örök magyar Erdélyt mindannyiunknak ismerni kell.”⁵²⁰

⁵²⁰ OMIH-kalauz, i. m. oldalszám nélkül. Elemzéséről ld. Sebestyén: i. m. 56–57.

Az Erdélyben működő OMIH-képviselők egyikének-másikának nemigen tetszett a munka, és a javukra írható, hogy ezt jelezték is a budapesti központnak. Az első szövegváltozatot élesen bírálta a kolozsvári kirendeltség vezetője, elsősorban a hiányokat róta fel, nem a hangnemet kifogásolta.⁵²¹

Az 1891-ben alapított rangos EKE (Erdélyi Kárpát Egyesület) tevékenysége az I. világháború és az impériumváltás után erősen visszaesett, s majd csak a harmincas évek első felében talált újra magára; 1935-ig működött intenzíven, ekkor azonban a román hatóságok elkobozták a székházát és a gyűjteményeit is. A másfél tucat osztállyal, csaknem 1200 taggal rendelkező egyesület lapja, az *Erdély* 1940 és 1944 között híven adott számot az EKE életéről, melyben nemcsak a túraszervezés és a természetjárás infrastruktúrájának (jelzések festése, ösvények kijelölése, menedékházak, védkunyhók, símelegedők) a megteremtése és fenntartása kapott helyet, hanem néprajzi bál szervezése (1896 óta folyamatosan) és néprajzi gyűjtemény fenntartása is belefért. A lap ez időbeli szerkesztője a neves nyelvész, Szabó T. Attila, majd Xantus János volt, munkatársai között egyetemi tanárokat (Balogh Ernő) vagy olyan legendás figurákat is találunk, mint Merza Gyula (1861–1943), az erdélyi turistamozgalom egyik alapítója.

A visszacsatolás és a régi székház visszaszerzésének örömet hamarosan felváltotta azonban az EKÉ-ben az elkeseredettség érzése, amit a magyar turistaszervezetek (különösen a Magyar Turista Szövetség) értetlensége, pökhendisége és rosszindulata váltott ki. Ahogy a korszak egyik befolyásos turisztikai szakírója, a Magyar Turista Szövetség tisztviselője megjegyezte: „*Erdélyt, illetve az Erdélyi Kárpát Egyesületet úgy elárasztották a pesti «támogatók» és «jóakarók», mint a gátszakadás után a víz az addig érintetlen területet. Mindenki tanácsot adott, mindenki segített, minden Erdélyben járó budapesti turistavezető kötelességének érezte, hogy agyontámogassa a húsz esztendő után felszabadult erdélyi turista testvéreket. [...] A sok jóakaró, aki mind mintegy patentírozott kizárólagos jóakaratot szállított az EKE vezetőségének, végül is teljes zűrzavart idézett elő a kolozsvári turistagócponthban. Végül is a teljesen összezavart erdélyi turistavezetők*

⁵²¹ ANDJC, fond 830, dosar 18. 13-15. f. Horváth Elek levele, Kolozsvár, 1941. március 8.

egyéni utakat kezdtek járni a szövetség megkerülésével, sőt hivatalos helyen egy erdélyi turistaszövetség tervét is előterjesztették.⁵²²

Akadtak a vitának olyan kevésbé dicsőséges mozzanatai is, mint az, hogy huzakodni kellett a Magyar Turista Szövetséggel azon, melyik egyesület működési területéhez tartozzék a révi Zichy-barlang és a hozzá tartozó menedékház. Az EKÉ-t nem hívták meg egy budapesti turistaankétára 1941 elején, mondván: az „EKE szegény egyesület, és tagjai úgysem vesznek részt” a rendezvényen.⁵²³ A *Turista Élet* éles kritikával illette az EKÉ-t a frissen megjelent erdélyi turistatérkép egyes pontatlanságai miatt. Olyannyira elmérgesedett a helyzet, hogy 1941. márciusában az MTSZ törölte az EKE tagságát tagdíj-nemfizetés miatt. A helyzet később rendeződött ugyan, és az MTSZ tisztviselői (például Polgárdy Géza) írtak is az *Erdélybe*, noha korábban az EKE bírálói közé tartoztak.⁵²⁴ 1943 folyamán e tendencia folytatódott, 1944 nyarán pedig Polgárdy a magyar turistamozgalom átalakítása mellett kardoskodott a lap hasábjain.⁵²⁵

Lehet, hogy a Budapestről jövő nyomást érzékelve, a korábbi „ballépés” feledtetésére döntött az EKE vezetősége úgy, hogy 1941 végén az egyesület felvéteti magát az MTSZ „A” kategóriájába. Ezzel vállalta, hogy „zsidó tagjai nem lehetnek”: őket (17 főt) már novemberben kizárták, és 1942 tavaszán a házastársak származását is igazolniuk kellett. Az év nyarától a menedékházakból is kitiltották a zsidókat.⁵²⁶ Hozzá kell tennünk, nem jelent meg militánsan antiszemita cikk az *Erdély* hasábjain 1940 és 1944 között. Elszórt esetekben felfedezhetők ilyen utalások, például egyes szállóhelyek leírása során (egy borsai szállásadó „keresztény asszony” ajánlásában, mert a többi fizető vendéglátóhoz „érthető okokból” be sem mert lépni a cikk írója⁵²⁷), ez azonban csak néhány cikk és szerző sajátja volt, ami – ismerve a kor sajtójának hangoltságát – korántsem lebe-

⁵²² Polgárdy Géza: *Harcok, munkák és küzdelmek. Tíz esztendő a magyar turista közéletben (1934–1944)*. H. n. 1998, Magyar Hegymászástörténeti Társaság. 47–48.

⁵²³ *Egyesületi élet*. *Erdély*, 1941. 1. sz. 10–11.

⁵²⁴ Polgárdy Géza: *Országépítés*. *Erdély*, 1943. 6. sz. 81–82.

⁵²⁵ Polgárdy Géza: *Weekend*. *Erdély*, 1944. 7. sz. 97–102.

⁵²⁶ *Erdély*, 1941. 12. sz. 183. Az Erdélyi Kárpát Egyesület 1941. évi közgyűlése. *Erdély*, 1942. 12. sz. 179–183. *Erdély*, 1942. 3. sz. 22. *Erdély*, 1942. 7. sz. 108.

⁵²⁷ Czirják Károly: *A Horthy-csúcs*. *Erdély*, 1943. 9. sz. 138–140.

csülendő teljesítmény. Az inkább a feltűnő, hogy az *Erdély* lapjain is etnikailag homogén régióként jelenik meg Erdély. A jól kiépített szervezettel és menedékházakkal rendelkező szász *Siebenbürgischer Karpathenvereine* tagjait és akcióit sem szerepeltetik a lapokon. Igaz, az 1942-es SS-sorozás végzetes csapást mért az észak-erdélyi szász turistamozgalomra.⁵²⁸ A román testvérszervezetek teljesen hiányoznak az *Erdély* hasábjairól. A románok – ha szó esik róluk egyáltalán – pásztorokként bukkannak fel az útleírásokban, akiktől az eltévedt turista megtudakolhatja az utat, esetleg kissé kapzsi málhahordóként mutatkoznak (főleg a Radnai-havasokban), akik megpróbálják megkopasztani a messziről jött vándort. A kissé kolonialista látásmódon túlmenően az *Erdély* Erdélyében nincsenek románok: elnyomóként, az EKE üldözésének szervezőiként 1940-ig⁵²⁹ jelen voltak ugyan, de immár eltűntek; nem barátok, nem ellenfelek, nem versenytársak ők, hanem egyszerűen nem is léteznek.

A román népesség tudatos vagy öntudattalan elfelejtése problémamentesen megfér azzal a diskurzussal, amely – ha nem teng is túl a lapban – a természetjáró mozgalom magyar nemzetépítésbe való fokozottabb becsatolását szorgalmazza. Amit Tavasz Sándor teológus-professzor elméleti igényű alapvetésében⁵³⁰ (természetjárás=honismeret, hazaszeretet, nép- és önnevelés, ami szükségképp lelki nemesedéshez is vezet) megfogalmazott, azt mások leegyszerűsítették, majd kibontották egyes részleteit, megint mások pedig átfordították a gyakorlatba.⁵³¹

⁵²⁸ Dietlinde und Rudolf Rösner: *Zur Geschichte des Sektionen des Siebenbürgischen Karpathenvereins im Nösnergau und im Reiner Landchen*. In: Heinz Heltmann – Helmut Roth (hrsg.): *Der Siebenbürgische Karpathenverein 1880–1945*. Thaur bei Innsbruck, 1990, Wort und Welt Verlag. 128–134. A szász turistamozgalom történetéről elemzőbben és társadalomtörténetileg beágyazottsággal: Michael Wedekind: *Der Siebenbürgische Karpathenverein (1890–1944). Ein Beitrag zur Sozialgeschichte Siebenbürgens*. @mnis (Brest), numéro spécial, 2004. <http://www.univ-brest.fr/annis/documents/colloque/wedekind2004.pdf>

⁵²⁹ Bár a lap szerkesztője a román természetvédelmi törvényt például visszasírta: Ifj. Xantus János: *Természetvédelmet, de sürgősen!* *Erdély*, 1942. 11. 161–165.

⁵³⁰ Dr. Tavasz Sándor: *A természetjárás a nemzetnevelés szolgálatában*. *Erdély*, 1942. 1. sz. 1–5.

⁵³¹ *Erdély*, 1943. 2. sz. 31. A Széples-osztály dési tevékenységéről: előadássorozat a turistaság nemzetnevelő voltáról. Vagy például felhívtak „egységes magyar

Igazságtalan lenne az Erdély szerzőit és szerkesztőit szűk látókörű nacionalizmussal vádolni: ők ugyanis csak örvendeztek a visszacsatolásnak, ugyanakkor csalódtak a magyarországi partnerszervezetekben, s attól tartottak, hogy ismét vége szakadhat a „magyar világnak”. Szervezetük, infrastruktúrájuk modernizálásához pedig közvetlenül rászorultak az állam (az OMIH, a kereskedelmi minisztérium, az Országos Sportközpont és mások), valamint a Magyar Turista Szövetség jóindulatára, mely szervezetek a politikában és a nyelvhasználatban egyaránt igazodást követeltek. A „korszellem” igényelte tehát az általuk tett kétes lépéseket, az ezek nyomán feltámadó lelkiismeret-furdalásért viszont bőséges kárpótlást jelenthetett az Erdélybe látogató magyar turisták növekvő száma – még ha a veteránok nem nézték is jó szemmel a magyarországiak követelőzéseit, hangoskodását, a hajnalig tartó cigányozást a menedékházakban, és nem értették, hogy miért vasalt nadrágban járnak és miért festik ki magukat naponta többször is a pesti nők.⁵³²

A kirendeltség

A turizmus nemcsak spirituálisan válhatott a „nemzetnevelés” és a felemelkedés eszközzé (ez persze Magyarországon kívül is így volt⁵³³), hanem – a korban legalábbis sokan így gondolták – gazdaságilag szintén segíthetett a talpra állásban és a nemzetiségi harc ügyében.⁵³⁴ A bécsi döntés után született kormányzati állásfoglalások valamilyen módon mind az idegenforgalom és a háziipar összekap-

jellegű turistaalkotások” megtervezésére és építésére. Erdély, 1942. 12. sz. 190–191. Beke Lajos referátuma.

⁵³² Balogh Ernő: *Tanulmányul*. Erdély, 1944. 6. sz. 81–82. Czirják Károly: *A Horthy-csúcson*. Erdély, 1943. 9. 138–140.

⁵³³ A Vichy-Franciaország ideológiájában is nagyon határozottan jelen volt ugyanebben az időben: Anne-Marie Thiesse: *Ils apprenaient la France. L'exaltation des régions dans le discours patriotique*. Paris, 1997, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 95–102.

⁵³⁴ Erre jó példa: Balogh Júlia (szerk.): *Szörvénysors. Dr. Szűk Ödön m. kir. postaltitkár jelentései. Erdély 1940–1944*. Budapest, 1992, Közművelődési Információs Vállalat. 88. Jelentésében az aktív EMKE-titkára zálnoki gyógyfürdő újbóli

csolásával ígértek fellendülést Észak-Erdélynek és különösen a Székelyföldnek. Teleki Pál miniszterelnök már Kárpátaljára is személyes idegenforgalmi megbízottat nevezett ki volt tanítványa, Padányi-Gulyás Béla személyében. Az erdélyi bevonulás után tartott ún. erdélyi értekezleten a miniszterelnök érintette a „szabadidő-mozgalom” kérdését is.⁵³⁵ A Székelyföldet kimondottan a háziipar, a bányászat, a középipar révén remélte fellendíteni, amelyhez nagyszabású infrastrukturális beruházások teremtettek volna megfelelő kereteket.⁵³⁶ A később megvalósult déda–szeretfalvi vasútvonal mellett Székelyudvarhely bekapcsolását is tervezték Észak-Erdély vasútforgalmába (25–45 millió pengőért – Baróton vagy a Hargitán keresztül), és utakat, új autóbusz- és repülőjáratokat, fürdőrekonstrukciót és minden egyebet előirányoztak, ami szükséges lehetett az idegenforgalomhoz.⁵³⁷ Bár a kormányzat nem tudta minden ígéretét beváltani, sok minden azért megvalósult. Az eredeti költségeknél drágábban (több mint 75 millió pengőért) megépült a déda–szeretfalvi vasútvonal, a budapesti kormányzat pengő tízmilliókat költött útjavításra, 129 millió pengőt fordított a vasúti gördülőanyag pótlására, 1942-ig 13 millió pengő értékben építettek utat, hárommillióért fejlesztettek repteret, de jutott pénz a telefonhálózat korszerűsítésére és hidak javítására is.⁵³⁸

Ezzel párhuzamosan fürdő- és szállodafejlesztés indult elsősorban a Székelyföldön és a Radnai-havasokban, valamint menedékház-rekonstrukciós és -építő program kezdődött egész Erdélyben. Az OMVESZ megkezdte a falusi idegenforgalom megszervezését, és a turizmust szolgáló olyan kisegítő létesítmények jöttek létre, mint például a sísáncok a Kolozsvár melletti Hója-erdőben, Borsafüre-

üzembe helyezését a helybeli 95 magyar megtartása érdekében látja kulcsfontosságúnak.

⁵³⁵ MOL K 28, 267. cs. 183–184. f. Erdélyi Értekezlet jegyzőkönyve

⁵³⁶ Uo. 132. f.

⁵³⁷ Uo. 91., 71–72. f.

⁵³⁸ Fürdőügyi és idegenforgalmi kongresszus Marosvásárhelyen, az 1942. március 22-i I. rendes közgyűlés. Klny. a Magyar idegenforgalom évkönyvéből, Budapest, 1942. Kiadja az Idegenforgalmi Újságírók Egyesülete. Varga József miniszter beszámolója. 13–20. A déda–szeretfalvi építkezésről ld.: Kubinszky Mihály–Horváth Ferenc: *Magyar vasúti építkezések Erdélyben*. Budapest, 1998, MÁV Vasúthistória Alapítvány. 224–238.

den és Csíkszereda mellett. Mindezen feladat koordinálására 1940 decemberében az OMIH megszervezte kolozsvári kirendeltségét. Eleinte úgy tűnt, hogy a kirendeltség vezetője lesz az erdélyi idegenforgalom irányítója, később azonban egy lett csupán az egyenlők között, mivel a többi kinevezett kolléga féltékenyen ügyelt önállóságára, nemegyszer szóvá téve, ha Kolozsvár – nézetük szerint – túlterjeszkedett a hatáskörén.

Némileg talányos, hogy a magyarországi hatóságok választása miért esett Horváth Elekre mint kirendeltségvezetőre. Az érintett is szükségzavúan nyilatkozik erről önéletrajzában.⁵³⁹ Horváth 1908-ban Pápan született, az itteni bencés gimnáziumban végzett. Budapesten jogi tanulmányokat folytatott, de hallgatott történelmet és művészet-történetet is (utóbbit a bécsi egyetemen). Tanulmányai befejezése után hírlapíróként talált munkát szülővárosában. Cikkei jelentek meg a *Pápai Hírlapban*, titkára volt a Jókai Körnek, és széles körű helytörténeti munkásságot fejtett ki. Tóth Endre főiskolai tanárral közösen írt egy Pápa-történetet, amely a mai napig jól használható.⁵⁴⁰ 1932-től (valószínűleg nem teljesen függetlenül a gömbösi sajtópolitika frissítési szándékaitól) külső munkatársa lett a miniszterelnökség sajtóosztályának, ahol 1938-tól főállásban dolgozott, majd átkerült a kereskedelmi minisztérium, illetve az Országos Idegenforgalmi Hivatal állományába. Az erdélyi bevonulás után Horváthot az erdélyi idegenforgalom megszervezésére kiküldték Kolozsvárra, kezdetben egész Észak-Erdélyre érvényes mandátummal. Hatáskörét valamikor 1941 tavaszán csökkentették, a négy közép-erdélyi (illetve a korszak hivatalos irataiban felső-erdélyi) vármegye (Kolozs, Beszterce-Naszód, Szolnok-Doboka, Szilágy) és Kolozsvár törvényhatósági jogú város területére kiterjedő jogkörre korlátozták. Tagja lett az Erdélyi Idegenforgalmi Bizottságnak, ez némiképpen ellensúlyozta hatáskörének lefokozását, miközben táplálta a többi kirendeltségvezető gyanakvását Horváth ambícióival szemben.

Lehet, hogy jó személyi kapcsolatai voltak Horváthnak a minisz-

⁵³⁹ Veszprém Megyei Levéltár (VeML), XIV. 44. (a régi jelzet szerint XV. 108) Horváth Elek iratai, Horváth Elek géppel írott önéletrajza, 1987. július 31. 5 f.

⁵⁴⁰ Horváth Elek – Dr. Tóth Endre: *Pápa megyei város múltja, jelene és környéke*. Pápa, 1936, Főiskolai Nyomda.

térium felső vezetésével, netán a miniszterelnökség egyes munkatársaival. A személye mindenképpen kivételnek számított: a többi erdélyi kirendeltségvezető (Albrecht Károly – Máramarossziget, Gábor Ernő – Sepsiszentgyörgy, Székely Géza – Csíkszereda) jobbára az Erdélyi Kárpát Egyesület kebelében ténykedett a visszacsatolás előtt (ez alól a marosvásárhelyi megbízott, Zsák A. József jelentett egyedül kivételt: ő korábban a római magyar követség sajtóattaséjaként működött). Az bizonyos, hogy a fiatal kora ellenére viszonylag magas polcra jutó Horváth jó kapcsolatot ápolt a magyarországi népi írók közül többekkel is: levelezésben állt Féja Gézával, s éppúgy szervezett neki nyaralást Erdélyben, mint Illyés Gyulának. Új helyén is hamar kialakultak a kapcsolatai (ha nem voltak már meg korábban), mert Tamásiról bizalmas hangon írt levelében, és Wass Albertet is tisztelettudó, de bennfentes hangon tájékoztatta némely ügyekben.⁵⁴¹ Több cikke jelent meg az *Erdélyi Helikon*ban is.

A kirendeltségvezető annak ellenére, hogy alkotó, kezdeményező és igyekvő hivatalnoknak igyekezett feltűnni, valamilyen okból nem nyerte meg főnökei jóindulatát. Egymást érték a kolozsvári kirendeltségen az ügyviteli, pénzügyi vizsgálatok, rovincsolások 1940 és 1944 között, amelyek feltűnő hanyagságot vagy szabálytalanságot azonban nem tártak fel, bár rendszerint Horváth dorgálásával végződtek.⁵⁴² Gyakorta visszadobták havi jelentéseit: előfordult, hogy 17 fillér helytelen könyvelése miatt.

A kirendeltségvezető hatáskörét és feladatait az 1941 elején életbe lépett 119.297/1940/XIV. számú kereskedelmi miniszteri rendelet szabályozta. A kirendeltségnek propaganda- és megfigyelő szolgálatot kellett végeznie, válaszolnia kellett a hozzá érkező megkeresésekre (a hivatalosakra 2 x 24 órán belül), és havonta fel kellett terjesztenie az OMIH budapesti központjának.⁵⁴³ A fennmaradt

⁵⁴¹ ANDJC, fond 830, dosar 83, 72. f. Horváth Elek levele Féja Gézának, Kolozsvár, 1941. július 2. Illyés és Tamási közös, gyilkos-tói nyaralásáról uo., dosar 97, 23. f. d. n. Horváth Elek távirata a gyilkos-tói Napsugár Panzióba. Uo. dosar 59, Horváth Elek levele Wass Albertnek, Kolozsvár, 1941. szeptember 15.

⁵⁴² Ilyen vizsgálatra került sor 1941 áprilisában, szeptemberében, októberében, 1942 decemberében, 1943 júniusában, 1943 novemberében és 1944 júniusában.

⁵⁴³ Az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal szervezeti szabályzata. Budapest, 1941, Stádium. 23–36.

iratanyag tanúsága szerint a kolozsvári kirendeltségnek ennél még sokrétűbb feladatai voltak: kérésre útiterveket készített, részt vett a helyi hatóságok szálloda- és vendéglátóhelyekkel szemben folytatott hatósági vizsgálataiban, külföldi vendégeket kalauzolt, és az 1942 februárjában a Mátyás király tér 10. szám alatt megnyitott 120 ágyas OMIH-diákszallót is üzemeltetnie kellett. A szálló része volt annak a nagyszabású programnak, amely olcsó diákszallásokkal akarta ellátni a visszacsatolt területeket. Nyílt ilyen Rozsnyón, Székelyudvarhelyen és később Újvidéken is: az első éjszaka fejenként egy pengőbe, minden további éjszaka 50 fillérbe került fejenként – és még így is nyereséget hozott. A szálló hullámlzó – 13% és 50% közti, vagyis az átlag helyi szállodatellátottságnél rosszabb – kihasználtsággal működött 1944-ig, mikoris légoltalmi szükségkórházzá alakították. A kirendeltség azonban másképp is részt vett az idegenforgalmi arculat alakításában: idegenvezetői tanfolyamot, fotópályázatot szervezett. Sőt az 1940-es mezőkövesdi, kalocsai és kapuvári példán felbuzdulva népviseletversenyt rendezett Körösfőn: 1941 júniusában több száz résztvevővel zajlott le a verseny, amelyet nyilvánvaló nemzetpolitikai céllal rendeztek. Mivel Kós Károly és Visky Károly, a kolozsvári egyetem néprajzprofesszora utolsó pillanatban lemondta a zsűritagságot, így például a nyelvész Szabó T. Attilának és a középkor-történész Váczy Péternek is be kellett ugrania, hogy egy második zsűriben értékelhessék (este fél kilencig!) a vártnál jóval több jelentkezőt, akik mind a 150 pengős fődíjat szerették volna elnyerni. A versenyt közvetítette a rádió, megjelent rajta Kemény János, Móricz Zsigmond és a kolozsvári francia konzul is, és a Magyar Film Iroda csak a rossz idő miatt nem tudott felvételeket készíteni.⁵⁴⁴ Végül három első díjat és több más helyezést osztottak ki, így tízpengős VI. helyezéseket is. Egy ilyen verseny nemzeti célja egyértelműen kiderül egy másik, két évvel későbbi széki népviseletverseny értékelése kapcsán: „Tiszteletteljes véleményem szerint a népviseleti bemutató széki megrendezése nemzetpolitikai szempontból feltétlenül szerencsésnek mondható,

⁵⁴⁴ ANDJC, fond 830, dosar 71, passim.

minthogy a 85%-ban román lakosságú Szolnok-Doboka vm. egyik ősi magyar szigetének anyagi támogatását szolgálja.”⁵⁴⁵

A sokrétű feladatkör ellátására a kirendeltség 2-3 beosztott tisztviselővel, egy hivatalsszolgával és egy titkárnővel rendelkezett. Hogy az erdélyi és a magyarországi mentalitás összeecsiszolása nem ment zökkenőmentesen, azt jól mutatta egy 1943. novemberi eset. Jancsika Albertet, a brassói EKE volt titkárát bő egy évvel korábban osztották be a kirendeltségre: egy szállodaellenőrzés hanyag elvégzése miatt Horváth felelőssége vonta beosztottját, aki erre vállvonogatással, ordibálással, majd ajtócsapkodással válaszolt. Végül vette a kabátját, és elrohant munkahelyéről. Az esetet Horváth a következőképpen széljegyzetelte hivatalos jelentésén: „...Jancsika Albertnek fenti – Magyarországon mindenesetre szokatlan [! A. B.] – eljárása tiszteletteljes véleményem szerint súlyosan sértő...” És javasolta megbüntetését.⁵⁴⁶ A felhevült hivatalnok végül bocsánatkéréssel és dorgálással megúszta az affért, amely talán mutatja, hogy az Erdély iránt egyébként pozitívan elfogult magyarországi tisztviselő milyen elképzelést alakított ki magának a helyiekről. Megjegyzése mélyebb tartalma szerint a helyi erkölcsöket és szokásokat a „román világ” megrontotta, esetleg a helyi magyarok a szigorú hivatali rendtartás és ügyintézés alacsonyabb fokán helyezkednek el, s nem tudják elfogadni a Magyarországon alkalmazott normákat. Ez az alapállás nem volt egyedi: a kirendeltség „Reklamációk, vitás ügyek” felíratú dossziéi szerint az anyaországi utasok rendszeresen panaszkodtak a helyi MÁVAUT-buszvezetők „pimaszsága” és faragatlansága, a szállodai felárak, esetenként a szálláshelyek higiéniás viszonyai vagy az üdülőhelyi személyzet miatt, vagy esetleg azért, mert a helyi tisztviselők nem a megfelelő reverenciával kezelték a Magyarországról jövő vendégeket.⁵⁴⁷ Mind a helyiek, mind a magyarországiak elég

⁵⁴⁵ Uo. dosar 112. 82. f. Horváth Elek jelentése a budapesti OMIH-nak, Kolozsvár, 1943. május 25. (Az 1000 pengő összdíjazású versenyt az Országos Bokréta Szövetség hirdette.)

⁵⁴⁶ ANDJC, fond 830, dosar 126, 39. f. Horváth Elek az OMIH-nak, Kolozsvár, 1943. november 15.

⁵⁴⁷ Uo. dosar 59, 88, 122. passim.

sokat panaszkodtak az IBUSZ kolozsvári irodájára annak kelletlensége és pontatlan információi miatt.⁵⁴⁸

Az 1940-ben megfogalmazott tervek és a megvalósult turisztikai beruházások között nyilvánvaló ellentét feszült, nem lett sem „magyar Garmisch”, sem „székely Svájc”. Ugyanakkor – figyelembe véve a háborús körülményeket – a magyar kormány óriási, pengőtízmilliókra rúgó idegenforgalmi és járulékos infrastrukturális beruházásokat hajtott végre Észak-Erdélyben. A Tolvajos-tető–Hargitafürdő vagy a Sepsiújszád–Szent Anna-tó utak kiépítésének elsősorban a turizmus volt az indoka (utóbbi nem készült el teljesen), s nyilvánvalóan hasonlóak az okai a Budapest–Kolozsvár–Marosvásárhely légi járat beindításának is. S tetemes összegekre rúgtak például a nyaralóknak adott menetdíjkedvezmények is, amelyeket a turistaszegzon stimulálására többször igénybe vettek a hatóságok, illetve beruházási kölcsönökkel segítették a kiemelt üdülőkörzetek panziótulajdonosait. Az OMIH vagy más állami szervek (például az Országos Sportközpont) támogatásával és az EKE osztályainak (vagy más, a régióba beáramló magyarországi egyesületek) menedzselésében számos menedékházat újítottak fel (Bükkerdő), sajátítottak ki (Révi-barlang), bővítettek (Izvara Nagybánya mellett) vagy építettek újonnan (Rozsály, Csáky-csúcs stb.).⁵⁴⁹ Utóbbiak közül a leghíresebb a ma is álló Uz Bence turistaszálló Hargitafürdön, amelynek bokrétaünnepélyét 1941 októberében tartották, és a szállót következő évben át is adták. A Zilah melletti Nádas-tói menedékház bokrétaünnepélyét 1944. augusztus 20-ra tervezték – ez azonban elmaradt, bár a ház építési munkálatai még 1944 szeptemberében is tartottak, amikor már Erdélyben is tombolt a háború.⁵⁵⁰ Az OMIH városi szállodák építését, illetve támogatását is tervbe vette, ezekből azonban nem sok készült el: Csíkszeredán és Máramarosszigeten húztak fel ilyen épületet.

⁵⁴⁸ Két karakteres panasz: gróf Bethlen Ádámé, uo. dosar 88, 19. f. Bethlen Ádám panasza, 1942. január 3. és gróf Wass Alberté: uo. dosar 59, Horváth Elek levele Wassnak, Kolozsvár, 1941. szeptember 15. (Az utóbbi levél apropójául szolgáló újságcikk tartalmazta a mottóban is idézett mondatot.)

⁵⁴⁹ Erdély, 1943. jan. 13.: Az OSK 126 500 pengő támogatást ítelt meg öt menedékház építésére.

⁵⁵⁰ R. M.: *Újra építünk!* Erdély, 1944. 9. sz., 125–128.

Bár mind idegenforgalmi kalauzában, mind magánúton az OMIH és képviselői figyelmeztették az utazókat, hogy az erdélyi idegenforgalmi infrastruktúra messze nem olyan fejlett, mint a magyarországi, 1940 decembere, a katonai közigazgatás megszűnése után megindult a roham. Az IBUSZ első, reklámcélzatú útját már 1940. október 20-án megszervezte a visszacsatolt ország részbe,⁵⁵¹ a magánosok áradata azonban csak 1941 első felében indult meg. Levelezőlapok, levelek százaiban bombázták a kirendeltségeket szállástippekért, utazási és túratervekért. Közép- és kisegyszisztenciák, egyesületek érdeklődtek a helyi viszonyokról, hogy ellátogathassanak „szép Erdélyünkbe”, elsősorban székelyföldi, másodsorban magaslati és fürdőhelyi pihenést keresve.⁵⁵² Megfigyelhető, hogy az első szezonban még minden szóba jöhető üdülőhelyet ajánlott a kirendeltség, így sokszor kicsiny vagy idegenforgalmi infrastruktúrával alig rendelkező helyeket is: Málnásfürdőt (ahol a fürdőtelep egy részének tulajdonjoga még 1943-ban is rendezetlen volt), Sztánát, Palotailvát, Ratosnyát, Csucsát. A visszajelzések és panaszok hatására az OMIH differenciálta kínálatát, és megpróbálta orientálni a látogatókat: útikönyvéből egyszerűen kihagyta Málnásfürdőt, Bikszádót és az egész Szilágyságot, és így nem kapott támogatást a sztánai és a csucsai strandfürdő terve sem. Az OMIH elnöke egy 1942-es nyilatkozatában a három csoportba osztott erdélyi nyaralóhelyek közül a nagyobb vendégforgalom ellátására képes üdülőhelyeket (Gyilkos-tó, Szováta, Borszék, Tusnád) és a kulturális értékkel bíró városokat (döntően Kolozsvárt és vélhetően Marosvásárhelyt) emelte ki, míg a többit úgy minősítette, hogy azoknál elsősorban a „természeti adottságok vannak meg”.⁵⁵³

A tervszerű politikának és a háborús idők okozta, viszonylagos hazai jövedelemnövekedéssel kombinált valutáris korlátozások, valamint a külföldi nyaralóhelyek elérhetetlensége azt hozta magával, hogy az erdélyi idegenforgalom dinamikusan növekedett 1941 és 1943 között. E tekintetben csak részadatokra hagyatkozhatunk, de

⁵⁵¹ Hajduczy István: *Az IBUSZ első autóbusz-kirándulása Erdélybe. Hungária Magazin*, 1940. december, 12–13.

⁵⁵² Ezekből mustra: ANDJC, fond 830, dosar 9. passim.

⁵⁵³ Gál András (sic!): *Erdély idegenforgalmi fejlődése*. In: *Fürdőügyi és idegenforgalmi kongresszus... i. m.* 22.

például Kolozsvár látogatottsága 1943-ban 27,5%-kal nőtt az egy évvel korábbihoz képest. Csaknem 60 ezer látogató 140 ezer vendégéjszakát töltött a városban, és 3 millió pengőt költött. Ugyanebben a szezonban 100%-os kihasználtsággal futottak az olyan kisebb üdülőhelyek is, mint Radnaborberek, Oláhszentgyörgy, Kérőfürdő, Kolozsfalva, Szamosfalva vagy Csucsá. (Előbbi helyen 5200 vendég töltött 23 ezer éjszakát, és 170 ezer pengőt költött, az eldugott Kolibicán pedig 700 személy töltött 9 ezer vendégéjszakát, 130 ezer pengőt ott hagyva.⁵⁵⁴) Mindezt úgy, hogy az OMVESZ adatai szerint már 1942-ben is jelentős volt a vendégforgalmi növekmény: miközben Magyarországon mindössze 4%-kal nőtt a falusi vendéglátóhelyek forgalma az előző évhez képest, Észak-Erdély területén ez az arány 56% volt.⁵⁵⁵ Csík vármegyében 1942-ben jóval több mint 50 ezer vendég 2,3 millió pengőt költött nyáron, ebből kis híján egymilliót csak Borszéken. Máramaros vármegyében (annak erdélyi részén) húszezer vendég 361 ezer pengőt költött, s ehhez jött még a Máramarosszigeten megforduló 12 345 turista 205 ezer pengőnyi kiadása.⁵⁵⁶ A szovátafürdői IBUSZ-iroda vezetője 1943 nyarán azt írta Kolozsvárra, hogy a fürdőhelyen néhány napra lehetetlen szobát kapni, legalább két hétre, egy hónapra lehet lefoglalni lakhelyet, azt is hónapokkal előre. „A fürdön olyan tömeg nyaral, amilyenre eddig példa nem volt”, arra is volt precedens, hogy 50 ember a szabad ég alatt volt kénytelen aludni a frissen érkező magyarországi látogatók közül.⁵⁵⁷ Azt, hogy a háborús beszorítottság miatt Erdély egyre felkapottabb lett, bizonyítja olyan celebritások itteni jelenléte, mint például Bajor Gizié, aki 1943 nyarán a Gyilkos-tónál nyaralt.

A kolozsvári kirendeltség anyagai még arról jelentenek, hogy 1944 nyarára is volt számos érdeklődő, számuk azonban augusztus második felében teljesen elenyészett, ami a román kiugrás és a har-

⁵⁵⁴ ANDJC, fond 830, dosar 119, kérdőívek az 1943-as szezonról.

⁵⁵⁵ Uo. dosar 120, 17. f. OMVESZ-kimutatás.

⁵⁵⁶ OMIH Tájékoztató Közlemények, 1943. március 25. 6. (OSZK Aprónyomtatványtár, 18/1943)

⁵⁵⁷ ANDJC, fond 830, dosar 118, 65. f. Záborszky Árpád, IBUSZ-iroda vezető Horváth Eleknek, Szovátafürdő, 1943. július 10. III. uo. 57. f. Horváth Elek Szigethi Ilonkának, Kolozsvár, 1943. július 12.

cok miatt nem csoda. Horváth Eleket a német megszálláskor sem hagyta el népszerűsítő buzgalma: „A kirendeltség a hónap második felében nagy mennyiségű német nyelvű „Erdély” prospektust osztott szét a német Véderő tagjai között” – jelentette 1944 márciusáról (de a megszállás ténye csak ennyiből derül ki).⁵⁵⁸ A kirendeltségvezetőt behívták katonának, majd nemsokára elbocsátották a szolgálatból. Szorgalmasan inspiciálta még nyáron is Észak-Erdély vidéki szállodáit. Az egyre ritkásabbá váló iratanyag a tevékenység elapadásáról tanúskodik. 1944. szeptember 14-én Brandenstein OMIH-elnök utasítást adott az evakuálásra, és felvevőterületként Sopront jelölte ki a kirendeltség munkatársai számára. Mivel ekkor már a várostól néhány kilométerre délre, Tordánál dörögtek az ágyúk, a kitelepítésre nem volt mód, talán járművet nem sikerült szerezni – az iratanyag mindenesetre helyben maradt. A menekülő kirendeltségvezető utolsó intézkedéseként még a hivatali altiszt, Láposi István lelkére kötötte, hogy az iroda és a szálló berendezéseit hibátlan állapotban őrizze meg, és egyúttal utasításba adta, hogy az idős hivatszolgálat az OMIH által rendszeresített egyenruhát „hivatali alkalmazotti minőségének hangsúlyozására rendszeresen viselni köteles”⁵⁵⁹ – el lehet képzelni, hogy egy egyenruhára csak távolról is emlékeztető öltözék milyen veszélynek tette ki viselőjét a szovjet csapatok október 11-i bevonulása után. Láposi István további sorsáról nincs információnk. Horváth Elek 1945 után először filmgyártó vállalatnál kísérletezett Budapesten, majd 1948-ban elhagyta az országot. Ausztrián keresztül az Egyesült Államokba ment, könyvtárakban és tudományos gyűjteményekben dolgozott, nyelviskolában tanított és szerepet vállalt a magyar katolikusok mozgalmaiban. 1994-ben hunyt el Washingtonban.

„Eminens nemzeti érdek”

Hogy a fentebb vázolt nagyszabású elképzelések hogyan szolgálták egyszerre a turizmusfejlesztés és a nemzeti pozícióépítés (és a kire-

⁵⁵⁸ Uo. dosar 140, jelentés 1944 márciusáról.

⁵⁵⁹ Uo. dosar 150, Horváth Elek utasítása Láposi Istvánnak, Kolozsvár, 1944. szeptember 19.

kesztés) ügyét, azt a nagy állami akciók mögé vetett pillantással lehet ellenőrizni.

A román múlt nyomainak eltüntetése Kolozsváron is elsődleges feladatnak számított. Az erdélyi értekezlet közönsége előtt már maga a miniszterelnök is kifejtette, hogy a román időszak épületei, különös tekintettel a templomokra, „csak annyira műemlékek, mint amennyire vaj a művaj” – majd gyorsan bocsánatot kért a hasonlótért. Menetrendjében azonban nem (csak) a lerombolás szerepelt (az előtte szóló Kiss Elek unitárius püspökhelyettes javaslatától eltérően): a városi és falusi hivatalos épületeknél a romános ornaamentika eltüntetése volt a cél, a templomoknál nem javasolt egységes elbánást, hanem politikai krédójához híven mérlegelést javasolt, elképzelhetőnek tartotta az átalakítást, az épületek megtartását és a lerombolást is.⁵⁶⁰ A külső nyomok eltüntetése volt Kolozsváron is a legfőbb törekvés. A túlságosan szem előtt lévő (például az idegenforgalmi prospektusokban is látszó) román cégfeliratokat az OMIH „megengedhetetlennek” tartotta, csökkenteni kellett a csak románul tudó bérkocsisok számát, és a panaszok után végre pengő alapúra kellett állítani a kolozsvári bérkocsik taxióját.⁵⁶¹ Ez azonban mellékes kísérője volt a „magyar Erdély” kialakítását megcélzó törekvéseknek a vendéglátóiparban.

Egy magyar szakértői bizottság 1941 elején végigjárta a székelyföldi fürdőket, és felmérte a korszerűsítéshez szükséges tőke- és beruházásigényt. A súlyponti fürdőhelyek: Szováta, Tusnád, Borszék és a Gyilkos-tó szállodáit és panzióit meglátogatva a bizottság (amelynek tagja volt mások mellett Horváth Elek, ekkor még mint „erdélyi idegenforgalmi főmegbízott”, és Székely Géza csíkszeredai OMIH-képviselő) arra jutott, hogy a már beadott és a még beérkező kölcsönkérelmekben körülbelül 1,5 millió pengőnyi hiteligeny keletkezik a székelyföldi szállodaipar rekonstrukciója során. De hogy az államnak ez mégse kerüljön olyan sokba, az addig beérkezett 167 igénylőt (több mint egymillió pengőnyi hiteligeny) három csoportra

⁵⁶⁰ MOL K 28, 267. cs. Erdélyi értekezlet jegyzőkönyve, 139. f.

⁵⁶¹ ANDJC, fond 830, dosar 44. Gál László levele Keledy Tibor polgármesternek, Budapest, 1941. november 29. Uo. dosar 53. 1941. márciusi, augusztusi jelentés. Uo. dosar 129. 1943. márciusi jelentés.

osztották. Az elsőbe kerültek azok a panziók és szállók, amelyeknek tulajdonosai magyarok (95 kérelmező). A másodikba azok, amelyeknek bonitása és/vagy nemzeti elkötelezettsége „nem megnyugtató” (13 kérelmező), végül a harmadikba csaknem hatvan román villa tulajdonosa, akik ugyan elhagyták Észak-Erdélyt (vagy már a döntés előtt is másutt éltek), de elhagyott épületeik felhasználására volt mód. Átszámítások után a bizottság arra jutott, hogy a forgótőke bevonása mellett központilag rendezni kell a fürdőtelepek árviszonyait, mert az erdélyi árak 30-50, sőt 100%-kal magasabbak a magyarországiaknál, miközben a szálláshelyek komfortfokozata átlagosan alacsonyabb volt. Javaslatot tettek az iparendedélyek felülvizsgálatára is: a korábbi román gyakorlat e tekintetben megengedőbbnek bizonyult, mert szobakiadáshoz nem volt szükség iparendedély kiváltására. A magyarországi gyakorlat átvételétől azt remélték, hogy „ezáltal a vendéglátásban nem kívánatos elemeket ki lehetne zárni”. Ugyancsak rendezni javasolták a borra való kérdését, és más fürdőhelyi árakat is szabályozni kívántak. Összességében a székelyföldi fürdőkről a bizottság azt állapította meg, hogy „az említett négy fürdőhely vendég-látóipari felkészültsége jobb, mint a balatoni fürdőké, ha hiányzik is itt a Balaton mellett színvonalat jelentő nagy szállodák kategóriája”. Ha megjavul a közlekedés, és a fizetőképes kereslethez viszonyulnak az árak, jó szezonra van kilátás, és bízni lehet abban, hogy az erdélyi fürdők iránti érdeklődés tartós lesz – állapították meg a turisztikai szakemberek.⁵⁶² Hamarosan törvényes lehetőség is adódott a román tulajdonú panziók átvételére és kényszerbérletére: az 1941. április 3-án megjelent 2540/1941. sz. ME rendelet rendelkezett a román tulajdonban álló vagy elhagyott fogadók, panziók kényszerbérletbe adásáról. A rendelettel kapcsolatos feladatokat taglaló körlevél leszögezte, az igények és a helyzet felmérése (az alispánokkal való előzetes egyeztetés után) az erdélyi OMIH-kirendeltségekre hárul. A tájékoztató körlevél azt is közölte, hogy:

„A kirendeltség legyen óvatos a tekintetben, hogy az esetleg kényszerbérbe adandó szálloda és pansió bérét hogyan állapítják meg. Gondoskodjék a kirendeltség arról, hogy bérlőként magyar ember

⁵⁶² Uo. dosar 153, passim. Jelentés, d. n. [véltetően 1941 eleje].

*jelentkezzék, és lehetőleg magyar ember kerüljön a bérletbe. Erre tekintettel pedig a bérösszeget és a bérlet feltételeit a legméltányosabban kell a közigazgatási hatóságnak megállapítania.*⁵⁶³

Ezt a körülményt – az iratokból kitetszően – a kirendeltség vezetői mindig szem előtt tartották. Így jártak el például a szamosfalvi gyógyfürdő ügyében, ahol egy kolozsvári ügyvéd 30 ezer pengős kölcsönhöz juthatott az Erdélyi Bank Rt.-től az erdélyi idegenforgalmi beruházási kölcsönakció terhére. A tranzakció „nemzetpolitikai szempontból igen fontos” – oszlatta el Horváth Elek az Erdélyi Fürdők Szövetségének aggályait.⁵⁶⁴ Volt ugyanakkor példa arra is, hogy a Romániában maradt villatulajdonossal, a reprezentatív szovátai Rica villa tulajdonosával, Marius Sturza egyetemi tanárral megpróbáltak egyezkedni. Horváth Elek felvetette a központnak, hogy OMIH-szállót is lehetne belőle csinálni, válaszul kemény ledorongolást kapott Budapestről: a hivatal nem foglalkozik ilyesmivel, mert állami pénzen nem csinálnak konkurenciát a vendéglátóiparnak egy prosperáló fürdőhelyen.⁵⁶⁵ A kényszerbérlet később valószínűleg ezt az ügyet is – legalábbis egy időre – megoldotta. A menedékházak visszavételénél hasonló folyamatok játszódtak le, az előbbinél is kevesebb jogi háttérrel. A révi menedékházat megszerezte az EKE a Mateescu-uradalomtól, de a „zsidó bérlőtől csak lelépési pénz” lefizetése fejében „szabadulhattak meg”.⁵⁶⁶ Elszórtan arra is találni példát, hogy nemcsak a román tulajdonosok jelentettek immár problémát, hanem a hargitafürdői üdülőtelepre beszállásolt román nemzetiségű munkaszolgálatosok is. A fürdő bérlője azzal érvelt „összebb szorításuk” mellett, „[...] hogy nagyon a fürdő rovására [sic] megy ez a sok oláh munkás a fürdő területén való elhelyezése”.⁵⁶⁷

A román nemzetiségű vállalkozók számára minden szempontból kedvezőtlen helyzetben figyelmet érdemel a kolozsvári Astoria szál-

⁵⁶³ Uo. dosar 64, Gál miniszteri osztálytanácsos az OMIH kolozsvári kirendeltségének, Budapest, 1941. április 9.

⁵⁶⁴ Uo. dosar 78, Horváth Elek Müller Hermannak, Kolozsvár, 1941. október 10.

⁵⁶⁵ Uo. dosar 63, Gál tanácsos levele Horváth Eleknek, Budapest, 1941. február 11.

⁵⁶⁶ Erdély, 1942. 12. sz. 182.

⁵⁶⁷ ANDJC, fond 830, dosar 84, Orbán Gáspár hargitafürdői bérlő az OMIH-nak, Csíkszereda, 1942. június 5.

loda ügye. Bár a városi iparendedélyek felülvizsgálatát 1941-ben már általában a városi hatóságok végezték, az Astoria valószínűleg azért úszta meg kezdetben a tulajdonosváltozást, mert a bevonulás után itt, a reprezentatív Horthy Miklós út 3. alatt székelt a honvéd IX. hadtest parancsnoksága. A katonák kivonulása után, 1942 januárjában bevonták ugyan a szálloda iparendedélyét, az azonban 1942. december 12-én újra megnyitotta a kapuit. Sem a városi hatóságok, sem az OMIH-kirendeltség hivatalnokai nem hagytak a szállónak egy perc nyugtot sem: rendszeres ellenőrzéseket rendeztek, havonta bekérték a számadásait (amit egyetlen más szállodával sem tettek meg), és időről időre szoba került a szálloda kisajátítása, például kórház céljaira. A nyilvánvalóan jó hatósági kapcsolatokkal (és agilis magyar ügyvéddel) rendelkező tulajdonosok elkerülték az intézmény igénybevételét, sőt egy kijelölt (magyar) üzemeltetőt is sikerült kiakolbólitaniuk 1942 folyamán. 1944 márciusa után ez már nem folytatódhatott, a helyi Gestapo főhadiszállása épp itt talált magának helyet. A megnyitás után Horváth kirendeltségvezető fogcsikorgatva elismerte, hogy a 150 ezer pengőért felújított szálló (amelynek egyik főrésztvényese ráadásul vasgárdista volt) „ez idő szerint vendéglátóipari szempontból a város legkitűnőbb szállodája”, és 130 szobája nagyban hozzájárult a várost sújtó szállodai férőhelyhiány csökkentéséhez, a tulajdonosai pedig 100%-ban eleget tettek minden hatósági kíváncsalomnak.³⁶⁸ A kirendeltség is gyakran itt szállásolta el a vendégeit.

Mások nem voltak ilyen ügyesek vagy szerencsések. A kolozsvári szállodai iparendedélyek revíziójánál elsődleges szempont volt a zsidó vállalkozók kiszorítása. Ezt jobbára a városi hatóságok végezték, a folyamatot követni lehet azonban a kolozsvári OMIH-kirendeltség irataiból is. Az 1941-ben lezajlott iparendedély-revíziók kapcsán számos üzem bérletét, működtetőt cserélt, vagy egyenesen megszűnt (a Korona és az Európa fogadó 1941 decemberében, de az előző szeptemberben nyolc másik, zsidó vagy román tulajdonú szálloda iparendedélyét vonták be, köztük a New Yorkét, az Excelsiorét és a Transylvaniáét). 1943 elejére összesen egy zsidó tulajdonú szálloda

³⁶⁸ Uo. dosar 86, 4. f. Horváth Elek az OMIH-nak, Kolozsvár, 1942. december 15. és uo. dosar 118. 166-167. f. jegyzőkönyv az 1943. április 15-i értekezletről a szálloda igénybevétele tárgyában.

maradt csupán Kolozsváron (a Horthy Miklós út 30. alatt). Továbbá egy első és egy másodosztályú vendéglő maradhatott zsidó tulajdonban – ekkor azonban újabb revízióhullámot készítettek elő Budapesten.⁵⁶⁹ A tulajdontól való megfosztás után – a román munkaszolgálatosokéhoz hasonló módon, de ugyancsak elszigetelten – a térből való kitiltás igénye is megfogalmazódik: „A zsidó kereskedők utazása az autóbusz-forgalom nagy teherterele” – jegyezte meg Csucsá község beszámolója az 1942-es idegenforgalmi idényről.⁵⁷⁰

Néhány záró gondolat

Végigtekintettem az 1940 és 1944 közötti észak-erdélyi „kis magyar világ” egy eddig nem vizsgált aspektusát. A visszatérés eufóriáját hamarosan a hétköznapi robotja váltotta fel, az erdélyi magyar társadalom pedig hamarosan megismerkedhetett a két világháború közötti Magyarország sötétebb oldalaival is: a bürokratizmussal, a szigorú hierarchiával és az intoleráns politikai kultúrával. A nagyratörő kormányzati tervek Erdély turizmusának fejlesztéséről a pénzhány miatt részben megfeneklettek, de a megvalósult tervek is komoly budapesti erőfeszítésekről tanúskodnak.

A pengőszázmilliók mögött megbújó ideológiát vizsgálva arra a megállapításra juthatunk, hogy a turizmus nemzeti céljai jól egybeesnek a korszakban a hivatalos Magyarország nemzeti, esetenként kirekesztő ideológiájával; ebből kiindulva e korszakban vált, válhatott normává az Erdélybe utazásnak mint „nemzeti zarándoklatnak” a beállítottsága. A hazafias kötelességgént felfogott nyaralást a széles körben terjesztett kormányzati propaganda is erősítette, amit jótékonyan segített a turisztikai sajtó és a kiemelkedően sok útikönyv, valamint kedvezett neki a külföldre utazás akkori elhíhetetlenülése

⁵⁶⁹ Uo. dosar 119, 126. f. Gál tanácsos Horváth Eleknek, Budapest, 1943. január 5. (melléklet).

⁵⁷⁰ Uo. dosar 109, Csucsá község beszámolója, d. n. [1942. október]. Lehetséges ugyanakkor, hogy csak egy virulensen antiszemita jegyző (vagy a jelentés más összeállítója) mániájáról van szó: egy évvel később megismétlődött ugyancsak a fordulat a csucsai jelentésben.

is. (Nem árt újból hangsúlyozni: ebben a négy évben annyi útikönyv jelent meg Erdélyről, mint az 1788 és 1986 közti kétszáz évben összesen). Az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal és más turisztikai szereplők szelekciós mechanizmusa felfokozta azt a századelő óta tartó folyamatot, amely Erdélyt a néprajzilag jól megragadható két tájegységgel, Székelyfölddel és Kalotaszeggel azonosította. (Az azonosulás/azonosítás csirái fellelhetők voltak már Gyarmathy Zsigáné munkáiban, Ady kultuszának kalotaszegi vonatkozásaiban vagy az első világháború előtt és alatt aktív erdélyi politikai lobbí Székelyföld elmaradottságát kifogásoló írásaiban is. Ebben az összefüggésben a Székelyföld 1940 utáni fejlesztése egyfajta adósság-lerovásként értelmezhető.)⁵⁷¹ Talán soha nem volt olyan intenzíven jelen Erdély a modern Magyarország közbeszédében, mint 1940 és 1944 között, ami nem is múlt el nyomtalanul. Ez időben zajlott a mai napig bejáratott turistacsomópontok (Nagyvárad–Kolozsvár–Marosvásárhely–Székelyföld) valorizálása, míg az ezen a körön kívüli területek (Szilágyság, bizonyos mértékig Szatmár) szélárnyékba kerültek. Ez a máig ható turistaszatenderd a sajtóban és a könyvekben az etnikailag homogén Erdély víziójával társult, egy olyan tér képzetével kapcsolódott össze, melyből hiányoztak a románok, a zsidók és a szászok. Hiba volna egymásutániságot feltételezni (hiszen a folyamatok sokszor párhuzamosak, és nem is mindenhol jellemzőek), de általános tendenciájában ez a térfoglalás úgy festett, hogy már nemcsak a könyvekből, hanem a térből (utcatáblák, épületek vagy egyszerűen csak a település utcái, illetve a buszok), majd pedig a tulajdonukból is kiszorultak a románok és a zsidók.

A propaganda által szuggerált archaizáló-folklorizáló, féloldalas modernizációt előrevetítő (sí, fürdés és háziipar) kép olyannyira szívnak bizonyult, hogy ma is döntően ez határozza meg a magyarországi Erdély-imázst. Ráadásul úgy, hogy ellenpontként a korban felépített, „civilizációs bástyának” tekintett nagyvárosok sem magyar karakterűek többé, így a rurális mozzanatok mára elszaporodtak, és mind nehezebben illeszkednek a mai Erdély képéhez.

⁵⁷¹ A mulasztások pótlásának kontextusáról: Oláh: i. m. 28.

A kikötő alkonya

*Fiumei magyarok a két világháború között*⁵⁷²

Mit is szeretnék?...

*Azt szeretném, ha Magyarországnak tengere lenne,
s én e tenger partján ülhetnék reggel négykor, ciprusok
és gömbakácok alatt, Verlaine-nel és Vörösmarttyval,
badacsonyi bortól mámorosan, bámulva a hajnalt és
a tengert.*

(Márai Sándor: Négy évszak)

A magyarságban fura vágyódás él a tenger után. Annak ellenére, hogy a nemzeti ébredés időszaka óta az országnak három részletben talán száz évig volt tengerpartja (1776–1809, 1822–1848, 1868–1918), s birtokolta Fiume városát, a történeti irodalom csak úgy, mint a publicisztika bővelkedik a magyarság és a tenger kapcsolatát vagy a kikötő történeti problémáit (az álom megtestesülését) taglaló művekben. Az elmúlt években számos könyv vagy tanulmány foglalkozott a magyar Fiume történetével, ezekre a maguk helyén hivatkozni is fogok.⁵⁷³ Nem elhanyagolható ugyanakkor a várossal és

⁵⁷² A dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítséget köszönöm Csíkszentmihályi Mihály professzornak és doktor Marino Micichnek, a római Archivio-Museo Storico di Fiume igazgatójának.

⁵⁷³ Az 1945 előtti – nincs mit tenni, ez a gyengécske hasonlat illik ide – tengeri Fiume-irodalmat nem tekintem át. A közelmúlt terméséből a legfontosabbak: Horváth József: *A „Nautica” – A fiumei Tengerészeti Akadémia története*. h. n., 1999, Róma. Fried Ilona: *Emlékek városa, Fiume*. Budapest, 2001, Ponte. Kiss Gy. Csaba (szerk.): *Fiume és a magyar kultúra*. Budapest, 2004, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék – Kortárs. Egy részprobléma (sajnos, ritka) alapos és gondos feltárására példa Makkai Béla tanulmánya a fiumei protestáns gyülekezetéről. A tanulmány több helyen megjelent, a továbbiakban a legteljesebb

a tenger mellékel foglalkozó, az utóbbi időben megjelent szépirodalmi válogatások száma,⁵⁷⁴ s egyre szaporodnak a várossal foglalkozó honlapok is, jó néhány esetben átfogó történelmi érdeklődéssel bíró húsz-harmincévesek szerkesztésében.⁵⁷⁵

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy levéltári források, újságcikkek segítségével bemutassam a város magyar ajkú közösségének sorsát a két világháború között. Hasonló témájú mű – tudomásom szerint – mindössze egy született eddig, ám Horváth József elsősorban a Tengerészeti Akadémia utolsó éveire (azaz a húszas évek első felére) összpontosította érdeklődését, és írásához kéziratot hagyatékot és a Nautica nyomtatott dokumentációját használta fel.⁵⁷⁶ Nem elsősorban a póre eseménytörténet érdekel, hanem a fiúmei magyar konzuli kirendeltség iratanyagában fellelhető dokumentáció (útlevélkérelmek, levelezés stb.) segítségével igyekszem elemezni a helyben maradó magyarok társadalmi tagoltságát, bemutatni intézményeiket, a magyar külképviselet velük szemben tanúsított magatartását, majd bemutatni a háború éveit, különösen a magyar ajkú zsidósággal történt tragédiát 1944 elején. S nem utolsósorban a Magyar Adria Egyesület fóruma, *A Tenger* lapszámai, illetve a Fiume és Abbázia Barátainak Szövetsége nevű egyesület néhány dokumentu-

jegyzetelt változatra hivatkozom: *A Fiumei Egyesült Protestáns Misszióegyház (1911–1942)*. In: uő: *Idegenben. Tanulmányok a magyar–magyar kapcsolatok korai történetéből*. Budapest, 2004, Károli Gáspár Református Egyetem. 47–82.

⁵⁷⁴ Mások mellett a legutóbbi: Kiss Gy. Csaba: *Magyar írók az Adrián*. Budapest, 2007, Új Palatinus. Uő. (szerk.): *Adriai képek. Magyar útirajzok*. Budapest, 2008, Új Palatinus. S részben ide sorolható a horvát Nedeljko Fabrio: *Város az Adrián*. (Pécs, 1995, Jelenkor) című könyvének és a művel kezdődő nagy sikerű trilógia két másik kötetének kiadása is, valamint a győri Műhely című folyóirat 2002. 4., a tengernek szentelt különszáma is.

⁵⁷⁵ Szélinger Balázs honlapja (selinger.freeweb.hu) számos érdekességet és a szerző által készített történelmi összefoglalást tartalmaz. Kalocsai Henrik és Hartai Gábor honlapja, a fiume.uw.hu frissebb kezdeményezés, de mindkét honlap a virtuális emlékőrzésnek abba a nagyon is támogatandó ágába tartozik, amely a magyar nyelvű weben igencsak hiányzik. Komoly forrásértékkel bír a Somogy Megyei Levéltár kezdeményezése, amely a volt Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság iratainak publikálását tűzte ki célul: <http://www.smar-chive.hu/galeria/Mkth/menu/index.htm>

⁵⁷⁶ Horváth József: *A magyar Fiume végnapjai, 1914–1924*. Hadtörténelmi Közlemények, 2003. 1. sz. 166–184.

mának elemzése révén be kívánom mutatni az elveszített kikötővárosra való emlékezést a Horthy-korszak Magyarországon.

1. Összeomlás

Az 1910-es népszámlálás szerint Fiume város csaknem ötvenezeres lakosságának több mint 13%-a (6394 fő) vallotta magát magyar anyanyelvűnek (ezek egy része – csaknem 1000 fő – az ún. Kivándorlási Házban minden bizonnyal kihajózásra várt az összeírás pillanatában). Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az 1910-es évek népességmozgásai, az 1914-ig tartó bevándorlás, a kikötőfejlesztés, majd a háborús években a város által játszott szerep miatt a magyarok száma a magyar uralom utolsó éveitől tovább emelkedett. Ám ennél a számnál még többen: 10 737-en értettek magyarul, azaz a város minden negyedik-ötödik lakója. A város enyhe többsége (27 ezer fő) olasznak vallotta magát a népszámláláson, míg a horvátok csaknem 12 ezren voltak. Felekezetileg elsöprő többséget alkottak a római katolikusok (45 130 fő), a két protestáns felekezet (református és evangélikus) együttesen is alig tett ki 1500 főt (ebből 1123 református volt), az izraelita felekezethez tartozók száma 1696-ra rúgott. Az imponáló lakosságszámot Fiume elég egyedülálló fejlődési pályája végén érte el: lakossága negyven év alatt csaknem megháromszorozódott (1869-ben még csak 17 884 lakosa volt).

A város lakói elsősorban a közlekedésben (hajózás és vasút: összesen csaknem 2500 kereső), a kereskedelemben, vendéglátóiparban dolgoztak, szolgáltatásokat üzemeltettek (243 vendéglátóipari és 407 szabóipari vállalkozás). Emellett három ipari jellegű tevékenység tartotta el a város lakosságának zömét: a hajógyárak csaknem 2500 munkást foglalkoztattak, a dohánygyár és a torpedógyár pedig monopolhelyzetet (és kiemelt állami figyelmet) élvezett.³⁷⁷

Fiume a magyar állam szubvencióiból is bőven részesült: a Baross-

³⁷⁷ A Fiumével kapcsolatos statisztikai adatokat a következő helyekről vettem: Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat. 42. köt. Budapest, 1912, Athenaeum. 458–459., 629., 871. ill. uo. 52. köt. (Budapest, 1914, Athenaeum), 605–606., 1054., 1202–1203., 1300–1302.

kikötő és a hozzá kapcsolódó beruházások 1872 után, két lépcsőben csaknem 55 millió aranykoronás beruházással valósultak meg. A város diverzifikált oktatási struktúrájában mindenképpen figyelmet érdemel a felső kereskedelmi iskola, a főreáliskola, az állami főgimnázium, a leánygimnázium, a tengerészeti akadémia és a nyilvánvaló kereskedelempolitikai szándékkal 1912-ben indított Magyar Királyi Kiviteli Akadémia, a város egyetlen felsőfokú oktatási intézménye – ezek nagy része magyar oktatási nyelvű volt, még ha némelykor vezetőik is elismerték, hogy az államnyelv bevezetése kissé talán túl gyorsan történt.⁵⁷⁸

Összegezve elmondható, hogy a háborús összeomlás egy, a különböző háborús szükségintézkedések által meggyötört, de dinamikusan fejlődő és a kormányzat kitüntetett figyelmében részesülő kikötővárost talált, amelyben a prosperitás számos nemzetiségi ellentétet rejtett. Elsősorban a város délszláv és olasz közössége között, bár a századelő az eladdig Magyarországhoz lojális olasz közösségében is felértékelte az autonomista vagy elszakadáspárti tendenciákat.

A kikötőben a magyar államnak és szerveinek összeomlása valamivel hamarabb következett be, mint az ország más peremvidékein. 1918. október 23-án Susakról a Recsinán (Fiumarán) átkelő horvát katonák megostromolták a fiumei rendőrség egyik őrszobáját, a törvényszék fogdájaiból szabadon bocsátották a rabokat, az épületet pedig feldúlták. Egy magyar gépfegyveres osztag ugyan helyreállította a rendet, de a bizonytalanság állandósult a városban, és csak idő kérdése volt, hogy a Jellasics-ezred katonái, horvát nemzetőrökkel karöltve, mikor foglalják el a kikötőt. Néhány nappal később azonban a rendet addig ügyel-bajjal fenntartó katonai parancsnokok jelezték Jekelfalussy Zoltán magyar kormányzónak, hogy a rendelkezésükre álló csekély létszámú erővel nem lesznek képesek megvédeni a várost.⁵⁷⁹ A nagy horvátfaló hírében álló Jekelfalussy – saját személyes biztonságaért aggódva, de állítólagos, Wekerle miniszterelnökkel

⁵⁷⁸ Ezekről az intézetekről részletesen ld. Pelles Tamás: *A magyar–olasz két tanítási nyelvű oktatás*. Pécs, 2006, PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. 39–57.

⁵⁷⁹ Fiume 1918 őszi cseményeiről: Hesz Ferenc: *Fiume az összeomlás után*. A Tenger, 1937. IV–VI. 45–60. Részben erre támaszkodik Horváth: *A magyar Fiume...* i. m. is.

történt egyeztetésre hivatkozva – október 29-én különvonatán elhagyta a várost. Távozását a legutolsó pillanatig titokban tartotta (költözködésre a kormányzói palota hátsó, szénhordásra használt kijáratát használta), a helyben maradó tisztviselőket semmiféle instrukcióval nem látta el, a kormányzói palotát úgy adta át a horvát nemzeti tanács képviselőinek, hogy erre semmiféle felhatalmazása nem volt. A helyben maradt magyarok érdekeinek képviselésével Egan Lajos mérnököt, a Tengerészeti Hatóság osztályvezetőjét bízta meg kormányzóhelyettesi minőségben. Jekelfalussy cserbenhagyásnak minősített eljárásán felháborodva a fiumei magyar kaszinó a volt kormányzó nevét törölte az elnöki tisztségből és a ténykedését megörökítő emléktábláról.⁵⁸⁰

Október 29-én hivatalosan is megalakult Zágrábban a Horvát Nemzeti Tanács, és képviselői Fiumének a majdani délszláv államhoz való csatolása mellett foglaltak állást. A kormányzói palotáról eltávolították a magyar lobogót. Az október 30-án a városban megalakult Olasz Nemzeti Tanács ezzel ellentétesen foglalt állást: gyorsan véget értek azok az idők, amikor az október végi tüntetéseken egyszerre lehetett szerb, horvát és olasz zászlókat látni a tömegben. Az igen rosszá vált közbiztonság mellett a nemzetiségi feszültség is terhelte a város közeleti viszonyait: a kikötőbe sorra futottak be az olasz hadihajók, november első felében pedig rendszeresek voltak az összetűzések az olasz és a horvát lakosok csoportjai között, főleg a középületekre kitűzendő trikolórok körül. November elején megnyílt a Via Manzonin a fiumei magyarok segélyirodája, amely nemcsak a helyieknek, hanem az olasz frontról vagy az adriai partvidékről hazafelé igyekvő magyar állampolgároknak is igyekezett segítséget nyújtani.

A helyzetet átmenetileg az oldotta meg, hogy november 17-én az olasz hadsereg bevonult a városba, és átvette igazgatását, s a többségben lévő olasz etnikumot juttatta döntési pozícióba. A megszálló

⁵⁸⁰ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban MTAKK), Ms 4952/55, névtelen emlékirat a fiumei összeomlás eseményeiről. Valamint Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) K 116, Külügyminisztériumi Levéltár, a Fiumei Konzulátus iratai, 8. cs. 5. t., névtelen összefoglaló a fiumei magyarok helyzetéről, d. n. [a húszas évek eleje].

csapatokhoz később más antantalakulatok (franciák, britek, amerikaiak) csatlakoztak. A két etnikum (olasz és horvát), valamint a két ország (Itália és az újonnan létrejött délszláv állam) konfliktusa bizonyos mértékben elvonta a figyelmet a helyi magyarságról. A több ezer magyar tisztviselő, alkalmazott, munkás vagy magánzó távozását a tenger mellékről kezdetben az is nehezítette, hogy Budapesttel bizonytalanná vált a vasúti összeköttetés, az országutak pedig a különböző bandák miatt nem voltak biztonságosan járhatók. A vasúti összeköttetés Zágrábbal csak december közepén állt helyre (addig csak Buccari/Bakarig jártak a szerelvények).⁵⁸¹ A vasút működtetésében azonban továbbra is részt vett a magyar szakszemélyzet, a törvényszéken a kezdeti horvát elutasítás után 1918. november 23-án az olasz hatóságok kifejezetten felkérték a bírói és a fogalmazói kart az ítélkezés folytatására. Mayer Guido törvényszéki elnök erre csak azzal a feltétellel volt hajlandó, ha ítéleteit a frissen létrejött Magyar Népköztársaság nevében hozhatja: az olaszok ebbe is beleegyeztek.⁵⁸² Igaz, néhány nappal később az Olasz Nemzeti Tanács döntését visszavonta, és politikai felügyeletet nevezett ki a törvényszék élére, de a bírák továbbra is ítéleteket hoztak. Más tisztviselők is egyelőre a helyükön maradhattak, bár az iskolák helyzete érezhetően instabilná vált.⁵⁸³ A magyar állampolgárok helyzetének rendezése és a függőben lévő ügyek rendezése miatt szükségessé vált, hogy a magyar kormány megbízottat küldjön a városba.⁵⁸⁴ Erre a feladatra Károlyi Mihály kormánya a jó olasz értelmiségi kapcsolatokkal rendelkező művészettörténészt, Fülep Lajost szemelte ki.⁵⁸⁵ Bár a szándék már

⁵⁸¹ Az Est, 1918. december 14. 5. Igaz ugyan, hogy a Svájcba tartó, Kéri Pál és Bölöni György vezette magyar propagandacsoport november 11-én átutazott a városon. Hesz: i. m. 50.

⁵⁸² MTAKK, Ms 4592/46, Mayer Guido levele az igazságügyminisztériumnak, Fiume, 1918. november 25.

⁵⁸³ Az Est, 1918. december 6. 3. Fésüs György *fiumei közjegyző nyilatkozata arról, hogy a magyarok helyzete normalizálódott.*

⁵⁸⁴ Ezt a budapesti sajtó is szorgalmazta: *A fiumei szocialisták független köztársaságot akarnak Fiuméből.* Az Est, 1918. 1. 2.

⁵⁸⁵ Fülep küldetéséről ld.: Babus Antal: *Fülep Lajos az 1918-19-es forradalmakban.* Új Forrás, 2002. 3. sz. 30–51. Ez a tanulmány is elsősorban Fülep Lajos kéziratok hagyatékára támaszkodik, amelyet az Akadémiai Könyvtár őriz, és amit magam is felhasználtam. November 29-i ülésén a kormány még úgy foglalt

korábban megszületett a fiumei kormánybiztosi kinevezésre, reá az igazságügy- és külügyminisztérium, valamint a Budapesten működő fiumei kormányzóság hatásköri villongásai miatt csak december 26-án került sor.⁵⁸⁶ A fiumei kormányzóságot a kormány 1919. december 29-i ülésén megszüntette. (Fülepet fiumei útján felül még római diplomáciai misszióval is megbízták.) A művészettörténész-kormánybiztos 1918. december 30-án érkezett a városba. Három hétig tartózkodott Fiumében, és a meglepő ügyességgel lavírozott a különböző erőcsoportok között. Tárgyalt az olasz hadtestparancsnokkal, Grazioli tábornokkal, Riccardo Zanella autonomista politikussal, a nemzeti tanács vezetőivel, s végül sikerült elérnie, hogy a többi, utódállamok által megszállt területhez képest igen enyhe feltételekkel rendezzék a magyar tisztviselők helyzetét a békeszerződésig. Az olasz hatóságok által megkövetelt hűségnyilatkozat elég nagyvonalú volt, és a tanárok alkalmazását határozott időre (márciusig, ill. szeptemberig), a többiekét a békeszerződés rendezéséig meghosszabbította.⁵⁸⁷ A megállapodást az olasz fél egy darabig be is tartotta, de hogy milyen erővel bírt a helyi magyarok számára, jelzi: negyedszázaddal később, 1944 elején is erre a megállapodásra hivatkozott olyan hivatalnok, akit ennek alapján vettek olasz szolgálatba, s visszahonosítással akarta elkerülni a deportálást.⁵⁸⁸

A városban az elkövetkező hónapokban egyre feszültebbé váltak a viszonyok a helyi lakosság és a városban állomásozó antant-katonaság között. Az olaszok – nem minden ok nélkül – jugoszláv-barátsággal vádolták meg a franciákat. 1919. július 2-án a helyiek hajótóadászatot szerveztek a városban kimenőn lévő franciákra, mert egy részeg francia katona letépett egy olasz trikolt. Négy nappal

állást, hogy Fiuméba nem küld kormánybiztost, hanem Garády Viktor író, biológust bízta meg Budapest és a fiumei magyarok közti kapcsolattartással (MOL K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. november 29. 15. n. p.)

⁵⁸⁶ Kinevezését december 14-én fogadta el a minisztertanács. MOL K 27, Mt. jkv. 1918. december 14. 38. n. p.

⁵⁸⁷ MTAKK, Ms 4592/69, Fülep Lajos levele, Fiume, 1919. január 12. Hatásköri tisztázatlanságok miatt Fülep konfliktusba keveredett Egan Lajossal, aki – szerinte – ellentmondásosan kezelte a rábízott rendelkezési alapot.

⁵⁸⁸ MOL, K 116, 5. cs., 98-1944. sz. Steiner Károly nyugalmazott pénzügyi tanácsos, abbáziai lakos visszahonosítás iránti kérelme, Fiume, 1944. február 26.

később a helyiek megtámadták a kikötőben lévő francia katonai bázist, és 17 (jobbára indokínai) katonát megglincseltek. Az esetek jelentős nemzetközi visszhangot váltottak ki, és a párizsi békekonferencia nemzetközi rendőrség kiküldése mellett döntött. Erre azonban nem került sor: Gabriele d'Annunzio, a „Commandante”, költő és hadirepülő vezetésével 1919. szeptember 12-én olasz szabadcsapatok szállták meg a várost, amelyet a létszámban gyengébb antant-erők elhagytak. A Fiume státusáról folytatott tárgyalásokon kellemetlen helyzetbe került Olaszország szoros katonai gyűrűt vont a város köré, így próbálva elszigetelni a várost a szárazföld többi részétől. (Ez nem sikerült: d'Annunzio rendelkezett néhány hajóval, és november 14-én egy portya során elfoglalta Zárát is.) Olaszország minden részéből özönlöttek az önkéntesek a kikötőbe: futuristák, baloldali szocialisták, nemzeti szindikalisták, anarchisták, fasiszták, újságírók, művészek, leszerelt katonák, köztük a rettegett *arditi*-k, (rohamosztagosok). A blokád alá vont ötvenezres város nagyon nehezen tudott élelmezni több mint tízezer dologtalan katonát. Így nem csoda, ha a kezdeti lelkesedés hamar elillant a város lakóiból, s szívesen megszabadultak volna d'Annunzio szabadcsapataitól. Különösen hogy a derék polgárok számára felfoghatatlan létformák kezdtek el burjánozni az amúgy sokat látott városban: tömeges kokainfogyasztás, szabad szerellem, futurista költői performanszok és d'Annunzio többórás szónokatai, amelyekkel a lelket próbálta tartani a városlakókban, miközben hajói kalózportyákra futottak ki a Quarneróra. A rablás mellett a város urai nagy tömegű hamis bélyeg kiadásával próbálták enyhíteni a mindennapi gondokat. Az élelemiszer- és tüzelőhiányra átmenetileg enyhülést jelentett, hogy a várost elhagyni kívánókat az Olasz Nemzeti Tanács segítette a városból való kijutásban, 12 vonat szállította el a város magyarjainak nagy részét.⁵⁸⁹ December 18-án népszavazás kezdődött, amely a római kormány által kezdeményezett kibontakozási javaslatról szólt, s valószínűleg élvezte a városlakók többségének támogatását. A legionáriusok azonban felfüggesztették a népszavazást, majd egy néhány nappal későbbi népgyűlés határozatára hivatkozva kikiáltották saját államu-

⁵⁸⁹ Hesz: i. m. 57.

kat, amely felvette a Quarnerói Olasz Régensállam (*Reggenza Italiana del Carnaro*) elnevezést, és ezen a néven működött 1920 decemberéig, amikor karácsony előtt az olasz csapatok véres harcok után visszafoglalták a várost.⁵⁹⁰ Formailag 1924-ig (gyakorlatilag 1922-ig) Fiume szabadállam volt, majd a nettunói szerződés értelmében betagozódott Olaszországba, amelynek egyik tartományi székhelye és nem túl jelentős (Trieszthez képest mindenképpen elhanyagolható), csendben vegetáló kikötője lett.

2. Magyarok és intézményeik a városban

Hogy 1918 után hány magyar maradt a városban, azt igen nehéz megbecsülni, különösen úgy, hogy pontos statisztikák nem állnak rendelkezésünkre. Nem tudjuk, hogy ama bizonyos 1919 őszi 12 vonatszerelvény mellett mennyien távoztak saját eszközeikkel a városból, mennyien maradtak (vagy mentek el) a városnak hajdanán részét képező, a délszláv államhoz került Susakon (Susakról). A számlálást külön nehezíti, hogy a helyben maradók két nagy csoportra oszthatók: azokra, akik előbb vagy utóbb felvették az olasz állampolgárságot, és azokra, akik megmaradtak a magyar királyság alattvalóinak. 1925 és 1943 között a konzulátusi jelentések nagyjából ugyanakkora számot (840 fő, illetve 600 fő) adnak meg magyar állampolgárságúnak. (Az előbbi számnál a konzul 1925-ben jelzi, hogy 400-an tervezik az optálást).⁵⁹¹ Talán nem csalódunk, ha az

⁵⁹⁰ A fiumei kalandnak és d'Annunzio életének irodalma végtelen. A fentiekben Hesz: i. m. mellett Fried i. m. 177-188. MOL, K 116, 8. cs. 5. t.-ban található névtelen összefoglalóra támaszkodtam. D'Annunzio fiumei időszakáról ld. Michael A. Ledeen: *The First Duce. D'Annunzio at Fiume*. London-Baltimore, 1977, Johns Hopkins University. Megjegyzendő, hogy a külföldi szakirodalomban a mai napig is megoszlanak a vélemények arról, hogy a régensállam korai fasiszta kísérletnek tekintendő, vagy valami egészen másnak, amely a korszak sajátos viszonyaiból fakad. Tudva, hogy d'Annunzio elismerte – elsőként – a Szovjetuniót, elítélőleg szólt a berendezkedő Horthy-rendszerről, s számos baloldali aktivistát állított maga mellé (ilyen volt például Alceste de Ambris, a Quarnerói Charta megfogalmazója is). Magunk inkább a második verzióra hajlunk.

⁵⁹¹ MOL, K 116. 4. cs. ügyforgalmi kimutatások, 1925–1943, passim.

olasz állampolgárságot nyertekkel együtt ezer-ezerötszáz közé tesszük a helyben maradt magyarok számát. Az 1940-es évek első felének útlevélkérelmeiből kiderül, hogy számtalan esetben 1919 után is érkeztek magyarok a városba. Ráadásul 1941, a susaki kikötő és az adriai partvidék egyes városainak Olaszországhoz csatolása után számos, a tengerpartra vetődött horvátországi vagy vajdasági magyar szaporította a helyi magyar kolóniát.

2.1. Visszatérés – a konzulátusi kirendeltség

Ennek a nem elhanyagolható nagyságú magyar csoportnak az életéről átfogó információkat nyerhetünk a fiumei magyar konzulátus irataiból. A konzulátust (helyes és hivatalos nevén: konzulátusi kirendeltséget) 1921 őszén szervezte meg a külügyminisztériumi megbízás nyomán Sebestyén Pál (1893–1973) alkonzul. A jogász végzettségű Sebestyénre valószínűleg helyismerete okán esett a választás: 1918-ban jegyzőként dolgozott a fiumei törvényszéken. Kezdetben a magyar érdekeket 1920 ősze óta képviselő tiszteletbeli spanyol konzul mellé osztották be. Mivel a spanyol konzul a magyar nyelvet nem bírta és a helyi viszonyokkal nem volt tisztában, viszont a városban maradt, ekkor – legalábbis Bánffy Miklós külügyminiszter becslése szerint – körülbelül 3000 magyar számos ügyben segítségre szorult, valamint a magyar kereskedelmi érdekek képviselőjére is szükség volt, Sebestyént mint a trieszti főkonzulátushoz beosztott tisztviselőt kirendelték Fiuméba.⁵⁹² A poszt létrehozását előterjesztő külügyminiszter azt is hangsúlyozta, hogy a Zanella-féle autonomista párt várható választási győzelme új lehetőségeket nyit majd a magyar kül- és kereskedelempolitika előtt, és erre a helyzetre fel kell készülni.

A képviselőt eleinte kimondottan ideiglenes jelleggel szervezték meg. Mint azonban az alkonzul másfél évnyi működés után írott jelentése rámutatott: a magyar érdekeltségű ügyek rendezésére és a Fiume önálló állam alakításának reményében létrehozott „expozitúra” fennmaradása ügyében a zavaros viszonyok miatt nem lehet egyértelműen

⁵⁹² A döntést egy meg nem nevezett magyar diplomata fiumei futárútja előzte meg, ennek azonban nem találtam nyomát. Vö.: MOL K 27, Mt. jkv., 1921. április 28. 53. n. p.

állást foglalni. Első másfél évében a konzulátus repatriált több mint száz, még helyben lévő magyar tisztviselőt (köztük 70 MÁV-alkalmazottat), interveniált az adriai magyar tengerészkapitányok ügyében, segélyezte a nyomorba jutott magyar családokat, és igyekezett segíteni a Ganz-Danubiust egyes, helyi ügyekben folytatott pereiben. Az al-konzul végül úgy foglalt állást, hogy bár a kirendeltség egyelőre viszi a pénzt (bevételei nagyjából a kiadások 40%-át fedezték), megszüntetése „prestige-ünket igen súlyosan érinthetné”. Nem javasolta sem azt, hogy idegen hatalomra bízák a magyar képviselőt (a magyar állam elesne az illetékbevételektől, és csökkenne a presztízse), sem azt, hogy tiszteletbeli konzulátust állítsanak fel (a város államjogi helyzete teljesen rendezetlen, és nem valószínű, hogy lehetne olyan tekintélyes személyiséget találni a posztra, akit a különböző táborok egyaránt elfogadnak).⁵⁹³ Jelentése átmenetileg nyugvópontonra juttathatta a konzulátus fennmaradásának kérdését, az csak 1925-ben, Fiume Olaszországhoz való csatolása után vetődött fel újból. A magyar fél láthatóan elhatározta a képviselő felszámolását (elsősorban költségtakarékosági okok miatt), ekkor azonban meglepő módon Róma (és a helyi hatóságok) léptek fel a konzulátus megtartása érdekében. A konzulátus végül maradt, de működési körét alaposan megnyirbálták már 1923-tól: alárendelték a trieszti magyar konzulátusnak, Carnaro tartományra korlátozták működési körét, és vezetését Sebestyén után konzuli irodafőtisztek (tehát nem a minisztérium fogalmazói karába tartozó tisztviselők) látták el. Sorrendben: Moran Rezső (1923–1926), Takács Gyula (1926–1931) majd Hausenblasz (1934-től: Csíkszentmihályi) Alfréd 1931 és 1944 között.⁵⁹⁴

A magyar konzulátus a Via Spalatón, a tengerpart közelében kapott helyet, s az épület közelében lakott a mindenkori konzul is.

⁵⁹³ MOL, XIX-J-38, a Fiumei Magyar Konzulátus iratai, 1. doboz, 3. b. t. Sebestyén Pál al-konzul Daruváry Géza külügyminiszternek. Fiume, 1923. január 24.

⁵⁹⁴ Uo. Nemes Albert római követ levele ismeretlennek, Róma, 1925. június 18. Uo. Walkó Lajos külügyminiszter Nemes Albertnek, Budapest, 1925. június 25. Uo. Abele Egon trieszti főkonzul levele a római magyar követségnek, Trieszt, 1925. október 27. A római magyar követség válasza uo., d. n. [1925. december 3.]. A konzulátus irodavezetőiről ld.: Pritz Pál (szerk.): *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945*. Budapest, 1994, Magyar Történelmi Társulat. 469. Az alárendelésről: MOL K 27, Mt. jkv. 1927. január 7. 3. n. p.

1941-ben, majd az 1943–44-es bombázások alatt a konzulátust egyes esetekben kiköltöztették Abbáziába. A működés java részét apró-cseprő adminisztratív ügyek tették ki, évente 1200 és 1800 darab körüli ügyforgalmat bonyolított le a kirendeltség, ezekből évente körülbelül 250-300 volt állampolgársági ügy (útlevélhosszabbítás, visszahonosítás stb.). Ezek száma a negyvenes évek első felében megugrott, s előfordult olyan év is (1941), amikor 442 állampolgársági ügy került a képviselő vezetője elé. A konzul elsőfokú magyar közigazgatási feladatokat is ellátott: születési, halálozási anyakönyvi igazolásokat adott ki, a magyar állami nyugdíjasok életben létét évente igazolta a nyugdíjat folyósító szervnek, véleményezte, majd továbbította Budapestre a visszahonosítási kérelmeket, és általában minden, magyar vállalatokat vagy magyar személyeket érintő ügyben közreműködött. Emellett a konzul szerepet játszott a kolónia összetartásában is, 1943-ig minden évben részt vett az augusztus 20-i ünnepélyes szentmisén, majd megvendégelte a magyar kolónia vezető személyiségeit, és tagja vagy vezetője volt a fiumei magyarság egyesületeinek. A kirendeltség munkáját rendszerint egy irodai segédtsízt és egy (jobbára helyben toborzott) titkárnő segítette. 1941-ben kiterjesztették a konzuli kirendeltség működési területét (2479 négyzetkilométerre, Zára és a dalmát partok odacsatolását a trieszti konzulátus saját hatalma csorbitásaként fogta fel, és mereven ellenelte). A konzulátus utolsó irattározott irata 1944. július 31-ről való. A fokozott partizántevékenység és a bombázások miatt a konzulátus ideiglenesen beszüntette működését a városban, és 1944 augusztusában Velencébe, a trieszti főkonzulátus mellé költözött, majd innen Csíkszentmihályi konzul követte a salói köztársaság mellé akkreditált diplomatákat, és a Comói-tó mellett lévő Bellagióban fejezte be a háborút.⁵⁹⁵ A konzulátust 1945 után nem nyitották újra.

⁵⁹⁵ MOL K 116, 14. kötet, Főkönyv 1942-1944, 517-529/1944 a konzulátus ideiglenes szüneteltetésére vonatkozó iratok tartalma. Csíkszentmihályi Mihálynak a szerzőhöz 2007. november 8-án intézett e-mailje. A konzul 1945 után hazatért Budapestre, a külügyminisztérium igazolta. 1946-ban ügyvivőként és követségi tanácsosként visszatért Olaszországba, Rómába. 1948-ban lemondott posztjáról, és vendéglőt nyitott Rómában a Trevi-kút közelében Piccolo Budapest néven. 1956-ban elhagyta Olaszországot, Belgiumba ment,

A városban működtek még más magyar – hivatalos vagy félhivatalos – intézmények: a Magyar Általános Hitelbank fiumei fiókja a zűrzavaros időszakokban (1918–1921, 1941–1945) gyakran segített a bajba jutottakon (átmeneti hiteleket folyósított, sőt a magyar diplomáciai képviselő távozása után a MÁH helyi tisztviselői gyűjtötték össze a magyar bombakárosultak panaszait⁵⁹⁶). 1935 áprilisában, a magyar–olasz kereskedelmi kapcsolatok bővülésének újabb állomásaként m. kir. vámhivatal jött létre a városban a fiumei tranzitforgalom fejlesztésére, és rendszeresen összecölő kormányközi vegyesbizottság vizsgálta a kikötő fejlesztésének lehetőségeit.

2.2. A templom és az iskola

A magyar hívókról és közösségeikről csak meglehetősen hozzávetőleges ismereteink vannak. A protestáns misszióegyház 1914 előtt – ahogy ezt említettük – csaknem 1500 református és evangélikus pasztorálására jött létre, ám a gyülekezetnek ekkor is csak 311 fizető tagja volt.⁵⁹⁷ A válságos 1918–1919-es esztendőkből a helyi magyar ajkú zsidóság adományai is sokat segítettek, hogy a korábban még templomépítéssel foglalkozó közösség ne jusson a végromlás szélére. 1920-ban a lelkész, Ambrus György Magyarországra távozott, az irattárat és a liturgikus tárgyakat Csurgóra menekítette. Otthon a konventi elnökségnél annak érdekében agitált, hogy a becslése szerint kb. 150 főnyi gyülekezetnek lelkészi posztot létesítsenek. Ezt a kérést – amelyet a konventi elnökség a kormányzatnak továbbított – a miniszterelnökség elhárította. 1925-ig Halász Zoltán ügyvéd töltött be valamiféle lévita-szerepet, majd 1925-ben ő is hazatelepült Magyarországra. A húszas-harmincas éveket a helyi valdensekkel

és egy karthauzi kolostor könyvtárosaként hunyt el 1962-ben, hetvenhárom éves korában.

⁵⁹⁶ La Vedetta d'Italia, 1945. március 14.

⁵⁹⁷ E protestánsokról szóló összefoglalást döntően Makkai Béla idézett művére alapozom. Részinformációkkal szolgál Incze Gábor cikke is (*Reformátusok az Adria partján*. Református Élet, 1936. május 2. 165–166.) Sajnos, nincs túl sok releváns szempont Zsigmond Gábor cikkében (*Fiume és Adria reformátussága – gazdasági és kulturális kapcsolatai*. Confessio, 2006. 1. sz. 109–116.), ahol a cím inkább csak ürügy egyes protestáns tengerészkapitányok életének ismertetésére.

és lelkészeikkel folytatott küzdelem határozta meg, amennyiben az utóbbiak minden eszközzel igyekeztek a magyar híveket saját gyülekezetükbe integrálni és az istentiszteleteket magyar karakterűtől megfosztani. A magyarországi református egyház konventi elnöksége időszakosan kiküldött lelkészekkel kísérletezett: így járt Fiumében és Abbáziában istentiszteletet tartani Incze Gábor (1936), Tóth Lajos és Muzsnay László (1928, 1929, 1934, 1940-ben kétszer is). Az utolsó ilyen látogatásra 1942-ben került sor, amikor Muzsnay László – mint korábbi útjain is – fokozódó közönyt, a katolikus egyház térnyerését tapasztalta. 1928-ban még 106-an vettek részt a missziós istentiszteleten, egy évvel később már csak 60-an, és ez a szint maradt nagyjából a misszió végéig. Abbáziában elsősorban ott nyaraló magyarok vettek részt az alkalmakon (1936-ban például heten). Korábban felmerült az is, hogy a jugoszláviai magyar református egyház szervezésében Földessy József nagy-piszancai missziós lelkésszel töltsék be az állást, őt azonban a magyar belügyminisztérium értékelése alapján, mind életvitelét, mind múltját tekintve érdemtelennek találták a feladatra.

A magyar ajkú zsidóság vallásgyakorlásáról még kevesebb információnk van. Csíkszentmihályi konzul egy jelentésében „helyi nagyszámú zsidóságról”⁵⁹⁸ beszél. A rendelkezésünkre álló iratokból nagyjából 40-50 főre tehető a helyi magyar közéletben és egyesületi munkában is aktív zsidóság létszáma, azonban ők a helyi közösségnek nyilvánvalóan csak egy töredékét alkották. A rendelkezésünkre álló útlevelekérelmeket, visszahonosítási iratokat, összeírásokat figyelembe véve legalább 150-200 főre kell tennünk a magyar identitással rendelkező zsidó lakosokat.⁵⁹⁹ (Nem tudni, hogy az 1910-ben számolt csaknem 1700 izraelita felekezethez tartozóból mennyien magyarok, mennyien tértek vissza Magyarországra 1918 után és mennyien jöttek onnan, valamint mennyien vándoroltak ki harmadik ország-

⁵⁹⁸ MOL, K 116, I. cs. 1943-1. t. 197-1943. sz. Nyíri József visszahonosítás iránti kérelme

⁵⁹⁹ Silva Bon: *La Comunità ebraica della Provincia italiana del Carnaro Fiume e Abbazia. (1924-1945)*. Trieste, 2004, Società di Studi Fiumani. 99-100. Legalább 150 főről beszél, megemlítve, hogy ennél számuk vélhetően magasabb, mert az 1938-as összeírás szerint számosan „nem megállapítható” származásúak voltak, vagy román, jugoszláv, csehszlovák állampolgárként lettek összeírva.

ba.) Annyi bizonyos, hogy a negyvenes évek elején egyre gyakoribb hatósági vegzálást elszenvedő közösségnek saját neológ rabbija volt Zelikovich Károly személyében, aki 1911-ben született Miskolcon. 1944-ben Bergen-Belsenbe deportálták, majd Auschwitzban pusztult el. (A városban létezett egy kis létszámú ortodox gyülekezet is.)

A katolikusok vallásgyakorlása – legalábbis a húszas években – könnyebb volt. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium támogatta Sándorffy Nándor (1859–1932) kanonok szolgálatát. A főgimnázium egykori vallásstanára, teológiai író haláláig nyújtott lelki gondozást a magyar katolikus közösségnek. Elhunytá után nem volt utóda, azért a magyar misék jobbára megszűntek, hacsak egy nyaralását a tengerparton töltő lelkész nem vállalta a misézést: mint például Linka Ferenc kecskeméti reáliskolai tanár az 1933-as Szent István-ünnepen.⁶⁰⁰ Ha ilyen egyházi férfiú sem akadt, akkor helyi, magyarul is tudó papot kértek föl misére, mint például 1943-ban.

Sándorffy Nándor nevéhez fűződik a magyar oktatás életben tartása a városban, legalábbis 1932-ig. Miután az 1918-as összeomlás során vagy azt követően a magyar nyelvű közép- és alapfokú oktatás megszűnt a városban, a helyben maradt magyar tisztviselők, alkalmazottak tanulmányaikat már elkezdett, de olaszul esetleg nem tudó gyermekei elég nehéz helyzetbe kerültek. 1919-ben már magániskolai keretek között újraindult a magyar nyelvű oktatás a városban.⁶⁰¹ Leghosszabb élete mégis annak a kezdeményezésnek volt, amely Sándorffy kanonok (az állami főgimnázium korábbi igazgatóhelyettese) vezetésével indult meg 1921-től. A magyar vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1921-től támogatta a tanárok fizetését, arra való hivatkozással, hogy „Fiumével egyelőre legalább a kulturális kapcsolatok fenntartása a jövő forgalmi és közgazdasági politikánk kialakulására

⁶⁰⁰ MOI. K 71, Külügyminisztérium, a külföldi magyarok gondozását ellátó oszt. ály iratai, 33. cs. I/6. t. 213. f. A kirendeltségvezető jelentése Kánya Kálmánnak, Fiume, 1933. aug. 21. E forráscsoport léte önmagában is beszédes: míg az egykori elszakított területeken élő magyarok ügyeivel a miniszterelnökség kisebbségi és nemzetiségi osztálya foglalkozott (ma a K 28-as fond), addig a fiumei ügyek rendszerint a K 60-as (1920-as évek) és a K 71-es (1930–1940-es évek) fondban találhatók, a többi diaszpórában élő magyar ügyeivel együtt, ami a magyar kormányservek szemléletét is tükrözi.

⁶⁰¹ Pelles: i. m. 56–57.

is befolyással lehet". A kultuszminiszter előterjesztésében 200 családra (azaz körülbelül 800-1000 főre) becsülte a helyben maradt és magyar iskolát igénylő tisztviselők és hozzátartozóik számát. Ekkor még 15 elemi iskolai, 2 polgári iskolai és 5 középiskolai tanár illetményeinek folyósításához járult hozzá a minisztertanács.⁶⁰² A bérelt épületben induló hivatalos magyar oktatás – bár kezdetben szépszámmú diákokat toborzott – mégis elmaradt a várakozásoktól: kezdetben 150 hallgatója volt a 12 évfolyamos iskolának, majd a szám a húszas évek közepére erősen csökkent. Az 1925/26-os tanév végén már csak 73 diákja volt az iskolának, az is aggasztó kormegoszlásban: elemi iskolai diák mindössze 18 volt közöttük. Az 1927/28-as tanév elejére már csak 46-an voltak (köztük 16 elemista), 1931-ben pedig összesen 17-en iratkoztak be.⁶⁰³ A VKM évről évre meghosszabbította a magyar iskolának biztosított szubvenciót, jóllehet a döntéshozók is tisztában voltak azzal, hogy az intézmény napjai meg vannak számlálva.⁶⁰⁴ A megszüntetés már a húszas évek közepén felmerült. A városban inspekciót végző trieszti konzul úgy találta, hogy az intézet leginkább „egy falusi iskolára” emlékeztet: működését az olasz hatóságok ugyan megtűrik, de sem elhelyezése, sem felszerelése nem használ a magyar presztízsnak, nemzeti szempontból azonban fontos munkát végez, mert javarészt a szegényebb magyar tisztviselők és kishivatalnokok gyermekei látogatják. A Herczegh Teréz fiumei apácafőnöknő által a kormányzói kabinetirodához intézett kérelem, amelyben egy új épület megvásárlását kérte, nem talált kedvező visszhangra. Az inspekciózó konzul úgy találta, hogy mivel a kereskedelmi forgalom fellendülése nem várható, az iskola diák hiányában hamarosan el fog sorvadni, új épületre pedig csak akkor lehetne kilátás, ha a/ az olasz állam illet felajánlana (Abele Egon ezt kizártnak tartotta),

⁶⁰² MOL K 27, Mt jkv. 1921. június 3. (közig.) 43. n. p.

⁶⁰³ MOL K 60, Külügyminisztérium, Elnöki Osztály, 1/s referatúra, 5. cs. I/6. t., 451-452. f. A trieszti konzul (Abele Egon) Walkó Lajosnak, Trieszt, 1926. június 9. Valamint Pelles: i. m. 57.

⁶⁰⁴ MOL K 27, Mt. jkv., 1923. március 2. 32. n. p. Ekkor az iskola személyzete között (ideértve az iskolaorvost és a pedellust is) 20 főt sorolt fel: közülük a legismertebb név dr. Kallós Zsigmond etnográfusé, aki 1928 után hazatelepedett Magyarországra, és számos, a magyar ősvallást kutató értekezést írt. Valamint uo. 1923. november 23. 14. n. p. 1927. július 22. 29. n. p.

b/ ha a magyar kormány mélyen a zsebébe nyúlna, de ennek csak akkor lenne értelme, ha a „nemzeti prestige kérdése” kerülne előtérbe.⁶⁰⁵ Az iskola ekkor még maradhatott, ám 1932-ben, az intézet lelkének, Sándorffy kanonoknak a halála után a fiumei magyar oktatás is megszűnt. 1932-ben még megtartották a március 15-i ünnepséget, de az 1931/32-es volt az utolsó tanév.⁶⁰⁶ Az intézmény könyvtárát a fiumei magyar segélyegylet, illetve a milánói egyetemi könyvtár kapta meg.⁶⁰⁷ Így ért véget a magyar nyelvű oktatás Fiumében.

2.3. Egyesületek

A helyi magyarság nagy múltra visszatekintő szerveződése a Fiumei Magyar Kaszinó volt. Ennek tagjai körében az összeomlás és főleg a kommün alatt – legalábbis a későbbi, budapesti hivatalos megítélés szerint – „túlzottan szabadelvű”, kevésbé diplomatikus megfogalmazásban „radikális-szabadkőműves” tendenciák ütötték fel a fejüket. Emiatt a városbeli magyar konzulok az egyesülettel minimálisra szorították az érintkezést.⁶⁰⁸ Idővel (a harmincas évek közepére) megkopott a hivatalos ellenkezés, és a korábbi „felforgató fészekről” immár úgy látták, hogy „ártatlan nyárspolgári összejövedeleket”, kártyapartikat szervez, és bár tagjainak „politikai színezete el is tér a miénktől”, a teljesen elolaszosodó városban szerepük és tevékenységük nem lekicsinylést, hanem támogatást érdemel. Különösen visszas lenne a hivatalos bojkott további fenntartása annak ismeretében,

⁶⁰⁵ MOL K 60, Külügyminisztérium, Elnöki Osztály, 1/s referatúra, 5. cs. I/6. t., 451-452. f. A trieszti konzul (Abele Egon) Walkó Lajosnak, Trieszt, 1926. június 9.

⁶⁰⁶ MOL K 71, 23. cs. I/6. t- 20927. sz. Lindegger irodafőtiszt, ideiglenes kirendeltségvezető Walkó Lajosnak, Fiume, 1932. március 16. Bár a K 71-es fond iktatókönyvei tartalmazzák az iskolával kapcsolatos dokumentációt, annak az iratcsoportban nem sikerült nyomára bukkannom. Köszönöm Nagy Ferenc főlevéltáros szíves segítségét.

⁶⁰⁷ Pelles: i. m. 57.

⁶⁰⁸ MOL K 60, 12. cs. I/5. t. 160003-1927. alapsz. 20-21. f. Takács konzuli irodaigazgató Walkó Lajosnak, Fiume, 1926. október 27. MOL K 28, Miniszterelnökség, Kisebbségi és Nemzetiségi Osztály, 165. cs., 283. t., Miske-Gerstenberger Jenő trieszti konzul bizalmas jelentése Kánya Kálmánnak, Trieszt, 1935. június 5.

hogy a kaszinó tagjainak nagyobbik része egyúttal tagja a később (és kormányzati hátszéllel) alakult Fiumei Magyar Segélyegyletnek is – vélekedett a jelentéstevő. Visszas helyzetet eredményezne, ha ugyanazokkal a személyekkel a konzuli kirendeltség vezetője és fellettese ridegen viselkedne a kaszinó és barátságosan az FMSE cégére alatt – érvelt a kapcsolatfelvétel mellett a trieszti konzul.⁶⁰⁹ Miután az engedélyt megkapta, a Fiumei Magyar Kaszinó rendezvényein meg-megjelent a magyar konzulátus képviselője, és tisztséget is vállalt a szervezetben. A kaszinó nagy előnye volt, hogy helyiséggel, olvasószobával, könyvtárral, sőt személyzettel rendelkezett. A város rohamosan szűkülő magyar lakossága azonban értelmetlenné tette két magyar egyesület fenntartását (ráadásul a kaszinónak épp emiatt gondjai voltak a finanszírozással), ezért 1939. április 13-i ülésén kimondta feloszlását, vagyonát, berendezési tárgyait átadta a segélyegyletnek, amely átvette a kaszinó pincérét, Jurkovich Leót is.⁶¹⁰

A kaszinó konkurensként létrejött Fiumei Magyar Segélyegylet születése kötődött a Dísz téri külügyminisztérium politikai akaratához: az alapításhoz szükséges dokumentációt is innen küldték.⁶¹¹ Az egylet 1928 novemberében jött létre. A november 11-re dátumozott alakuló ülésen elfogadták az alapszabályokat, amelyek szerint az egyesületben a politikai tevékenység tilos, s elsődleges feladatuk a Provincia del Carnaro területén élő vagy átutazó magyarok segítése és segélyezése. A konzuli kirendeltség mindenkori vezetőjét a választmány tagjai közé delegálták.⁶¹² A szorgosan működő segélyegylet tovább létezett, mint a kaszinó, még 1945 után is aktív volt.

⁶⁰⁹ MOL K 28, Miniszterelnökség, Kisebbségi és Nemzetiségi Osztály, 165. cs., 283. t., Miske-Gerstenberger Jenő trieszti konzul bizalmas jelentése Kánya Kálmánnak, Trieszt, 1935. június 5. (Az iratot nyomtatásban közli: Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarok kisebbségben és szóróványban*. Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány. 626–627.) Az állásfoglalásban minden bizonnyal szerepe volt Miske-Gerstenberger báró trieszti főkonzul és Csíkszentmihályi konzuli irodaigazgató érezhetően szabadelvűbb hozzáállásának is.

⁶¹⁰ MOL K 116, 2. cs. 437-1939, a Fiumei Magyar Segélyegylet 1939. április 10-i ülésének jegyzőkönyve, valamint uo. név nélküli jelentés a kaszinó megszűnését kimondó közgyűlésről.

⁶¹¹ MOL K 60, 12. cs. I/5. t. Takács Gyula a külügyminisztériumnak, Fiume, 1926. december 27.

⁶¹² A Fiumei Magyar Segélyegylet alapszabályai. Fiume, 1929.

Éves közgyűlésein számot adott a tagdíjakról és a segélyezésre fordított összegről. A harmincas évek végéig jobbra 3000 és 4600 líra között volt az az összeg, amelyet az egyesület segélyezésre költött el: a negyvenes években (véltetően a háborús infláció hatására) felszökött 10 ezer lírára. Átlagosan 50-100 főt támogattak évente kisebb összegekkel: ebben szerepeltek bajba jutott magyar turisták csakúgy, mint helyben élő szűkölködők, akiknek az egyesület karácsonyi csomagot juttatott. A tagság, amely a helyi magyarok legaktívabb részét tömörítette, 79 (1932, tagrevízió után) és 111 (1935) fő között mozgott. Az elnök 1937-ig Baltási Andor, majd dr. Vajda József, volt kormányzói titkár lett. Az egyesület könyvtárat működtetett, társasvacsorákat szervezett. A tagok társadalmi háttéréről fogalmat adhat az az 1939-es lista, amely a 79 akkori tag származását mutatja be: egy gondos kéz „i” betűvel jelölte az „idegen” (olasz állampolgár és/vagy zsidó) eredetű tagokat, az „m” pedig a magyarokat (magyar állampolgárokat): ennek alapján megállapítható, hogy körülbelül a tagság fele tartozott az előbbi kategóriába. A tagok között alapvetően a módosabb kereskedők, tisztviselők, magánzók voltak megtalálhatók, esetenként tehetősebb voloscai, abbáziai magyar villatulajdonosok. Jó néhány esetben az egyesület tisztikarában találunk zsidó származásúakat, még egészen későn, a negyvenes években is.⁶¹³ 1943 és 1945 között a segélyegylet gyűjtötte össze a magyar bombakárosultak panaszait, igyekezett segélyt osztani körükben, és előlegeket adott az illetményük folyósítására hiába váró magyar állami nyugdíjasoknak. Ebben minden bizonnyal jól jött, hogy az egylet elnöke ebben az időben már Szijártó Jenő volt, a Magyar Általános Hitelbank helyi fiókjának vezetője.⁶¹⁴ Az egyesület a konzulátussal összhangban és rendszerint annak megalégedésére működött: „Legteljesebben megfelelt nemes hivatásának” – írta Reviczky trieszti konzul 1934-ben,⁶¹⁵ s pártolólág álltak az egyesülethez kollégái is.

⁶¹³ Az egyesület működéséről ld. MOL K 116, 2. cs. passim. MOL K 28, 165. cs., 283. t., a trieszti konzulátus a külügyminiszternek, Trieszt, 1934. április 23.

⁶¹⁴ MOL K 116, 8. cs. 4. t. 1-4. f. Pro memoria – Fiume magyar intézményeinek és állampolgárainak jelenlegi helyzete, h. n., d. n. (valószínűleg 1945 nyara)

⁶¹⁵ MOL K 28, 165. cs., 283. t., a trieszti konzulátus a külügyminiszternek, Trieszt, 1934. április 23.

A szándékok a húszas évek végén azonban nagyratörőek voltak, túlmutattak az egyszerű jótékonykodáson. Ágoston Gábor helyi fa-kereskedő kezdeményezésére az a kör, amely később a segélyegylet magját is képezte, 1927-ben memorandumot intézett a miniszterelnökhöz, és egy, az összes magyar intézménynek (iskola, konzulátus, az „újjászervezett kaszinó”, olasz–magyar kamara, könyvtár, színházterem, vendégszobák stb.) helyet adó Magyar Ház felállítását javasolta. A Via Mussolinin üresen álló Deák Szállót (akkor éppen Hotel Italia) látták alkalmasnak e célra, és a megvásárlását ajánlotta mintegy 800 ezer líráért. A memorandum készítőinek számítása szerint az épület működtetése, alkalmanként bérbeadása évente 44 ezer lírányi nyereséget hozott volna, azaz kevesebb mint húsz év alatt visszahozta volna az árát.⁶¹⁶ A memorandum nemcsak Bethlen Istvánhoz jutott el, hanem Garády Viktor elküldte például Herczeg Ferencnek, aki a neki korábban szóban előadott tervet támogatásáról biztosította.⁶¹⁷ A Magyar Ház kezdeményezői háromfős deputációt is menesztettek Budapestre, benne Sándorffy kanonokkal, Keszthelyi Gyula orvossal és Ágostonnal, a kezdeményezés atyjával. 1927. március 4-én a miniszterelnök csaknem háromnegyed órán át fogadta a három küldöttet, és meghallgatta kéréseiket. A nyilvánvalóan elfogult sajtótájékoztatók szerint Bethlen biztosította a fiumeieket támogatásáról, a memorandum margójára firkantott megjegyzések egyértelművé teszik: addig nem lehetett szó hasonló volumenű állami kötelezettségvállalásról, amíg a függőben lévő vitás ügyek (a fiumei magyar iskola egyenjogúsítása stb.) nem rendeződnek.⁶¹⁸ Nyilván-

⁶¹⁶ MOL K 28, 196. cs. 359. t. A Magyar Ház memoranduma. Fiume, 1927. február 25. A mozgolódás már korábban megindult a ház körül, 1926 októberében Takács irodaigazgató beszámolt a tervről, kiemelve a „konzervatívabb elemek” túlsúlyát a kezdeményezők között. S bár maga kételyeket fogalmazott meg a konzuli irodák átköltöztetésével kapcsolatban (ami a területenkívüliséggel kapcsolatban bizonyos gondokat vetne föl), a kezdeményezést támogatásra érdemesnek tartotta. MOL K 60, 12. cs. I/5. t. 20–21. f. Takács irodaigazgató Walkó Lajosnak. Fiume, 1926. október 27.

⁶¹⁷ MOL K 28, 196. cs. 359. t., Garády Viktor ismeretlennek. Fiume, 1927. március 3.

⁶¹⁸ Uo. összefoglaló a miniszterelnök tárgyalásáról. Budapest, 1927. május 15. Sajtóbeszámoló ugyanerről: *A Fiumei Magyar Ház*. A Tenger, 1927. IV–V. 51–55.

való volt, hogy az aláírás előtt álló magyar–olasz barátsági szerződés napirendjére Bethlen nem fog újabb (ráadásul: olasz szempontból kényes) magyar kéréseket felvenni, amikor több hónapon át tartó tárgyalássorozat eredményeként Magyarországnak végre sikerült ki-törnie a külpolitikai elszigeteltségből.

A miniszterelnök hozzáállását a Magyar Ház ötletének kidolgozói azonban vélhetően biztatásnak vették: 1927. május 10-én megalapították a Magyar Ház Bizottságot, és díszelnökének a két háború közötti egyesületi élet egyik mindenhol felbukkanó tótumfaktumát, Lukács György volt minisztert tették meg. Elnöknek Ágoston Gábort választotta meg a 29 megjelent személy.⁶¹⁹ S bár megfogalmaztak ter-veket a ház felépítésével kapcsolatban, valójában a miniszterelnökség 1927 végén ad acta tette az egész ügyet. Erről mit sem tudva Ágoston ugyanebben a hónapban azt szorgalmazta a külügyminisztériumnak írt levelében, hogy a magyar kivándorlást Fiuméből intézzék, s ezáltal járuljanak hozzá a város kereskedelmi fellendüléséhez.⁶²⁰ A világgaz-dasági válság és a segélyegyletre háruló segélyezési feladatok azonban nemsokára véget vetettek a magyar házzal kapcsolatos terveknek.

Pedig egy valamiféle színházteremmel is bíró közösségi épület-nek lett volna feladata a városban: a húszas években több magyar színésztrupp is turnézott a tengermentén. Nyáridőben nemcsak a helyiek, hanem a szépszámu nyaraló érdeklődésére is számíthatott például Faludi Kálmán társulata (1926-ban) vagy Fodor Oszkár pécsi színészei (soraikban Fedák Sárival) 1928-ban.⁶²¹

A magyar kultúra még egy területen jutott jelentős szerephez a ki-kötőben: a háborús filmínség idején, a negyvenes évek első felében rohamosan emelkedett a városban játszott magyar filmek száma. Míg 1938-ban egyetlen magyar mozgóképet sem mutattak be, addig

⁶¹⁹ MOL K 28, 196. cs. 359. t. jegyzőkönyv a Magyar Ház Bizottság megalakulá-sáról. Fiume, 1927. május 10. Vö.: A Tenger, 1927. X–XII. 180.

⁶²⁰ MOL K 60, 20. cs. 1/4. t. 20938-1/s-1928. sz. 40. f. belügyminisztériumi át-írat a külügyminisztériumnak, Budapest, 1928. május 9. A külügyminiszté-riumnak erre természetesen nem volt módja (mint ahogy a ház támogatására sem), ráadásul a kivándoroltatással foglalkozó hajóvállalatok nem indítottak járatokat Fiuméből.

⁶²¹ Schöpflin Aladár (szerk.): *Magyar színházművészeti lexikon*. 2. kötet. Budapest, d. n. Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézet. 44.

az elkövetkező évtől számuk emelkedni kezdett. 1940 első felében még csak három magyar filmet játszottak, 1943 második felében már 16-ot, 1944 első felében meg egyenesen 21-et.⁶²² Ez vélhetően nem a magyar mozi iránti rohamos érdeklődésnek tudható be, hanem a kínálat szűkösségének és a magyar filmek elérhetőségének. A Jávor Pál főszereplésével bemutatott *Dankó Pista* (1940) például minden évben előkerült.

3. A város emléke

Bár a kikötő a világháborús összeomlás előtt körülbelül annyi magyar lakossal rendelkezett, mint a szintén törvényhatósági jogosítványokkal rendelkező Selmezbánya (igaz, lakossága lényegesen nagyobb volt), Magyarországon – tudásunk szerint – nem alakult ki fiumei menekülteket tömörítő egyesület. Ennek okait csak találgathatjuk, de talán nem járunk messze az igazságtól, ha a nagyszámú, a városban gyökerekkel nem rendelkező tisztviselőt említjük, akiknek a kikötő-város csak egy állomáshely volt a sok közül. A megmaradt Magyarországtól való földrajzi távolság, a revízió bekövetkeztének minden más elszakított területnél csekélyebb esélye és a kormányzat külpolitikai megfontolásai is közrejátszhattak a megalakulás elmaradásában.

A többi menekült egyesülettől gyökeresen eltérő kezdeményezés volt az 1938-ban Budapesten alakult Fiume és Abbázia Barátainak Szövetsége. Vékonyka iratanyaga nem tesz lehetővé komolyabb analízist, s a hamarosan bekövetkező háborús idők miatt nem is valószínű, hogy komolyabb működést fejtett volna ki.⁶²³ A belvárosi Nádor u. 16. alatti székhellyel megalakult egyesület elsősorban a közlekedés, a turizmus és a kereskedelem fejlesztésében látta a maga hivatását. Elsőrendű célként említették, hogy elérjék azt: a MÁV közlekedtessen közvetlen kocsit a Budapest–Fiume vonalon. Célkitűzéseiket közölték Temistocle Testa fiumei prefektussal, támogatását kérve. És felszólították azokat az idegenforgalmi szakembereket, akik egyet-

⁶²² MOL K 116, 4. cs. 6-1944. sz. összefoglaló a Fiumében bemutatott magyar filmekről. 1944. július.

⁶²³ MOL P 1941, 1. cs. Fiume és Abbázia Barátainak Szövetsége.

értenek céljaikkal, hogy csatlakozzanak kezdeményezésükhöz. Az egyesület irathagyatékában meg is található néhány olyan üdvözlő képeslap, amely abbáziai és lovranai panziótulajdonosoktól származik, akik egyébként a helyi magyar egyesületekben nem aktivizálták magukat. A rövid életű egyesület talán arra példa, hogy – a távolság, a reménytelen revízió, a város magyar múltjának viszonylagos gyökértelensége miatt – az emlékkörzés már nem a fájdalom, az elűzöttség és a hiány megfogalmazásában leli meg kifejezési módjait, hanem átalakulhat praktikus, jelenkori vagy jövődöbeli kereskedelmi újrahasznosítást felkaroló mozgalommá. A turizmus mint a valamikori magyar kikötő „visszavételénck” módja egyszerre volt kézenfekvő és a kor magyar revíziós diskurzusából kilógó tett.

A Magyar Adria Egyesület 1909-es megalakulása ugyan nyilván nem választható el a századelő magyar imperialista mozgalmaitól, de működésében jobbra a tudományos és az ismeretterjesztő szerep dominált, kevésbé a politikai – bár a társaság írástudói soha nem tartóztatták meg magukat, ha a magyarság Adria mellékére támasztott történeti jogaiért kellett sorompóba lépni. Az egyesület és közlönye, *A Tenger* 1920 után is folytatta működését. Áttekintve a két világháború között megjelent évfolyamokat a városra és a tenger mellékre való emlékezésben elég világosan elválík két irány (harmadikként említhető lenne a nyíltan revíziós hangütés, ez azonban az összeomlást követő egy-két évben bukkant csak fel⁶²⁴, utána elenyészik – talán a szívélyes olasz–magyar kapcsolatok miatt is): 1. az elégi-kus-nosztalgikus írások, amelyek a hajdanvolt nagyságra/kellemes nyarakra/magyar múltra emlékeznek.⁶²⁵ 2. A másik kategóriába tartozó dolgozatok szerzői nem elégednek meg a pusztá emlékezéssel:

⁶²⁴ Pl. Magyarország igénye a fiumei kikötőre és partvidékére. *A Magyar Adria Egyesület memorandumja*. *A Tenger*, 1919. 1. sz. 3–10. Bár ennek a kiáltványnak a konklúziója szintén rezignált, és csak a jogfenntartást hangsúlyozza. Földrajzi igazolást szolgáltat Fodor Ferenc is (*Fiume új helyzete*. *A Tenger*, 1921. IV–VI. 33–38.): „Fiuménak tehát a mediterrán vidék gazdasági életében semmi keresnivalója sincsen.”

⁶²⁵ Az összeset nyilvánvalóan lehetetlenség felsorolni, de a jellemzőbbek közül: Badál Fede: *Emlékezés Fiuméra*. *A Tenger*, 1926. IV–VI. 114–119. Kenedy Géza: *Fiumei emlékeimből*. *A Tenger*, 1931. I–II. 33–38. Erzsébet királyi hercegnő: *Emlékezés a mi földi paradicsomunkra* 1933. I–III. 13–15. Uő.: *Quarnerói emlék*. 1934.

ráirányítják a figyelmet a város sanyarú jelenére, kereskedelmének sorvadására, a lehetetlen módon meghúzott határvonalakra. A város megidézése nem tokosodott be: jó néhány esetben találunk húszas-harmincas években kelt útibeszámolókat, helyzetjelentéseket.⁶²⁶ Ezekben – a szörnyülködésen túl – néhány előremutató elem is felbukkan, mint például a magyar iskolahajó-alap létrehozása 1927-ben vagy turisztikai tanácsadó működtetése. A húszas évek végétől (miközben egy hipotetikus revízió lehetősége is egyre inkább halványodik Fiume esetében) egyre többször bukkannak fel statisztikák a kikötő forgalmáról, nem mulasztva el megemlíteni a visszaesést az utolsó békeév adataihoz képest. 1938 után pedig egyenesen eltűnnek a kikötővel kapcsolatos tudósítások és cikkek: az egyetlen nyúlfarknyi hír a Nemzeti Szabadkikötő és Tengerhajózási Vállalat fiumei fióktelepének 1942. januári felavatását ünnepelte.⁶²⁷ Sem a helyi magyarok, sem a kikötő hírei vagy biológiai, történelmi érdekességek nem kapnak helyet a hasábokon. A háborús cenzúra és a tengelyhatalmakkal való szolidaritás természetesen magyarázat lehet minderre, és nyilván szerepet játszott ebben a lap egyes fontos szerzőinek (Hesz Ferenc, Garády Viktor, Gonda Béla és mások) halála, de a túl távolra került téma is az ihlet elapadásának forrása lehet. Fiuméről nem lehetett úgy írni, hogy az olasz szövetséges korábbi területszerzését meg ne említsék, a város fellendüléséről csak bajosan lehetett beszámolni, a nosztalgiait táplálók kihullása után elveszett az a hang, amelyen szólni lehetett volna a kikötőről.

VII-XII. 66–67. Csányi József, dr.: *A trieszti gyors*. 1935. V-VIII. 85–86. Hesz Jenő: *Emlékezés Fiuméira*. 1937. X-XII. sz. 140–144.

⁶²⁶ Kerekes Géza: *Az elszakított Fiume*. A Tenger, 1922. I-III. 11–15. Leidenfrost Gyula: *A mai Fiume*. A Tenger, 1925. I-III. 1–8. Ágoston Gábor: *Fiume 1927-ben*. A Tenger, 1928. I-II. sz. 38–40.

⁶²⁷ A Tenger. 1942. I-III. sz. 14.

4. A vég: háború és holokauszt

A második világháború 1941 áprilisában érte el Fiumét. A város lakosságának jelentős részét kitelepítették: a magyar kolóniát főleg abbáziai szállodákban és panziókban helyezték el, míg a zsidónak számító lakosokat egy Verona melletti gyűjtőtáborba vitték, ahonnan azonban az ellenségeskedések lezárultával hazaengedték őket.⁶²⁸ A város zsidó lakossága erre az időre jelentősen megcsappant: 1938 augusztusa (az első összeírás, majd a zsidók hontalanná nyilvánítása) és 1940 júniusa (Olaszország hadba lépése Franciaországgal szemben) között több száz zsidó lakos hagyta el a várost és kivándorolt.⁶²⁹ A még mindig 100 feletti létszámmal rendelkező magyar zsidó kolónia különbözőképpen reagált a történésekre: az emigrálás és a meghúzódás mellett egyre többen kívántak visszatérni Magyarországra, amit a megszaporodott útlevélkérelmek és honosítási eljárások is tanúsítanak. A visszahonosítást kérő űrlapok megfelelő rovatába Csíkszentmihályi konzul minden egyes általam ismert esetben a „politikai és nemzethűségi szempontból kifogás alá nem esik” formulát illesztette, sőt számos esetben igyekezett megfogalmazásaival kedvező színben feltüntetni a kérelmezőt.⁶³⁰ A kérelmek elbírálása tükrözte azt az ambivalenciát, amely megfigyelhető volt más európai országban élő, de magyar honos zsidók kezelésében is.⁶³¹ A belügyminisztérium és a KEOKH elkötelezetten zsidóellenes tisztviselői (élükön Beszterczey-Jacobi Roland osztálytanácsossal, a korábbi neves asztaliteniszesezővel) néhány kivételtől eltekintve szisztematikusan visszadobták az izraelita felekezethez tartozók kérelmeit. Csíkszentmihályi néha különutakon próbálkozott: kiemelte, hogy a kérelmezőnek

⁶²⁸ MOL, XIX-J-38, 1. doboz, 3. b. Reviczky István trieszti konzul jelentése, Trieszt, 1941. április 10. Uo. Csíkszentmihályi Alfréd a trieszti konzulátusnak. Abbázia, 1941. április 10. Március végén az olasz hatóságok begyűjtötték a zsidó származású személyek rádióit: feletteseitől utasítást kért, majd tiltakozott az elkobzások ellen a magyar konzul. Uo. 1. doboz, 2/a, Csíkszentmihályi konzuli irodaigazgató a római követnek, Fiume, 1941. március 20.

⁶²⁹ Bon: i. m. 105.

⁶³⁰ A kérelmeket ld. MOL K 116, 1., 3., 5. cs. passim.

⁶³¹ Karsai László: *Magyar zsidók sorsa Nyugat-Európában 1942–1943-ban*. In: Fischer Ferenc – Majoros István – Vonyó József (szerk.): *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. Pécs, 2000, University Press, 343–366.

olyan betegsége van, amelyet Magyarországon kell kezeltetni,⁶³² sőt arra is találni példát, hogy a belügyminisztérium egyértelmű elutasító határozatát figyelmen kívül hagyva hazatérési igazolványt adott, mert az illetők beutazásának visszautasítása a nagyszámú helyi zsidó közösséget „felizgatta volna”.⁶³³ A konzul ezen túl még 1943 őszén is szabad utazásra szóló igazolványt adott Zelikovits rabbinak⁶³⁴, minden lehető úton-módon igyekezett segíteni a fiumei zsidók hazajutását Magyarországra. Ez a fajta sündörgés és a jogelvekhez való következetes ragaszkodás ingerültséget váltott ki a helyi SS-ben is. Amikor a magyar diplomaták interveniáltak a trieszti parancsnokságon, a németek ingerülten vetették oda nekik, hogy „nem értik, miért foglalkoznak annyit velük” [t. i. a zsidókkal].⁶³⁵

A fiumei magyar zsidóság sorsa 1943 őszétől fordult drámaian rosszra. Az addigi hatósági vegzálások az olasz kiugrás, a német megszállás, majd a salói köztársaság kikiáltása után drámaian romlottak. Az Adriai-tenger északi partvidéke *Adriatisches Küstenland* néven gyakorlatilag német közigazgatás alá került, és az olasz közigazgatás által melléje rendelt „német tanácsadó” teljhatalommal rendelkezett. A német rendőr- és SS-hatóságok 1943 szeptemberétől hozzáfogtak a területen élő zsidó lakosság kifosztásához és likvidálásához. Ezt a munkát a Lublinból odavezényelt (egyébként trieszti születésű) és a lengyelországi holokauszt egyik végrehajtójaként ismertté vált Odilo Globocnikra bízta. 1943. december 11-én a németekkel kötött egyezmény értelmében a magyar kormányt is felszólították arra, hogy honosait távolítsa el az *Adriatisches Küstenland* területéről, ugyanebben az időben pedig a salói állam is elrendelte a zsidók le tartóztatását és vagyonuk elkobzását.⁶³⁶ A magyar hatóságok saját ál-

⁶³² MOL K 116, 1. cs. 365-1942. sz. Havas Piroska visszahonosítás iránti kérelme, 1942. április.

⁶³³ Uo. 1943-1. t. 197-1943. sz. Nyíri József ügye, Csíkszentmihályi Alfréd levele, Fiume, 1943. február 19.

⁶³⁴ Uo. 3. cs. 1129-1943. sz. igazolás, Fiume, 1943. október.

⁶³⁵ Uo. 4. cs. 12-1944. sz., ismeretlen levele Csíkszentmihályinak, Trieszt, 1943. december 27. (Herskovits Mór kereskedősegéd állampolgárságának ügye).

⁶³⁶ Uo. 5. cs. 96-1944. sz. Szentmiklósy Andor a berlini m. kir. követségnek, Budapest, 1943. dec. 31. Karsai László: *A holokauszt*. Budapest, 2001, Pannonica. 126.

lampolgáraik kiürítése mellett azt is utasításba adták az illetékes milánói, trieszti képviselőknek, hogy a magyar állampolgárnak nem számító, de annak „vélelmezhető” egyének (itt a körrendelet félreérthetetlenül célzott arra, hogy elsősorban vagyonos emberekről és családtagjaikról lehet szó) neveiből 50-50 fős listát állítsanak össze, és azt haladéktalanul terjesszék fel Budapestnek. A „vélelem” értelmezése fölött némi vita alakult ki Csíkszentmihályi Alfréd és felettese, Reviczky István trieszti konzul között: a fiumei kirendeltségvezető az iránt érdeklődött, hogy az állampolgárságát korábban visszakapni igyekvő, de elutasított, valamikori magyar állampolgárok állampolgársága „valószínűsíthető-e”? A tagadó válasz után Csíkszentmihályi azzal érvelt, hogy így hátrányba kerülnek azok, akik jogcímük fenntartására bejelentést tettek annak idején, azokkal szemben, akik ezt a bejelentést elmulasztották, azaz kevésbé törvénykövető módon jártak el. Reviczky kegyetlenül vágta el a vitát már 1944 márciusában: csak annak a magyar állampolgársága valószínűsíthető, aki a fenntartásra irányuló bejelentési kötelezettségnek eleget tett. Aki ezt elmulasztotta, magyarnak nem valószínűsíthető, csakis egész kivételes esetekben „amelyeknek eldöntését magamnak tartom fenn”.⁶³⁷

Konvoj szervezésére végül nem került sor: úgy tűnik, hogy egyénileg ki-ki megpróbált visszajutni Magyarországra, bár ennek a márciusi német megszállás után nem sok értelme volt. 1944. január 30-án megkezdődött a fiumei zsidók deportálása, s ugyanezen a napon a németek felgyűjtották a Via Pomerión lévő zsinagógát is. Fiuméből 243 főt deportáltak, és a Trieszt melletti Risiera di San Sabba gyűjtőtáborán keresztül Németországba vitték őket, ahonnan csak 19-en tértek vissza.⁶³⁸ Elég bajos megállapítani, hogy az elhurcoltak között mennyi volt valamikori magyar állampolgár vagy magyar identitású személy. A helyi magyar zsidó közösség veszteségeiről fogalmat adhat az a lista, amely a konzulátus iratai között maradt fenn. Ezen 41 név szerepel, jobbára azok, akiknek a fent ismertetett intézkedés értelmében „állampolgárságuk valószínűsíthető”: a 17 nő és 24 férfi közül a lista összeállításának időpontjában 8 fő már le volt tartóztat-

⁶³⁷ MOL K 116, 5. cs. 96-1944. sz. Reviczky konzul levele Csíkszentmihályi Alfrédnak. Trieszt, 1944. március 22.

⁶³⁸ Bon: i. m. 115.

va, 10-en pedig ismeretlen helyen tartózkodtak.⁶³⁹ Arra, hogy a városban ezután is maradtak – legálisan – zsidónak vagy félzsidónak számító személyek, több körülmény is utal: a magyar közösség bombakárosultakat segítő listáin is felbukkannak zsidó polgárok nevei, továbbá 1944. július 7-én a konzul interveniált ifj. Szabó Imre ügyében, akit az SS letartóztatott „kommunista üzelmek” miatt, mert az egyébként „tanúsítványos, zsidó eredetű” apa, id. Szabó Imre „magatartása és pozíciója következtében az itteni magyar kolónia egyik kimagasló tagja”.⁶⁴⁰

Az olasz kiválás a háborúból a városban élőkre is azonnali következményekkel járt. A helyi olaszok közül is számosan megtagadták az együttműködést a németekkel, és felmentek a hegyekbe vagy az Isztriai-félsziget belsejébe a partizánokhoz. 1943 őszétől tehát megszűnt a közbiztonság a város közvetlen környékén, így például egy időre Abbáziában is. A német csapatokat rendszeresen akna- és gépfegyvertűz fogadta: a Magyarországgal való vasúti kapcsolat (valamint a banki, postai és telefonösszeköttetés) jó időre megszűnt.⁶⁴¹ Időnként ugyan az utóbbi helyreállt, de a fiumei képviselő sokszor hetekig-hónapokig el volt vágva a hazai hírektől és utasításoktól. A megszállás másik következménye volt, hogy a szövetséges légierő 1943 szeptemberétől bombázni kezdte a várost. Az első nagyobb támadás azonban csak 1944. január 8-án volt. (Bár a konzul önérzetesen figyelmeztette Budapestet, hogy egyáltalán nem szerencsés, ha a magyar lapok ezzel kapcsolatban „terrorbombázásról” írnak.) 1944 júliusáig hat nagyobb légitámadást élt meg a város, majd 1944 őszén folyamatosan kapott támadásokat, a legsúlyosabbat 1945. február 15-e és 22-e között. Majd utána a háború végéig minden nap elszenvedett 3-5 órányi támadást. A helyi magyarok közül – hivatalos adatok szerint – 55-en szenvedtek bombakárt.⁶⁴² A városba 1945. május 3-án vonultak be a Tito-féle partizánhadzsereg katonái, és működé-

⁶³⁹ MOL K 116, 5. cs. 96-1944. sz.

⁶⁴⁰ Uo. 6. cs. 468-1944, Csíkszentmihályi levele Reviczky Istvánnak, Fiume, 1944. július 7.

⁶⁴¹ Uo. 3. cs. 1118-1943. Csíkszentmihályi szigorúan bizalmas jelentése az 1943. szeptember 29-e és október 7-e közötti időszak eseményeiről.

⁶⁴² MOL K 116, 8. cs. 4. t. 5. f. lista a fiumei magyar bombakárosultakról.

süket rögtön az olasz autonomista politikusok elleni hajtóvadászattal kezdték. A magyar közösséget – legalábbis egy Budapestre eljuttatott beszámoló szerint – szívélyesen kezelték. Az új életet kezdő Fiumei Magyar Segélyegylet összeírása szerint a városban 215 magyar élt (felnőttek), akikkel együtt még 12 gyereket számoltak meg.⁶⁴³

Ez a 227 fő volt a maradéka annak a hajdani csaknem hatezer-öt-száznak, akik három évtizeddel korábban a város virágzó és büszke korszakában a helybeli magyar közösséget alkották. Sorsukról szólva könnyű lenne engedni a város elvesztése felett érzett fájdalomnak és elégikus hangnemben siratni a hajdanvolt kikötőt, a magyar korona ékszerét, valahogy úgy, ahogy a két háború között A Tenger cikkírói tették.

Ők is hiába.

Mindenesetre ciprusok és gömbakácok továbbra is vannak a tengerparton, a nap is felkel hajnalban. Verlaine vagy Vörösmarty ma is kéznél van, és a badacsonyi borok pedig újra azok, amik voltak.

⁶⁴³ Uo. 6-14. f.

A kötet tanulmányainak első megjelenési helye

- *Virtuális vármegye 1820–1940: nemzetiségközi viszonyok az emlékiratok és naplók tükrében.* In: Bárdi Nándor – Lagzi Gábor (szerk.): Politikai és nemzeti identitás Közép-Európában. Budapest, 2001, Teleki László Alapítvány, 81–95. p. (Ugyanez megjelent: Pro Minoritate, 2001. Ősz, 126–140. p., sajnos, követhetetlen lábjegyzeteléssel.)
- *Multikulturalitás és egymás mellett élés Selmecen a XIX–XX. században.* Franciául megjelent: Un déclin séculaire: formes de co-existence ethnique à Banska Stiavnica/Selmecbánya/Schemnitz. Cultures d'Europe Centrale (Paris), n° 7 (2008) 135–147. p.
- *Őrzők – a többes identitás néhány történeti aspektusa.* Századvég, 2007. 1. szám (43. sz.) 63–78. p.
- *Renegátok. A magyar revíziós politika szlovák ágensei a két világháború között.* A kötetben jelenik meg először.
- *„Klopacska hív” – emlékezésformák Selmecbányára a két világháború között.* In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): Az emlékezet konstrukciói. Budapest, 2006, Teleki László Alapítvány, 183–208. p. Szlovákul: Klopáčka volá – Spomienky na Banskú Štiavnicu medzi dvoma svetovými vojnami. OS (Pozsony), 2006. 9–10. sz. 35–56. p.
- *„Lesz még kikelet a Szepesség felett” – Kormányzati befolyás és a menekült hálózatok társadalma a két világháború közötti Magyarországon.* A kötetben jelenik meg először.
- *Jogfolytonosság, sérelem, frusztráció. Alsó-Fehér vármegye menekült törvényhatósága Budapesten, 1919–1921.* Kisebbségkutatás, 2008. 2. sz. 248–260. p. Angolul: Mortification, legal continuity, frustration: the fugitive government-board of the Co. Lower Fe-

hér in Budapest, 1919–1921. Minorities Research n°11 (2009), 141–152. p.

- *A Kikötő alkonya. (Fiumei magyarok 1918 és 1945 között).* In: Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat, kulturális emlékezet.* Zenta, 2008, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet. 163–187. p. Olaszul: *Il tramonto del porto. Gli ungheresi di Fiume tra le due guerre.* Fiume – Rivista di Studi Adriatici (Roma – Nuova Serie), 19. (2009), 67–96. p.
- *Védkunyhó. Turizmusfejlesztés és nemzetépítés Észak-Erdélyben, 1940–1944.* Történelmi Szemle, 2008. 4. sz. 507–533. p. Angolul: *Promoting Tourism: Hungarian Nation-Building Policies in Northern Transylvania, 1940–1944.* Hungarian Studies Review (Toronto), Vol. XXXVI. No. 1-2. (2009), 39–63. p.
- *A csehszlovák minta. A masaryki demokrácia és szimpatizánsai a két világháború közötti Magyarországon.* Valóság, 2008. 7. sz. 66–77. p.

Helységnévjegyzék

- Abaúj (Abaúj-Torna) vármegye
 Abbázia (Opatija, Horvátország)
 Abos (Obišovce, Szlovákia)
 Abrudbánya (Abrud, Románia)
 Abrudfalva (Abrud-Sat, Románia)
 Adriai-tenger
 Aggtelek
 Ajkacsinger-völgy
 Alföld (Nagyalföld)
 Alsó-Fehér vármegye
 Alsókubin (Dolný Kubín, Szlovákia)
 Aranyos folyó (Arieș, Románia)
 Árva vármegye
 Aszód
 Auschwitz (Oświęcim, Lengyelország)
 Badacsony
 Baja
 Bakar (Szádrév, Horvátország)
 Bakony
 Balaton
 Balázsfalva (Blaj, Románia)
 Balkán
 Bánffyhunyad (Huedin, Románia)
 Banská Bystrica lásd Besztercebánya
 Banská Štiavnica lásd Selmecbánya
 Baranya vármegye
 Barót (*Baraolt*, Románia)
 Bars vármegye
 Bártfa (Bardejov, Szlovákia)
 Bártfafürdő (Bardejovské Kúpele, Szlovákia)
 Bazini járás (Pezinok, Szlovákia)
 Bécs (Wien, Ausztria)
 Beheró/Biharó (Becherov, Szlovákia)
 Békás-szoros (Cheile Bicazului, Románia)
 Békéscsaba
 Bélabánya (Banská Belá, Szlovákia)
 Belgrád (Beograd, Szerbia)
 Bellagio (Olaszország)
 Bereg vármegye
 Berettyóújfalu
 Bergen-Belsen (Németország)
 Berlin (Németország)
 Berzence lásd Garamberzence
 Berzevice (Brezovica nad Torysou, Szlovákia)
 Besztercebánya (Banská Bystrica, Szlovákia)
 Beszterce-Naszód vármegye
 Bikszád (Bixad, Románia)
 Bonyhád

Bordeaux (Franciaország)	Csíkszereda (Miercurea Ciuc, Románia)
Boroskrakkó (Cricău, Románia)	Csorba-tó (Štrbské pleso, Szlovákia)
Borsafürdő/Borsafüred (Borsa Fantana, Románia)	Csucs (Ciucea, Románia)
Borsai-havasok/Borsai-hágó (Paisul Prislop, Románia)	Csurgó
Borszék (Borsec, Románia)	Dalarna svéd tartomány
Boston (USA, Massachusetts)	Debrecen
Branyiszkó (Pod Braniskom, Szlovákia)	Déda (Deda, Románia)
Brassó (Braşov, Románia)	Dél-Tirol (Alto Adige [ol.], Südtirol [ném.] autonóm megye, Olaszország)
Břeclav (Csehország)	Dés (Dej, Románia)
Bruck and der Leitha (Lajtabruck, Ausztria)	Diósgyőr
Buccari lásd Bakar	Dobsina (<i>Dobšiná</i> , Szlovákia)
Buda	Dorog
Budamér (Budimír, Szlovákia)	Dunakanyar
Budapest	Dunántúl
Bukarest (Bucureşti, Románia)	Dunaújváros
Bukovinai régió (Bucovina/Bukovina, Románia/Ukrajna)	Enyicke (Haniska pri Košiciach, Szlovákia)
Burgenland (Örvidék, Ausztria)	Eperjes (Prešov, Szlovákia)
Busóc (Bušovce, Szlovákia)	Ercsi
Bükk-erdő/Bükki-erdő (Fáget [ma Kolozsvár része], Románia)	Erdély (Transilvania/Ardeal, Románia)
Bükk-hegység	Erdélyi-érchegység (Munții Metaliferi, Románia)
Carnaro olasz tartomány	Erdélyi-Hegyalja (Románia)
Comói-tó (Lago di Como, Olaszország)	Érsekújvár (Nové Zámky, Szlovákia)
Csáky-csúcs/Rekettyés-csúcs (Várful Răchitiş, Románia)	Esztergom vármegye
Csallóköz (Žitný ostrov, Szlovákia)	Farkasréti temető
Csepel	Fehér vármegye lásd Alsó-Fehér
Cserhát	Fehérmező (Poiana Albă, Románia)
Csik vármegye	

Felföld (Felső-Magyarország/Felvidék)	Gyülvész (Abaúj vm., ma Ádám-telke)
Felka (Velká, [ma Poprád része], Szlovákia,)	Hargita-hegység (Munții Harghita, Románia)
Felsőgalla (ma Tatabánya város-része)	Hargitafürdő (Harghita-Băi, Románia)
Felsősom (Drienica, Szlovákia)	Háromszék vármegye
Felsővízköz (Svidník, Szlovákia)	Heidelberg (Németország)
Fenyőháza (Lubochňa, Szlovákia)	Hernádtihany (Ľahanovce [ma Kassa városrésze], Szlovákia)
Fiumara (a Recsina folyó flumei szakasza)	Héthárs (Lipany, Szlovákia)
Fiume (Rijeka, Horvátország)	Hibalka-hegy (Selmecbányán, Szlovákia)
Gácsország lásd Galícia	Hódmezővásárhely
Galícia (Galicja/Halicyna, Lengyelország/Ukrajna)	Hodrusbánya (Banská Hodruša [ma Hodrushámor / Hodruša-Hámre része], Szlovákia)
Garam folyó (Hron, Szlovákia)	Hója-erdő (Hoia [Kolozsvár része], Románia)
Garamberzence (Hronská Breznica, Szlovákia)	Hollódomnic (Holumnica, Szlovákia)
Garmisch (-Partenkirchen, Németország)	Homokmégy
Genf (Genève [fr.], Svájc)	Homonna (Humenné, Szlovákia)
Girált (Giraltovce, Szlovákia)	Hont
Gödöllő	Hont vármegye
Gölnicbánya (Gelnica, Szlovákia)	Hontnémeti (Hontianske Nemce, Szlovákia)
Gölnic-völgy (dolina Hnilca, Szlovákia)	Horthy-csúcs (ma Nagy Pietrosz-csúcs / Vârful Pietrosul Rodnei, Románia)
Gömör vármegye	Hörritz (Hořice na Šumavě, Csehország)
Gnézda (Hniezdne, Szlovákia)	Hunfalu (Huncovce, Szlovákia)
Gyetva (Detva, Szlovákia)	Igló (Spišská Nová Ves, Szlovákia)
Gyilkos-tó (Lacul Roșu, Románia)	Isztriai-félsziget (Istra, Szlovénia/Horvátország)
Gyimes (Ghimeș, Románia)	
Gyömrő	
Győr	
Gyula	
Gyulafehérvár (Alba Iulia, Románia)	

Izvora (Izvor [Nagybánya mellett], Románia)	Köröső (Izvoru Crișului, Románia)
Izsákfalva (Žakovce, Szlovákia)	Körösér (Vadu Crișului, Románia)
Jókut (Kúty, Szlovákia)	Krakkó (Kraków, Lengyelország)
Kakaslomnic (Veľká Lomnica, Szlovákia)	Krasznahorka (Krásna Hôrka, Szlovákia)
Kalocsa	Krisztinaváros
Kalotaszeg (Țara Călatei, Románia)	Kutyfalva (Cuci, Románia)
Kapuvár	Lajta (Leitha, Ausztria/Magyarország)
Karintia (Kärnten, Ausztria)	Leibic (Lubica, Szlovákia)
Kárpátalja (Zakarpatszka oblaszty, Ukrajna)	Lemberg (Lvov/Lviv, Ukrajna)
Kárpát-medence	Leoben (Ausztria)
Kárpátok	Léva (Levice, Szlovákia)
Kassa (Košice, Szlovákia)	Liptó vármegye
Kecskemét	Lomnic/Tátralomnic (Tatranská Lomnica, Szlovákia)
Kérőfürdő (Băița, Románia)	Lomnici-csúcs (Lomnický štít, Szlovákia)
Késmárk (Kežmarok, Szlovákia)	London (Nagy-Britannia)
Kisiblye (Kysihýbly, Szlovákia)	Lovrana/Lovran (Horvátország)
Kispest	Lőcse (Levoča, Szlovákia)
Kisszeben (Sabinov, Szlovákia)	Lublin (Lengyelország)
Kiszombor	Lubló (ma Ólubló / Stará Ľubovňa, Szlovákia)
Kolibica (Colibița, Románia)	Lupkov (Przełęcz Łupkowska / Lupkovský priesmyk, Lengyelország/Szlovákia)
Kolozs vármegye	
Kolozsfalva (ma: Kolozs/Clujocna, Románia)	
Kolozsvár (Cluj-Napoca, Románia)	
Komárom (ideértve Révkomárom/ Komárno [Szlovákia] is)	Mád
Komárom vármegye	Magas-látra (Vysoké Tatry / Tatry Wysokie, Szlovákia/Lengyelország)
Komló	Magyarigen (Ighiu, Románia)
Korompa (Krompachy, Szlovákia)	Makó
Körmöcbánya (Kremnica, Szlovákia)	Makovicai járás, (a Trianon előtti

Magyarországon, Zboró [Zborov, Szlovákia] régi nevéből)	Nagydorog
Malacka (Malacky, Szlovákia)	Nagynyed (Aiud, Románia)
Málnásfürdő (Malnaș-Băi, Románia)	Nagynyedi járás (a Trianon előtti Magyarországon)
Máramaros vármegye	Nagypiszanica (Velika Pisanica, Horvátország)
Máramarossziget (Sighetu Marmației, Románia)	Nagyszalók (Velký Slavkov, Szlovákia)
Margitfalva (Margecany, Szlovákia)	Nagyszeben (Sibiu, Románia)
Marienbad (Mariánské Lázně, Csehország)	Nagyvárad (Oradea, Románia)
Maros/Mureș folyó (Románia/Magyarország)	Nettuno (Olaszország)
Maros-Torda vármegye	New-Buda (Újbuda, USA, Iowa)
Marosújvár (Ocna Mureș, Románia)	New York City (USA, New York)
Marosvásárhely (Târgu Mureș, Románia)	Nikolsburg (Mikulov, Csehország)
Mateóc (Matejovce [ma Poprád városrésze], Szlovákia)	Nógrád vármegye
Mátra	Nyíregyháza
Mecenzéf (Medzev, Szlovákia)	Nyitra folyó (Nitra rieka, Szlovákia)
Mecsek	Nyitra város (Nitra, Szlovákia)
Mecrény (Nálepkovo, Szlovákia)	Nyitránovák (Nováky, Szlovákia)
Meszesi-szoros/Meszesi-kapu (Pasul Meseșului, Románia)	Oderberg (Bohumín, Csehország)
Mezőkövesd	Óbuda
Miskolc	Oláhszentgyörgy (Sângeorz-Băi, Románia)
Milánó (Milano/Milan, Olaszország)	Ompoly folyó (Ampoi, Románia)
Monor	Ondava folyó (Szlovákia)
Mosonmagyaróvár	Orló (Orlov, Szlovákia)
Munkács (Mukacseve, Ukrajna)	Ormánság
München (Németország)	Orosháza
	Ózd
	Örhalom
Nádas-tó (ma fürdő Zilah mellett, Románia)	Palotailva (Lunca Bradului, Románia)
Nagybánya (Baia Mare, Románia)	Pancsova (Pančevo, Szerbia)

Pápa	Ruttká (Vrútky, Szlovákia)
Párizs (Paris, Franciaország)	Salgótarján
Pécs	Salzburg (Ausztria)
Pest-Buda lásd Budapest	Sárd (Şard, Románia)
Pest megye	Sárköz
Pestszentlőrinc	Sáros vármegye (Şarişská župa)
Pilsen (Plzeň, Csehország)	Sárosi-medence lásd Sáros vármegye
Podolin (Podolíneć, Szlovákia)	Sátoraljaújhely
Poprád (Poprad, Szlovákia)	Schemnitz lásd Selmecebánya
Porto Rose (Portorož, Szlovénia)	Sellye (Baranya vm.)
Pozsony (Bratislava, Szlovákia)	Selmecebánya (Banská Štiavnica, Szlovákia)
Prága (Praha, Csehország)	Sepsibükszád (Bixad, Románia)
Příbram (Příbram, Csehország)	Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe, Románia)
Przemysl (Przemysł, Lengyelország)	Siebenbürgen lásd Erdély
Quarnero-öböl (ma: Kvarner-öböl / Kvarnerski zaljev, Horvátország)	Siófok
Québec kanadai tartomány	Som lásd Felsősom
Radnaborberek (Valea Vinului, Románia)	Sopron város
Radnai-havasok (Munții Rodnei, Románia)	Sopron vármegye
Rákoshegy	Stájerország (Steiermark, Ausztria)
Ratosnya (Răstolița, Románia)	Steffultó (Sitnianska, Szlovákia)
Reccina folyó (Rječina, Horvátország)	Stockholm (Svédország)
Rév lásd Körösrév	Strassburg/Strasbourg (Franciaország)
Révi-barlang lásd Zichy-barlang	Stubnya/Stubnyafürdő (Turčianske Teplice, Szlovákia)
Rimaszombat (Rimavská Sobota, Szlovákia)	Sušak (Horvátország [ma Fiume/Rijeka része])
Risiera di San Sabba (ma Trieszt része, Olaszország)	Svedlér (Švedlár, Szlovákia)
Rókus (Rakúsy, Szlovákia)	Szamosfalva (Someşeni [ma Kolozsvár része], Románia)
Róma (Roma, Olaszország)	Szamosújvár (Gherla, Románia)
Rozsály	Szarvas
Rozsnyó (Rožňava, Szlovákia)	Szatmár vármegye

Szatmárnémeti (Satu Mare, Románia)	Szilágy vármegye (Szilágyság/Sălaj, Románia)
Szeged	Szitnya (Sitno, Szlovákia)
Szék/Székakna (Sic, Románia)	Szolcsány (Solčany, Szlovákia)
Székelyföld (Ținutul Secuiesc Románia)	Szolnok
Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc, Románia)	Szolnok-Doboka vármegye
Székesfehérvár	Szomolnok (Smolník, Szlovákia)
Szent Anna-tó (Lacul Sfânta Ana, Románia)	Szomolnokhuta (Smolnícka Huta, Szlovákia)
Szentgotthárd	Szováta/Szovátafürdő (Sovata, Románia)
Szepes vármegye (Szepesség/Spiš/Spisz, Szlovákia/Lengyelország)	Sztána (Stana, Románia)
Szepesbéla (Spišská Belá, Szlovákia)	Szudéta-vidék (Sudety, Csehország)
Szepesdaróc (Dravce, Szlovákia)	Tabán
Szepesmindszent (Bijacovce, Szlovákia)	Tapoly folyó (Topla, Szlovákia)
Szepesófalva (Spišská Stará Ves, Szlovákia)	Tarpataki-völgy (Studená dolina, Szlovákia)
Szepesolaszi (Spišské Vlachy, Szlovákia)	Tatabánya
Szepesremete (Mníšek nad Hnilcom, Szlovákia)	Tátra (Tatry, Szlovákia/Lengyelország)
Szepessümeg (Smržany, Szlovákia)	Tátraszéplak (Tatranska Polianka, Szlovákia)
Szepesszombat (Spišská Sobota [ma Poprád része], Szlovákia)	Temesvár (Timișoara, Románia)
Szepestótfalu (Slovenská Ves, Szlovákia)	Tengermellék (a Trianon előtti Magyarországon Fiume és környéke)
Szepesvárálja (Spišské Podhradie, Szlovákia)	Terezín (Csehország)
Szepsi (Moldava nad Bodvou, Szlovákia)	Ternye (Terňa, Szlovákia)
Szerém vármegye (Szerémség/Srijem/Srem, Horvátország/Szerbia)	Teschen (Cieszyn, Lengyelország)
Szeretfalva (Sărățel, Románia)	Tokod
	Tolvajos-tető (Pasul Vlăhița, Románia)
	Topánfalva (Câmpeni, Románia)
	Torda város (Turda, Románia)
	Torda-Aranyos vármegye
	Torja (Turia, Románia)
	Tornyosnémeti

Tövis (Teiuș, Románia)	Verespatak (Roșia Montană, Románia)
Trencsén vármegye	Verona (Olaszország)
Trieszt (Trieste, Olaszország)	Versec (Vršac, Szerbia)
Túrkeve	Vértess
Turóc vármegye (Turiec)	Veszprém
Tusnádfürdő (Băile Tușnad, Románia)	Vihnye (Vyhne, Szlovákia)
Udvarhelyszék (Scaunul Odorhei, Románia)	Vízakna (Ocna Sibiului, Románia)
Újbánya (Nová Baňa, Szlovákia)	Vorderberg (Ausztria)
Újlipótváros	Washington D. C. (USA)
Újvár vármegye	Zágráb (Zagreb, Horvátország)
Újvidék város (Novi Sad, Szerbia)	Zára (Zadar, Horvátország)
Ung vármegye	Zalaegerszeg
Vác	Zalatna (Zlatna, Románia)
Vág folyó (Váh, Szlovákia)	Zálnok (Zalnoc, Románia)
Vajdaság (Vojvodina, Szerbia)	Zemplén vármegye
Varasd város (Varaždin, Horvátország)	Zichy-barlang (Pestera Vadu Crișului, Románia)
Varasd vármegye	Zilah (Zalău, Románia)
Varsó (Warszawa, Lengyelország)	Zólyom város (Zvolen, Szlovákia)
Vazsec/Vázsec (Važec, Szlovákia)	Zólyom vármegye
Verebély (Vráble, Szlovákia)	Zombor (Sombor, Szerbia)

Képmelléklet

A kitagadott Herceg: Odyscalchi Livius albán trónaspiráns

*A Levéltáros:
Baker Béla/Adalbert Baker/
Vojtech Baker*

Platon Baker (Selmezbánya)
nagyilelkű engedélyével

Az Orvos: Marta Jabovicová iskolai fellépésen Homonnán, a húszas években

A centropa.hu, közép-európai zsidó élettörténeteket bemutató adatbázis engedélyével. Köszönjük Sárdi Dóra segítségét.

Marta Jakobovicová, mint fiatal lány

Barcsfai Király Ernő síremléke a pestszent-lőrinci temetőben, rajta selmeci szimbólumok sorával, többek között az evangélikus líceum épületével és a Szitnya Osztályt jelképező havasi gyopárral

Jáky Mária engedélyével

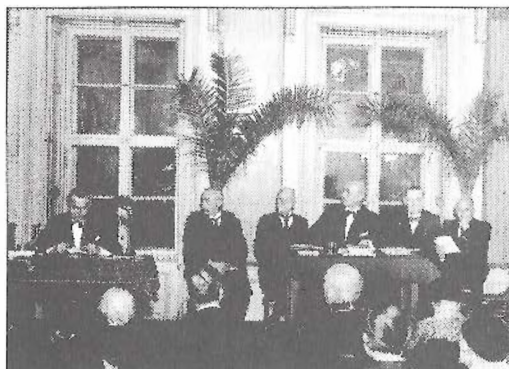

Szögbeverési és zászlószentelési ünnepély a selmecbányai egyesületben 1926-ban

Kisiblyei majális egy duna hajón, 1930-ban

A Selmebányaiak Egyesületének pecsétje

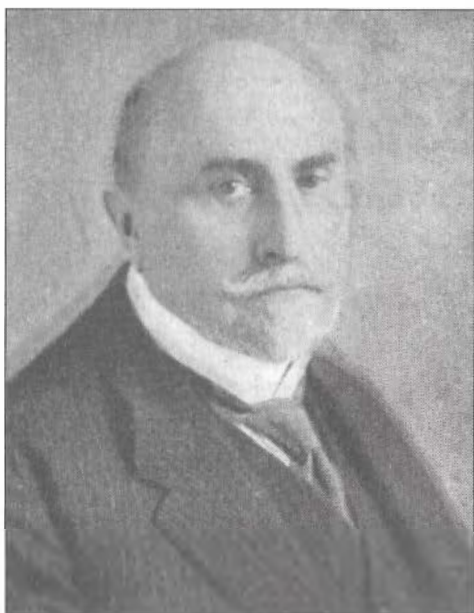
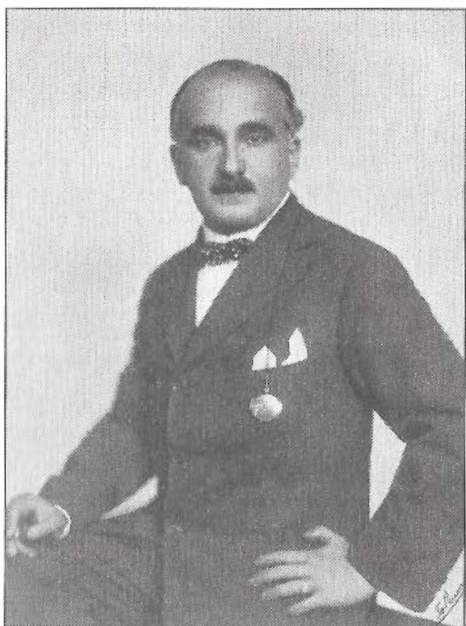
*A selmebányaiak
Dillnberger Emil
emlékülése 1932 de-
cemberében*

*Selmebánya írója: Szitnyai Zol-
tán (1893–1978), a harmincas
évek végén*

Petőfi Irodalmi Múzeum, köszönjük
E. Csorba Csilla igazgató és Nyerges
Gabriella segítségét.

*Egy szepesi igris, aki való-
lójában debreceni: Far-
kas Imre (1879–1976)
honvédelmi minisztériu-
mi tanácsos, az Iglói diá-
kok írója*

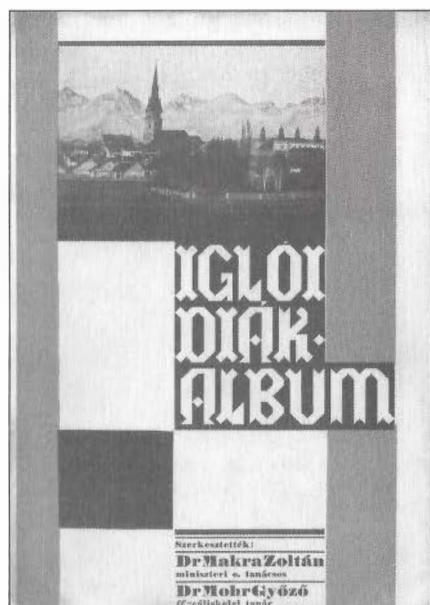

*Egy választófejedelem:
Haberern Jonathán Pál
orvosprofesszor*

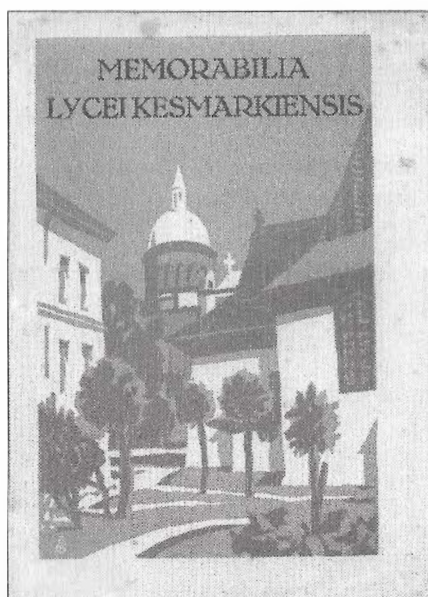

Gölnicbánya szülötte, Edvard Beneš tárgyalópartnere, külügyminiszter, közgazdász és történétíró: Gratz Gusztáv a harmincas évek végén

Magyar Nemzeti Múzeum Történeli Fotótára, köszönjük Kiscsatári Marianna és Cs. Lengyel Beatrix segítségét.

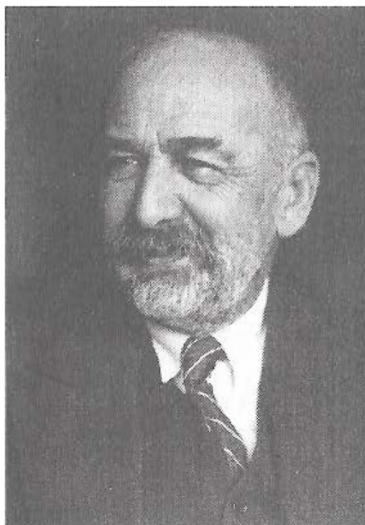
Öndokumentáció: az iglói
öregdiákok Budapesten
megjelent emlékkönyve,
1929

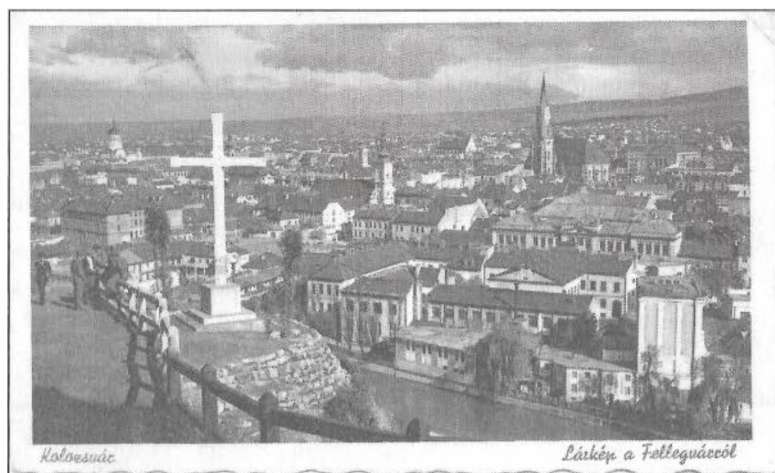
Háromnyelvű késmárki em-
lékkönyv Csehszlovákiából,
1933

A Szép Szó szerkesztősége csehszlovákiai útján 1937-ben: az ülő sorban balról jobbra Nádass József, Ignotus Pál, Fejtő Ferenc, Remenyik Zsigmond. Fejtő mögött áll Anton Straka, a budapesti csehszlovák nagykövetség kulturális attaséja

A csehszlovák demokrácia barátja és a Horthy-rendszer kérlelhetetlen ellenfele: Vámbéry Rusztem (1872–1948)

A visszatért Kolozsvár 1940 és 1944 között

A diadalmas turizmus: az Uz Bence menedékház Hargita-fürdőn, 1942-ben

2. Királyhágó — O. T. I. kastély

A csucsai OTI-üdülő Észak-Erdélyben

*Csíkszentmihályi Alfréd,
volt fiumei magyar konzul
időskori képe*

Csíkszentmihályi Mihály
tulajdona, segítségét köszön-
jük

Kiadta a Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., Pozsony, 2011. Első kiadás. Oldalszám 288. Felelős kiadó Szigeti László. Szerkesztette K. Cséfalvay Eszter. Borítóterv Hrapka Tibor. Grafikai elrendezés és nyomdai előkészítés SHIFT – Martin Gajdosik. Nyomta a Nikara Kft., – Róbert Jurovych. A kötet a Szlovák Köztársaság Kormányhivatalának támogatásával jelent meg.

Vydal Kalligram, spol. s r. o., Bratislava 2011. Prvé vydanie. Počet strán 288. Vydavateľ László Szigeti. Zodpovedná redaktorka Eszter K. Cséfalvay. Návrh obálky Tibor Hrapka. Grafická úprava a príprava do tlače SHIFT – Martin Gajdosik. Vytlačila Nikara – Róbert Jurovych. Realizované s finančnou podporou Úradu vlády Slovenskej republiky – program Kultúra národnostných menšín 2011.